

**vybrané
kapitoly
z aplikované
sociální
antropologie**

TOMÁŠ HIRT (a kol.)

vybrané kapitoly z aplikované sociální antropologie

ZÁPADOČESKÁ
UNIVERZITA
V PLZNI

Katedra antropologie FF ZČU

VYBRANÉ KAPITOLY Z APLIKOVANÉ SOCIÁLNÍ ANTROPOLOGIE

1. vydání

Copyright (c) Tomáš Hirt, Tereza Zíková, Laco Toušek, Daniel Sosna, David Henig, Michal Tošner, Ema Hrešanová, Ilona Dvořáková, Aleš Kavalír, Jakub Kovář, Alena Pařízková.
Všechna práva vyhrazena, 2012.

Vydala Západočeská univerzita v Plzni.

Tato učebnice vznikla v rámci projektu INSPOT (CZ.1.07./2.2.00/07.0230), který je spolufinancován z Evropského sociálního fondu a státního rozpočtu České republiky.

ISBN 978-80-261-0122-2

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

TOMÁŠ HIRT

TEORETICKÝ A INSTITUCIONÁLNÍ RÁMEC APLIKOVANÉ ANTROPOLOGIE: ÚVOD DO PROBLEMATIKY	7
---	----------

METODY V APLIKOVANÉ ANTROPOLOGII

LACO TOUŠEK

VYBRANÉ ASPEKTY METODOLOGIE APLIKOVANÉ ANTROPOLOGIE	25
Aplikovaný versus základní výzkum	27
Povaha dat v (aplikované) antropologii	31
Výzkumný proces a výzkumný rámec v aplikované antropologii	38
Zkoumaná populace a konstrukce vzorku	46
Zkoumaná populace a základní jednotka analýzy	48
Pravděpodobnostní a nepravděpodobnostní výběr	50
Velikost vzorku v kvalitativním výzkumu	61
Metody vytváření dat	62
Polostrukturovaný rozhovor	63
Zaměřované skupiny (focus groups)	73

PŘÍSTUPY A ROLE V APLIKOVANÉ ANTROPOLOGII

ALEŠ KAVALÍR

POLICY ANALYSIS V KONTEXTU SOCIÁLNÍ ANTROPOLOGIE	109
---	------------

JAKUB KOVÁŘ

EVALUAČNÍ VÝZKUM	125
-------------------------------	------------

TEREZA ZÍKOVÁ

SOCIÁLNÍ MARKETING	146
---------------------------------	------------

ILONA DVOŘÁKOVÁ

KULTURNÍ ZPROSTŘEDKOVÁNÍ	164
---------------------------------------	------------

ILONA DVOŘÁKOVÁ

ŘÍZENÍ KULTURNÍCH ZDROJŮ	182
---------------------------------------	------------

DOMÉNY APLIKACE

EMA HREŠANOVÁ MEDICÍNSKÁ ANTROPOLOGIE A JEJÍ APLIKACE	211
DAVID HENIG, DANIEL SOSNA ENVIRONMENTÁLNÍ APLIKOVANÁ ANTROPOLOGIE	237
DANIEL SOSNA APLIKOVANÁ ANTROPOLOGIE A OBŽIVA	254
ALENA PAŘÍZKOVÁ GENDER A APLIKOVANÁ ANTROPOLOGIE	268
MICHAL TOŠNER MIGRACE A MIGRAČNÍ POLITIKY Z HLEDISKA APLIKOVANÉ ANTROPOLOGIE	293
MICHAL TOŠNER APLIKOVANÁ ANTROPOLOGIE A DOMÉNA LIDSKÝCH PRÁV	316

teoretický a institucionální rámec aplikované antropologie: úvod do problematiky

TOMÁŠ HIRT

Sociální a kulturní antropologové se možná častěji než odborníci z jiných disciplín setkávají s tím, že musí obhajovat svůj profesní status. Již během studií budoucí antropologové čelí otázkám, k jakým praktickým účelům tato věda slouží a jestli se s takovou specializací vůbec dá uplatnit na trhu práce. Absolventi, kteří získají zaměstnání „v oboru“ na akademické půdě coby vyučující nebo badatelé, jsou pak čas od času nuceni kolegům z jiných disciplín vysvětlovat, nakolik se antropologie „zaprodala“ různým koloniálním režimům, na jejichž objednávku se odehrála celá řada klasických terénních výzkumů. Antropologové profesně působící vně akademické půdy, například v rolích úředníků, konzultantů či nevládních aktivistů, zase čelí výtkám, že ve jménu své odborné specializace romanticky obhajují různé „menšiny“ či „exoty“, namísto aby přispívali k řešení socio-ekonomických problémů spojených s marginalizací a chudobou i za cenu toho, že lidé na okraji moderních společností budou nuceni opustit své „tradiční“ životní způsoby. Řada zneklidňujících otázek v současnosti vychází i zevnitř antropologického diskurzu: Neznásilňujeme „ty druhé“ tím, že jejich zkušenost interpretujeme v našich (západních, vědeckých, kapitalistických...) pojmech? Nepředstavuje antropologie (a věda vůbec) nástroj určitých politických či mocenských zájmů? Neměli bychom proto spíše zkoumat způsob, jak o „těch druhých“ přemýšlíme, v jakých kategoriích je nahlížíme, než je samotné?

PŘEDBĚŽNÉ VYMEZENÍ APLIKOVANÉ ANTROPOLOGIE

Smyslem následujících kapitol není podat výčet nějakých správných či vyčerpávajících odpovědí na uvedené otázky, ale spíše poskytnout (budoucím) antropologům teoretickou i praktickou oporu, aby v debatách nad podobnými dilematy dokázali obhájit svoji pozici při vědomí toho, jaké jsou možnosti uplatnění antropologického poznání v kontextu současného světa a jaké příležitosti se před antropology otevírají především mimo akademickou půdu. Jinými slovy řečeno, budeme se zabývat *aplikovanou antropologií*, to znamená jednou ze subdisciplín antropologie, která se zaměřuje právě na oblast **využívání antropologického vědění při řešení praktických problémů soudobých komplexních společností**.

1

JAK APLIKOVANOU ANTROPOLOGII VYMEZUJÍ UČEBNICE A SLOVNÍKY?

- využívání antropologických konceptů, postupů a dat při řešení sociálních, ekonomických a technologických problémů doma i v zahraničí; pokusy využít antropologické vědění ke zlepšení životních podmínek lidí (Ferraro 2001:42-43);
- rozsáhlá oblast různých situací a přístupů, které souvisejí s přenosem antropologického poznání do sféry praxe (Willigen 2002:10);
- antropologie, která přímo slouží praktickým potřebám komunit a organizací ve společnosti (Ervin 2000:1);
- prakticky orientovaná oblast výzkumů využívající antropologické teorie, metody a techniky k řízení procesů sociokulturní změny a soc. a kult. plánování. Na základě objednávky státních, mezinárodních nebo soukromých institucí a organizací antropologové vypracovávají projekty modernizace a inovace (Malíková – Petrušek – Vodáková 1996:87).

APLIKOVANÁ ANTROPOLOGIE V KONTEXTU ANTROPOLOGICKÝCH VĚD

Dříve než budeme tato předběžná vymezení rozvíjet, konkretizovat a uvádět do teoretických, metodologických a tematických souvislostí, zasadíme koncept aplikované antropologie do institucionálního rámce antropologických věd a jejich současného vývoje. V málokterém oboru je totiž disciplinární struktura a institucionální terminologie tak rozmlžená jako v antropologii, což o antropologii aplikované platí dvojnásob. Termín aplikovaná antropologie nabývá v různých obdobích a ve vědeckých komunitách různých států různé významy. Neustálenost tohoto označení se projevuje rovněž tím, že se v antropologickém diskurzu objevuje celá řada alternativních názvů pro sféru praktického využití antropologického vědění jako takového nebo poznatků některé z dílčích antropologických specializací. V literatuře se lze například setkat s výrazy jako užitá antropologie, praktikující antropologie, veřejná antropologie, akční antropologie, militantní antropologie, angažovaná antropologie, rozvojová antropologie a antropologie rozvoje, obhajující antropologie (advocacy anthropology), forenzní antropologie, klinická antropologie, enviromentální antropologie, antropologie obchodu a průmyslu (business and industrial anth.), antropologie vzdělávání, medicínská antropologie. Navzdory této terminologické rozříštěnosti však platí, že termín aplikovaná antropologie je v současné literatuře stále častěji používán coby zastřešující kategorie pro většinu z uvedených označení. K některým z uvedených názvů označujících různá dílčí odvětví aplikované antropologie se vrátíme v následujících kapitolách.

V anglosaské antropologické tradici (především v USA) bývají pod etiketu (*obecná*) *anthropologie* standardně zahrnovány čtyři obory: sociální/kulturní antropologie, biologická antropologie, lingvistika a archeologie. V posledních desetiletích bývá k těmto oborům některými autory přiřazován pátý, a sice právě aplikovaná antropologie. V tomto smyslu se o aplikovanou antropologii hovoří jako o „fifth field“ a o dilematech týkajících se obsahu, postavení a cílů této disciplíny jako o „fifth-field debate“ (Gwynne 2003:3-7). Diskuze o této „páté specializaci“ obecné antropologie jsou jednak důsledkem nebývalého konceptuálního, metodologického i institucionálního rozvoje sféry praktické aplikace antropologického vědění, který se ve 2. pol. 20. století odehrál především v severoamerické a britské antropologii, a jednak výrazem neshod a nejasností, které aplikovanou antropologii provázejí nejen na terminologické, ale i na etické a epistemologické rovině.

Vzhledem k tomu, že ve Spojených státech se aplikovaná antropologie etablovala na půdorysu antropologie obecné, zahrnovala tradičně nejenom oblast společenské aplikace sociální a kulturní antropologie, ale i lingvistiky, biologické antropologie a archeologie. Nicméně v současných odborných textech a učebnicích věnovaných *aplikované antropologii* se od tohoto širokého pojetí stále výrazněji ustupuje, přičemž aplikovaná lingvistika, archeologie a biologická antropologie v nich zaujímají spíše okrajovou polohu. Naopak v současné lingvistice, archeologii a biologické antropologii se diskurs o aplikaci pěstuje odděleně od etikety „aplikovaná antropologie“, která stále výrazněji referuje k praktické aplikaci poznatků, a to především sociální a kulturní antropologie. Tento trend souvisí zejména s neudržitelností celku *obecné antropologie* ve světle rozvoje jednotlivých dílčích specializací, které zahrnuje.¹

V evropské kontinentální tradici, jakož i v České republice se termínem antropologie donedávna standardně mínila spíše antropologie fyzická resp. biologická, a proto je zde výraz aplikovaná antropologie dosud nezřídka spojován s praktickým využíváním poznatků antropologie coby přírodní vědy, např. v rámci forenzních expertíz. Na druhou stranu i ve středoevropském prostředí se stále zřetelněji prosazuje aktuální americké a britské pojetí - chápání aplikované antropologie na pozadí antropologie sociální a kulturní, tedy vědy společenské. Zároveň je v českém akademickém prostředí frekventována i etiketa *etnologie*, která odkazuje spíše k francouzské, německé a ruské tradici bádání o „těch druhých“, přičemž výraz *etnologie* je dnes obvykle používán synonymně s výrazem sociální a kulturní antropologie. Označení „aplikovaná etnologie“ se nicméně v ČR a SR nepoužívá. V následujícím textu budeme *aplikovanou antropologií* mínit **dílčí oblast sociální a kulturní antropologie či etnologie přesahující rámec striktně vědeckého bádání směrem ke službě lidem.**

---

1 Srv. kritiky konceptu obecné antropologie, např. Geertz (2000).

SOCIÁLNÍ A KULTURNÍ ANTROPOLOGIE JAKO VÝCHODISKO SOUČASNÉ APLIKOVANÉ ANTROPOLOGIE

Chceme-li se v daném smyslu zabývat aplikovanou antropologií, máme v první řadě co do činění s vymezením sociální a kulturní antropologie, z jejíhož teoretického a metodologického aparátu tato oblast vychází. Ačkoli neexistuje jednotná, autoritativní a všeobecně sdílená definice předmětu **sociální a kulturní antropologie**, obvykle se má za jisté, že usiluje o porozumění *lidskému jednání a myšlení v rámci různých kulturních resp. společenských kontextů*. Klíčovým konceptuálním nástrojem této disciplíny je kategorie **kultury**, která je chápána jako *systém naučených sociálně sdílených symbolických vzorců, které formují jednání a myšlení aktérů v různých společnostech a společenských situacích*. Při studiu kultury, resp. jednotlivých kultur, uplatňuje sociální a kulturní antropologie **holistickou, komparativní a aktérskou perspektivu**. Holismus v antropologii znamená, že bází pro porozumění jednotlivým aspektům určité kultury, které jsou z hlediska pozorovatele dostupné skrze jednání aktérů a jeho výsledky, je celkový kulturní kontext, jehož jsou tyto aspekty integrální součástí. Komparativní perspektiva se odvíjí od předpokladu, že v různých společnostech a společenských prostředích jsou sdíleny různé soubory kulturních vzorců, přičemž jedním z východisek antropologické interpretace jednání lidí a jejich interakcí je zřetel ke kulturní variabilitě a diferenciaci lidstva, resp. mezikulturní srovnávání. S tím souvisí i snaha nahlížet životní zkušenost sociálních aktérů „z jejich hlediska“, prizmatem myšlenkových (kognitivních či sémantických) kategorií zakotvených v jejich kultuře, resp. snaha o rozlišování perspektivy *emic* a *etic*. Metodologicky se sociální a kulturní antropologie opírá o koncept *zúčastněného pozorování*, resp. o dlouhodobý stacionární terénní výzkum. To znamená, že pracuje s *primárními daty* čili s informacemi získanými samotným badatelem v rámci přímého kontaktu s informátory.

O uvedené konceptuální premisy, poznávací perspektivy a metodologické postupy se opírá i aplikovaná antropologie, ovšem s tím rozdílem, že je využívá ve snaze o zlepšování životních podmínek lidských populací na různých místech světa. A právě tento moment je úhelným kamenem diskuzí o statusu aplikované antropologie coby vědy („fifth field debate“), neboť – dle mnohých kritiků – právě v tomto ohledu aplikovaná antropologie pře-

kračuje princip hodnotové a zájmové neutrality čili ideál, ke kterému by se měl zodpovědný vědec vztahovat, a nikoli na něj rezignovat, jak explicitně činí někteří antropologové působící na poli aplikace.

(APLIKOVANÁ) ANTROPOLOGIE COBY VĚDA

Při debatě, zda je aplikovaná antropologie vědou či nikoli, samozřejmě záleží na tom, jakým způsobem definujeme pojem vědy, tedy jaká zvolíme kritéria pro posuzování toho, co je a co není věda. Standardně je věda vymezována jako *racionální* počin, což znamená, že spočívá v úsilí o logicky konzistentní pojmové uchopení jevů materiálního a smyslového světa. Podstatou vědecké interpretace jsou ověřitelná tvrzení a opakovatelné postupy. Ověřitelnost a opakovatelnost je ve vědě zajištěna používáním *pojmu* (bezrozporně a jednoznačně definovaných termínů) a *metod* (transparentních a konceptuálně zajištěných procedur, jimiž lze za stejných podmínek dospět ke stejným závěrům či důkazům). Z hlediska uvedeného vymezení do rámce vědy nepatří například výroky primárně podložené mystickým nahlédnutím, emocionálním zážitkem nebo „metodami“ nějakých tajných nauk. To ovšem neznamená, že mystika, náboženství, emoce nebo „okultní vědy“ nemohou být *předmětem* vědeckého (např. antropologického) studia, pouze je nelze použít coby *východiska* vědecké interpretace, protože nesplňují kritéria ověřitelnosti, opakovatelnosti a transparentnosti, jimiž je věda definována. Zároveň platí, že současná filosofie vědy o vědeckém způsobu nahlédnutí uvažuje jako o *jednom z možných* výkladových prostředků, nikoli jako o jediném správném a pravdivém přístupu ke světu.

V rámci úvah o tom, co je to věda, se konvenčně ustálilo rozlišování *věd přírodních* na jedné straně a *věd humanitních* (resp. *společenských*) na straně druhé, přičemž rozdíl nespočívá pouze v předmětu zájmu (přírodní jevy versus společenské či psychologické jevy), ale i ve způsobu interpretace. Interpretace v přírodních vědách jsou vedeny snahou o objektivní *poznání* spočívající ve *vysvětlování* empirických jevů skrze kauzální vztahy, tedy skrze logiku příčin a důsledků, zatímco humanitní vědy směřují k *porozumění* individuálně zakoušenému smyslu, to znamená k pochopení lidského jednání skrze významy, které aktéři svému jednání a prožívání v určitém společenském, historickém či sémantickém kontextu přikládají. Vydeme-li z uvedených dichotomie, pak je sociální a kulturní antropologie

vědou humanitní/společenskou, z čehož plyne, že i aplikovaná (sociální) antropologie se odvíjí od snahy o „rozumění“, na jejímž základě jsou v rámci tohoto oboru formulovány nejenom výzkumné aktivity, ale i praktické kroky v oblasti služby lidem.

2

VĚDA: USPOŘÁDANÝ SOUBOR RACIONÁLNÍCH, POJMOVĚ ZAKOTVENÝCH TVRZENÍ, JEJICHŽ ÚČELEM JE OVĚŘITELNÝM A OPAKOVATELNÝM ZPŮSOBEM INTERPRETOVAT JEVY MATERIÁLNÍHO A SMYSLOVÉHO SVĚTA.

Jako další z opor pro debatu, zda aplikovaná antropologie je či není vědou, představme rozlišení jiných dvou způsobů uvažování o vědeckém bádání, které autoři sdružení kolem Helgy Nowotny a Michaela Gibbonse označují jako „modus 1“ a „modus 2“ (Nowotny – Gibbons 2001). **Modus 1** představuje vědu v klasickém pojetí, s vysokou mírou uzavřenosti vůči společnosti, vědu, ve které je referenčním rámcem toho, co má být zkoumáno a jakými způsoby, výhradně samotná vědecká komunita. Věda v modu 1 se opírá o tzv. základní výzkum, jehož ideálem je objektivita, hodnotová neutralita a resistance vůči politickým zájmům. Tzv. aplikovaný výzkum realizovaný na společenskou či komerční poptávku je ve vědě modu 1 chápán jako druhořadý a principiálně oddělený od výzkumu základního. **Věda modu 2** podle Nowotny a Gibbonse naopak programově reaguje na společenské potřeby a problémy, čímž se stírá ostrý rozdíl mezi aplikovaným a základním výzkumem. Modus 2 v kontextu vědecké produkce nabývá na významu od poloviny 20. století, přičemž součástí tohoto trendu je posilování interdisciplinarity, orientace na sféru aplikace, otevírání vědy směrem k veřejnému prostoru a společenské reflexi. V současných společenských i přírodních vědách se paralelně uplatňují oba tyto způsoby uvažování (paradigmata), každý má své zastánce i odpůrce, přičemž některé institucionální praxe realizované v rámci vědecké komunity jednoho státu či jednoho oboru se opírají o modus 1 (např. financování a realizace tzv. základního výzkumu, systémy hodnocení a vykazování vědecké práce), jiné se v téže komunitě mohou zakládat na modu 2 (výzkumné zakázky pro mimoakademické subjekty, angažmá vědců ve veřejných debatách). Zároveň platí, že konkrétní vě-

dec může některé své pedagogické nebo výzkumné aktivity uskutečňovat v modu 1, jiné naopak v modu 2 (Čada – Ptáčková – Stöckelová 2009: 21-24).

ČISTÁ VS. APLIKOVANÁ ANTROPOLOGIE

Napětí mezi *modem 1* a *modem 2*, použijeme-li tento koncept, jakož i tendence ke stále větší společenské akceptaci modu 2 výrazně prorůstají i současnou antropologií. Součástí „fifth-field“ debaty je totiž poměrně striktní rozlišování mezi *teoretickou*, *akademickou*, *základní* či „*čistou*“ antropologií na jedné straně a antropologií *aplikovanou*, *užitou* resp. *praktickou* na straně druhé. První poloha zahrnuje zejména oblast produkce teorií, hypotéz a generalizací o společnosti, kultuře (resp. o jednotlivých společnostech a kulturách) a o lidském jednání, poloha druhá, řečeno slovy George Fostera, směřuje k formulování myšlenek a interpretací, které slouží coby východisko pro plánování a realizaci programů zaměřených na řešení sociálních a ekonomických neduhů nebo na zavádění inovativních praxí do různých společenských kontextů. Rozdíl mezi „čistou“ a aplikovanou antropologií bývá obvykle vyjadřován ze dvou hledisek: jednak z hlediska cíle (resp. výsledku) výzkumných aktivit uskutečňovaných na jednom nebo druhém poli, jednak z hlediska otázky, kdo výzkumné či badatelské aktivity zadává a financuje (Foster 1969:43).

	„ČISTÁ ANTROPOLOGIE“	APLIKOVANÁ ANTROPOLOGIE
ZADAVATEL/ FINANCOVÁNÍ	univerzity akademická pracoviště státní podpora vědy a základního výzkumu mezinárodní podpora vědy a základního výzkumu soukromé nadace podporující vědu a základní výzkum	státní instituce (např. resortní ministerstva, krajské úřady) samospráva (obce) soukromé firmy nevládní organizace nadnárodní instituce

	„ČISTÁ ANTROPOLOGIE“	APLIKOVANÁ ANTROPOLOGIE
ZADAVATEL/ FINANCOVÁNÍ	univerzity akademická pracoviště státní podpora vědy a základního výzkumu mezinárodní podpora vědy a základního výzkumu soukromé nadace podporující vědu a základní výzkum	státní instituce (např. resortní ministerstva, krajské úřady) samospráva (obce) soukromé firmy nevládní organizace nadnárodní instituce

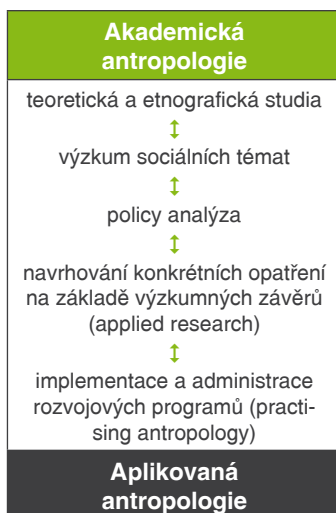
V souvislosti se zadáváním a financováním antropologických výzkumů je často kladena otázka, *kdo rozhoduje o tom, co bude předmětem či tématem zkoumání*. V teoretické antropologii je to zpravidla samotný badatel, kdo stanovuje výzkumný problém, jakož i teoreticko-metodologické postupy směřující k jeho řešení. Výběr tématu obvykle vyplývá z jeho osobního zájmu, z konkrétní příležitosti, nebo je výsledkem zadání v rámci akademického pracoviště. Tak či onak, v teoretické antropologii jsou pro zaměření výzkumných aktivit určující zájmy a potřeby samotné vědy, jejímuž rozvoji též mají sloužit výsledky bádání. Ideálem teoretické antropologie (a akademické vědy vůbec) je, aby do volby badatelských záměrů nevstupovaly žádné mimoakademické faktory. Naopak v aplikovaném výzkumu je téma zpravidla určováno externím zadavatelem, typicky tzv. *inovující organizací*, což je souhrnné označení pro různé vládní, nevládní, mezinárodní či komerční agentury a organizace, jejichž posláním je přispívat k odstraňování společenských problémů a k řešení potřeb různých znevýhodněných populací. Cíle aplikovaného výzkumu tudíž nejsou formulovány zevnitř vědeckého diskurzu, ale na bázi hodnotových orientací a záměrů inovujících organizací, které si najímají sociální a kulturní antropology coby výzkumné specialisty a konzultanty v rámci svých rozvojových, humanitárních či integračních programů.

Někteří antropologové (především ti, kteří inklinují k aplikované antropologii) se k ostře vedené polaritě mezi teoretickou a aplikovanou antropologií staví rezervovaně, a to z důvodu, že se jedná o simplifikující dichotomii, která neodpovídá pestrosti různých aktivit uskutečňovaných pod etiketou antropologie. V zásadě lze říci, že pomyslnou hranici mezi aplikovanou

a „čistou“ antropologií udržují a střeží v antropologické vědecké obci především zastánci *modu 1*, kteří se kriticky stavějí proti prolínání akademické půdy s širším společenským prostředím v oblasti výzkumu, výuky i veřejné angažovanosti.

Jednu z možností, jak citlivěji rozlišovat různé polohy antropologického vědění a praxe, nabízí Alexander Ervin, který o polaritě mezi aplikovanou a teoretickou antropologií uvažuje na pozadí škály zahrnující pět přechodových poloh (Ervin 2000:2-5).

SOCIÁLNÍ A KULTURNÍ ANTROPOLOGIE

O svém typologickém schématu uvažuje Ervin jako o kontinuu, mezi jehož přechodovými polohami nelze vést jednoznačné rozlišující hranice, neboť fáze dané škály (teoretická studia, výzkum sociálních témat, policy analýza, navrhování konkrétních opatření na základě výzkumných závěrů, implementace a administrace rozvojových programů) na sebe plynule navazují a prolínají se. Ervinovo kontinuum může též sloužit jako inspirativní opora pro diskuzi nad otázkou, kde se nalézá rozhraní mezi akademickou a aplikovanou antropologií, resp. mezi vědou a aktivismem.

Teoretická a etnografická studia podle Ervina zahrnují celou plejádu témat a výzkumů, které sociální a kulturní antropologové realizují v rozličných společenských kontextech - od lovecko-sběračských populací přes náboženské sekty až po motorkářské gangy či satelitní zóny měst. Cílem teoretických a etnografických studií je poskytnout zobecňující výkladové rámce, které umožňují porozumět lidským přesvědčením, sdíleným hodnotám a sociálním institucím. Kritériem kvality sociální a kulturní antropologie na úrovni teoretických studií není společenská užitečnost výzkumných závěrů, ale jejich schopnost být přiměřeným klíčem pro porozumění lidskému jednání a myšlení v různých společenských souvislostech.

Výzkum sociálních témat se typicky odehrává v prostředí moderních komplexních společností a zahrnuje především studium populací, které se nalézají na pomyslném společenském okraji. Sociální antropologové realizují například výzkumy městského underclassu či mladistvých delikventů, studují problém etnické stigmatizace a rasismu nebo alkoholiky v zapadlých venkovských komunitách. Tyto oblasti antropologického zájmu se zpravidla těší výraznější pozornosti médií, veřejnosti i politických činitelů než teoretická a etnografická studia. Ervin v souvislosti s výzkumem sociálních témat hovoří o romantizující tendenci antropologů vykreslovat různé znevýhodněné či stigmatizované skupiny v příznivém světle ve snaze napravit jejich společenský obraz, čímž se antropologická studia posouvají směrem k sociální kritice.

Policy analýza je výraz, který má ve společenských vědách řadu konotací. Obvykle zahrnuje nejen oblast výzkumu rozhodovacích procesů (decision-making) a jejich výstupů v kontextu institucí veřejné politiky (policy), ale i oblast metodické podpory samotné tvorby politických rozhodnutí. V aplikované antropologii, resp. v rámci Ervinova typologického schématu, představuje policy analýza pomyslný svorník mezi teoretickými studií (resp. sociální kritikou) a řešením společenských problémů. Jejím cílem je porozumění procesům utváření politických rozhodnutí se zřetelem k širším hodnotovým, sociálním a kulturním souvislostem. Vedle výzkumu samotných sociálních problémů je antropologická analýza jejich politického či institucionálního kontextu považována za nezbytný rámec pro navrhování a implementaci postupů směřujících k jejich nápravě.

(*Akademickým*) aplikovaným výzkumem Ervin rozumí oblast navrhování konkrétních opatření na základě závěrů antropologických výzkumů realizovaných akademickými pracovišti (či jednotlivými akademicky zakotvenými antropology) pro mimoakademické inovující organizace. Na této úrovni antropologové vystupují jako ti, kteří na zakázku různých vládních, nevládních či komerčních implementačních agentur přímo formulují doporučení, jak určité společenské problémy minimalizovat, řešit je nebo jim předcházet. Od praktikující antropologie se oblast aplikovaného výzkumu liší tím, že antropologové, kteří se jím zabývají, zůstávají institucionálně zakotveni na akademické půdě a prakticky orientované zakázky řeší v „part-time“ režimu, nad rámec svého univerzitního či badatelského angažmá.

Termín *praktikující antropologie* oproti tomu referuje k situaci, kdy jsou absolventi antropologických vysokoškolských studijních programů zaměstnáni na plný úvazek v mimoakademických organizacích, kde se věnují nejen výzkumu či navrhování různých opatření, ale přímo i praktické implementaci programů zaměřených na oblast veřejné služby. Do sféry praktikující antropologie Ervin zařazuje i práci antropologů pro komerční firmy, například v oblasti výzkumu trhu, marketingu či analýzy lidských zdrojů.

APLIKOVANÁ ANTROPOLOGIE JAKO „ROLE“

Další z možností, jak překlenout umělou a ne zcela funkční polaritu mezi aplikovanou a „čistou“ antropologií, předložil v roce 1969 G. Foster, který vymezuje aplikovanou antropologii jako souhrnné označení **rolí**, jež zaujímají akademicky zakotvení antropologové „v rámci programů, jejichž primárním cílem jsou změny v lidském jednání a které vedou k řešení současných sociálních, ekonomických a technologických problémů spíše než k teoretickému rozvoji sociální a kulturní antropologie“. Fosterovo vymezení reflektuje jednak poměrně obvyklou situaci, kdy řada antropologů primárně zaměstnaných na univerzitách či akademických institucích příležitostně realizuje výzkumy na objednávku mimoakademických organizací, a jednak fakt, že aplikovaná antropologie nedisponuje vlastním teoreticko-metodologickým zázemím a při prakticky orientovaných výzkumech se opírá o konceptuální aparát sociální a kulturní antropologie. V daném ohledu Foster odmítá chápat aplikovanou antropologii jako plnohodnotnou subdisciplínu s vlastním teoretickým zázemím a oborovou infrastrukturou,

přičemž navrhuje, aby toto označení referovalo ke krátkodobému či dlouhodobému angažmá antropologů v roli výzkumníků, konzultantů, plánovačů, facilitátorů či manažerů.

Na základě Fosterova vymezení aplikované antropologie se pojem *role* stává jednou z ústředních kategorií pro popis a charakteristiku činností, které jsou pod etiketou aplikované antropologie rozvíjeny. Do čtyřicátých let 20. stol. se činnosti antropologů v rámci prakticky orientovaných zakázek odehrávaly na ose tří základních rolí: *školiitel – výzkumník – konzultant*. Poválečné období ovšem před aplikovanou antropologií staví nové problémy vyplývající z aktuálních geopolitických pohybů, v jejichž kontextu výrazněji vystupují do popředí globální a sociální souvislosti existence tzv. nativních populací. Tomu odpovídá i komplexní charakter rozvojových projektů, které stále více zohledňují řadu nadlokálních faktorů včetně ekonomických, environmentálních či politických. Nároky na aplikovanou antropologii vzrůstají, a tak v jejím rámci dochází k vytváření dílčích specializací, resp. k navazování interdisciplinární spolupráce. Obecně zaměřené základní role již zkrátka nestačí pokrýt paletu výzkumných a implementačních problémů, které vyžadují konkrétněji orientované profesní přístupy, než představuje všeobecné antropologické vzdělání. Sociální a kulturní antropologie včetně své prakticky orientované komponenty navíc v období po II. sv. válce čelí poměrně ostré společenské i akademické kritice za podíl na výzkumných a politických aktivitách koloniálních režimů, což vede k etické, tematické i konceptuální sebereflexi tohoto oboru. Vedle samotných nativních populací se tak předmětem zájmu antropologického studia stávají i rozvojové strategie, které k těmto populacím směřují ze strany vládních, nevládních, mezinárodních i akademických organizací. V souvislosti s rozšiřováním a prohlubováním specializace a v důsledku sebereflexe aplikované antropologie dochází v jejím rámci k etablování celé řady nových profesních rolí a přístupů, které se úspěšně uplatňují i ve 21. století.

Specializované aktivity (nejen) antropologů prováděné v kontextu programů směřujících ke zlepšení životních podmínek znevýhodněných populací jsou vymezovány buď jako *role*, čímž se ve fosterovském smyslu akcentuje fakt, že jeden antropolog na rozhraní mezi akademickou půdou a oblastí aplikace může střídavě či souběžně zaujímat různé profesní pozice, a nebo jako *přístupy*, kdy tento výraz označuje určitý relativně autonomní konceptuálně ukotvený dílčí soubor profesních praxí vztažených k řešení

konkrétního problému. V rámci aplikované antropologie oba termíny v zásadě referují k témuž, třebaže někteří autoři raději pojmenovávají tyto praxe jako role (např. „komunitní plánovač“), jiní autoři naopak jako *přístupy* (např. „komunitní plánování“).

3

PŘEHLED ZÁKLADNÍCH PŘÍSTUPŮ/ROLÍ:

- Policy analysis (policy analýza či analýza veřejných politik)
- Evaluation (evaluace)
- Impact assessment (posuzování/analýza dopadu)
- Needs assessment (posuzování/analýza potřeb)
- Community planning (komunitní plánování)
- Advocacy (kulturní advokacie, obhajoba)
- Cultural brokerage (kulturní zprostředkování)
- Social marketing (sociální marketing)
- Cultural resource management (management kulturních zdrojů)

METODY A VÝZKUMNÉ TECHNIKY

Zatímco termíny role a přístup v diskurzu aplikované antropologie víceméně splývají, obvykle bývají odlišovány od *výzkumných metod a technik*, tj. standardizovaných postupů získávání informací a dat. V aplikované antropologii se uplatňují jak obecné společenskovědní metody a techniky, tak specifické výzkumné strategie odpovídající potřebám aplikovaně-antropologických šetření, a to na bázi kvalitativní i kvantitativní metodologie. Jednotlivé metody a techniky lze přitom uplatňovat v rámci různých přístupů/rolí i navzájem účinně kombinovat. To například znamená, že výzkumnou techniku ohniskových skupin (zaměřovaných skupinových rozhovorů) lze použít jak v rámci analýzy potřeb, tak v rámci evaluace, žádná z metod či technik není nutně spjatá s určitým přístupem či rolí a naopak. Podrobněji se různým metodám uplatňovaným na poli aplikované antropologie budeme věnovat v následující kapitole.

DOMÉNY APLIKACE

Vedle přístupů/rolí na jedné straně a metod a výzkumných technik na straně druhé je potřeba odlišit sféru problémů, při jejichž řešení se různé přístupy/role (a v jejich rámci různé metody a výzkumné techniky) uplatňují, resp. sféru tematických oblastí, ke kterým se vztahuje výzkumná a implementační praxe v kontextu aplikované antropologie. Tyto tematické oblasti bývají označovány jako domény aplikace.

4

PŘÍKLADY TEMATICKÝCH OHNISEK („DOMÉN APLIKACE“) TYPICKY ŘEŠENÝCH V RÁMCI APLIKOVANÉ ANTHROPOLOGIE:

- Zemědělství • Životní prostředí • Zdraví a medicína • Výživa •
Nedobrovolné přesídlení • Migrace • Průmysl a obchod
- Vzdělávání • Gender • Věk • Kriminalita • Lidská práva •
Sociální vyloučení a sociální ghetta • Turismus

OBSAH, ZAMĚŘENÍ A ÚČEL PUBLIKACE

Praxe aplikované antropologie typicky spočívá v realizaci projektů zahrnujících určitý *přístup/rolí*, určitou *metodu/techniku* (či kombinaci metod/technik) a určité *tematické ohnisko/doménu aplikace* odpovídající sociálnímu problému, který si daný projekt klade za cíl řešit. Konkrétní podoba projektu tak vychází ze tří uvedených pilířů aplikované antropologie, přičemž design projektu lze s trochou nadsázky chápat jako skládku ve smyslu *přístup/role + metoda/technika + tematická oblast/doména aplikace*. Této logice odpovídá i struktura následujícího textu.

Cílem *Vybraných kapitol z aplikované sociální antropologie* je představit jednak okruhy problémů, na které se aplikovaná sociální antropologie zaměřuje, a jednak specifické konceptuální a metodologické přístupy, které v rámci této disciplíny vykrytalizovaly v posledních desetiletích především ve Velké Británii a Spojených státech. V první části budou představeny

metodologické postupy uplatňované v současné aplikované sociální antropologii, ve druhé příklady rolí/přístupů a ve třetí ukážeme možnosti aplikované antropologie ve vztahu k několika vybraným „doménám aplikace“.

Publikace je určena nejenom pro studenty a učitele společenských věd na českých vysokých školách, ale i pro odborníky z mimoakademického prostředí, kteří se z různých pozic a v různých institucionálních rámcích zabývají tzv. sociální problematikou. Autory jednotlivých kapitol jsou sociální a kulturní antropologové, kteří vedle toho, že působí či působili na akademické půdě Katedry antropologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, mají zkušenost s realizací projektů aplikovaného výzkumu ve spolupráci s mimoakademickými subjekty (instituce státní správy a místní samosprávy, nevládní organizace, školy) nebo přímo pracují ve sféře sociálně-integrační praxe.

Další informační a metodické zdroje k oboru aplikované sociální antropologie mohou zájemci nalézt na webových stránkách Katedry antropologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni (www.ksa.zcu.cz), kde jsou mj. zveřejněny i výstupy Centra aplikované antropologie a terénního výzkumu, specializovaného pracoviště, které se na oblast aplikovaného výzkumu ve společenských vědách dlouhodobě zaměřuje.

LITERATURA

- Bastide, Roger. 1973. *Applied anthropology*. Croom Helm Ltd.
- Čada, Karel a Kateřina Ptáčková a Tereza Stöckelová. 2009. *Věda a nevládní organizace: Zkušenosti, možnosti, inspirace*. Praha: Zelený kruh.
- Ervin, Alexander. 2000. *Applied anthropology: tools and perspectives for contemporary practice*. Boston: Allyn and Bacon.
- Foster, George. 1969. *Applied Anthropology*. Boston: Little, Brown and Company.
- Gadamer, Hans-Georg. 1994. *Problém dějinného vědomí*. Praha: Parva Philosophica.
- Geertz, Clifford. 2000. *Interpretace kultur*. SLON
- Gwynne, Margaret A. 2002. *Applied Anthropology: A Career-Oriented Approach*. Allyn & Bacon.
- Hirt, Tomáš. 2008. „Výhledy a útrapy aplikované antropologie v ČR: Příspěvek k debatě o výzkumu jedné sporné problematiky“. *Biograf* 46. 49-61
- Kedia, Satish, and John Van Willigen. 2005. *Applied Anthropology: Domains of Application*. Praeger.
- Maříková, H. a Petrusek, M. a Vodáková, A. 1996. *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum.
- Nešpor, Zdeněk R. a Marek Jakoubek. 2004. „Co je a co není kulturní/sociální antropologie? Námět k diskusi.“ *Český lid* 91, 2004, 1: 53-79
- Nowotny, Helga and Scott, Peter and Gibbons, Michael. 2001. *Re-Thinking Science. Knowledge and the Public in an Age of Uncertainty*. Cambridge: Polity Press.
- Weber, Max. 2009. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: OIKOYMENH
- Willigen, John van. 2002. *Applied anthropology: An introduction*. 3 ed. Westport CT: Bergin & Garvey.

metody v aplikované antropologii

vybrané aspekty metodologie aplikované antropologie

LACO TOUŠEK

ÚVOD

Sociální a kulturní antropologie, dále jen antropologie, stojí jako každá empirická věda na provázaném vztahu mezi teorií a metodologií. Díky metodologickému arzenálu antropologové *vytváří data*², která v rámci analýzy interpretují skrze již existující koncepty a teorie, respektive na jejichž základě formulují koncepty a teorie nové. Takto naznačený lineární vztah je však spíše hypotetický, jakkoli to často metodologické učebnice zamlčují, neboť v rámci výzkumu reálně dochází k neustálému křížení mezi dedukcí a indukci, teorií a daty, jejich vytvářením a teoretickou interpretací. Thomas H. Eriksen (2008:44–45) s odkazem na Godfreyho Lienhardta (1985) přirovnává vztah mezi teorií a empirií k dušené směsi králíka a slona, kdy k uvaření této směsi je zapotřebí jeden slon etnografie a jeden králík teorie, přičemž vtíp je v tom, aby výsledný pokrm chutnal po králíkovi.

Specifický metodologický přístup v podobě dlouhodobého *terénního výzkumu* za využití primární metody *zúčastněného pozorování* (souhrnně v anglosaské tradici etnografie) je tradičně chápán jako to, co odlišuje antropologii od ostatních sociálně-vědních disciplín. V duchu této tradice můžeme s notnou dávkou jízlivé nadsázky říct, že zatímco sociolog *měří* od svého pracovního stolu abstraktní souvislosti mezi *kvantitativními daty* (trochu nepatřičně též nazývanými „tvrda data“), jejichž „sběr“ sám neprováděl, a vytváří závěry o lidech či sociálních jevech, které nikdy neviděl či nezažil, antropolog resp. *etnograf* provádí převážně *interpretace kva-*

---

2 „Vytváření dat“ je bezesporu vhodnější obrat než častěji používaný „sběr dat.“ *Data, alespoň v antropologii, nerostou na stromech, aby mohla být sbírána, ale je to výzkumník, jeho teoretické pozadí, subjektivní názory a postoje, zvolený metodologický přístup a vzájemný vztah mezi zkoumaným subjektem/objektem, co data vytváří (srv. Bernard et al. 1986:383).*

litativních dat (velmi nepatřičně též nazývaných „měkká data“) o lidech, se kterými byl dlouhodobě v přímé a blízké interakci, a jevech, které sám zažil či se stal jejich svědkem. Tolik k rozdílu mezi abstraktním empirickým pozitivismem a etnografií.³

Ačkoli je dlouhodobý stacionární terénní výzkum od dob Bronislawa Malinowského dodnes považován za základní kámen antropologického výzkumu, rozuměj etnografie, v kontextu studia moderních (komplexních) společností, ke kterým antropologové obrací pozornost ve vzrůstající míře od druhé poloviny minulého století, se stává spíše ideálem než normativem. S rozvojem antropologie komplexních společností a urbánní antropologie v rámci tzv. manchesterské školy, pominu-li např. chicagskou školu a antropology s ní spojené, došlo k výrazným metodologickým (a samozřejmě i teoretickým) změnám v etnografii a jejím pojetí: místo ročních či delších pobytů v terénu jsou připouštěny krátkodobé opakované pobyty, při výzkumu vlastní kultury dochází k splynutí zkoumaného terénu a vlastního prostředí života výzkumníka, baterie technik vytváření dat je rozšiřována o sofistikované přístupy (*analýza sociálních sítí, analýza kulturních domén* apod.) a výzkumný rámec podléhá vyšší míře strukturace za účelem zvýšení efektivity a intenzity vytváření dat. Zároveň s těmito změnami se otevírá pole pro širší uplatnění aplikované antropologie, v rámci které je dlouhodobý etnografický výzkum z důvodu časové a finanční náročnosti velmi často obtížný, či dokonce nemožný, a jejíž motivací je právě socio-kulturní změna.

V této kapitole se zaměřím na vybrané aspekty metodologie aplikované antropologie, přičemž mým cílem bude vymezit rozdíly a popsat specifické *kvalitativní* přístupy k vytváření dat, která mohou být v jejím rámci uplatňována. Dále upřu pozornost na ty praktické stránky výzkumu, které považuji

---

3 *Slavný kriminolog a sociolog Jock Young (2011:15) posměšně označuje abstraktní empiriky jako datasaury: „Datasaurus, Empiricus abstractus, je tvor s velmi malou hlavou, dlouhým krkem, obrovským břichem a malým ocasem. V jeho hlavě je jen trocha teorie - ví, že se musí neustále pohybovat, ale není si jist, kam jde. Jen zřídka si prohlédne detail terénu, ve kterém se aktuálně nachází, ale zato jeho krk se vytahuje do výše, jak se pohybuje od grantu ke grantu, od databáze k databázi. Jeho břicho je obrovské, nafouklé spleťitými střevy regresní analýzy. Je pořád hladový, ale málokdy přemýšlí o skutečném procesu statistického trávení...“*

ve výuce a v některých metodologických učebnicích za podceňované, nevyřčené, případně odtržené od reality (aplikované) výzkumné praxe. Téma této stati se samozřejmě v důsledku neomezuje pouze na aplikovaný výzkum, ale je - alespoň doufám - platné i pro výzkum základní, ze kterého aplikovaná metodologie čerpá a vychází.

Moje snažení si nenárokují vyčerpat dané téma a být alternativou klasickým učebnicím metodologie výzkumu, ani to na daném prostoru pochopitelně není možné, ale spíše je skromným pokusem o jejich dílčí doplnění. Záměrně se zde proto nebudu zabývat řadou důležitých témat, mezi něž patří například problematika epistemologie sociálních věd či etika výzkumu, jakkoli (a právě proto) tato témata považuji za podstatná. Stejně tak se vyhnu klasickým etnografickým metodám a postupům (zúčastněné pozorování, genealogie) či kvantitativním přístupům k vytváření dat. Kromě omezeného prostoru mě k tomu vede prostá skutečnost, že ačkoli mám s těmito metodami své zkušenosti, nejsou natolik rozsáhlé a hluboké, abych se mohl cítit být kompetentní je předávat dál. Z tohoto důvodu se zaměřím prakticky jen na dvě kvalitativní metody, kterými jsou polostrukturovaný rozhovor, bezpochyby nejpoužívanější a nejuniverzálnější přístup k získávání kvalitativních dat v sociálních vědách, a zaměřované (skupinové) diskuse. Bližšímu představení těchto metod předchází krátká charakteristika povahy dat v aplikované antropologii a výzkumného rámce, na které navážu problematikou vymezení zkoumané populace a výběrem vzorku. Po zmiňované části věnující se technikám vytváření dat uzavřu tuto kapitolu stručným nástinem zpracování a analýzy kvalitativních dat.

APLIKOVANÝ VERSUS ZÁKLADNÍ VÝZKUM

Dříve než však přistoupím k výše uvedeným problémům, je třeba zodpovědět otázku, jaké jsou rozdíly mezi tzv. výzkumem „základním“ a „aplikovaným“, jež určují v některých podstatných rysech odlišný výzkumný rámec. Odpověď, jak to obvykle bývá, je poněkud komplikovanější, než by se na první pohled mohlo zdát. Nicméně základní poučka, se kterou si pro účely tohoto textu vystačím, jakkoli ji budu následně problematizovat, zní, že zatímco v základním výzkumu jde o rozvoj lidského vědění jako takového, aplikovaný výzkum je založen na využití vědecké metodologie k řešení

praktických problémů (Bickman and Rog 2009). Jinak řečeno, primárním motivem aplikovaného výzkumu je sociokulturní změna, kdežto motivem základního výzkumu je touha po poznání.

Hranice mezi praktickým řešením problému na jedné straně a rozvojem poznání na straně druhé je však v antropologii, stejně jako v jiných vědách včetně těch „přírodních“, velmi neostrá. Je třeba si uvědomit, jak upozorňují některé kritické hlasy (např. Asad 1974), že antropologie se jako vědní disciplína zrodila z potřeby praxe koloniální politiky. Jak říká klasik, „každá věda [...], jejímž objektem jsou lidské kulturní instance a kulturní procesy, historicky vycházela nejprve z praktických hledisek“ (Weber 1998:8). V posledních dvou desetiletích je navíc vytyčená hranice mezi „ryze“ akademickou a aplikovanou antropologií záměrně překonávána a nabourávána z pozic tzv. „angažované antropologie“ (Eriksen 2005), „veřejné antropologie“ (Borofsky 2000, 2007), „kritické veřejné aplikované antropologie“ (Bourgois and Schonberg 2009) či „militantní antropologie“ (Scheper-Hughes 1995).

Dle zástupců těchto přístupů, kteří volají po politické a morální angažovanosti ve prospěch studovaných populací, nemůže antropologie „na počátku 21. století fyzicky, morálně či emocionálně uniknout strádání v životě těch, které [...] zkoumá“ (Bourgois and Schonberg 2009:320), neboť „kulturní relativismus, chápaný jako morální relativismus, není už nadále přiměřený pro svět, ve kterém žijeme“, a jako antropologové a morální lidé máme povinnost aktivně zasáhnout v případě nespravedlnosti a utrpení, jsme-li jejich svědky (Scheper-Hughes 1995:410). Jednoduše řečeno, v kontextu těchto přístupů je a musí být antropologie z etických důvodů vždy antropologií aplikovanou. V opačném případě je pouhým a zavrženíhodným intelektuálním voyeurismem.

Další skutečností, která se podílí na oslabení dichotomie mezi základním a aplikovaným výzkumem, byť z naprosto odlišných pozic a důvodů, je sílící tendence zavádět myšlenky a postupy aplikovaného výzkumu do výzkumu základního, a to nejen v přírodních vědách, ale i ve vědách sociálních a humanitních. Čím dál častěji jsou zvýhodňovány a vyžadovány výstupy, které budou aplikovatelné v praxi, bez ohledu na vědní disciplínu a zkoumané téma. Do řídicích struktur univerzit mají být dosazováni manažeři podniků, oslabuje se autonomie akademické sféry a je dáována přednost „vědeckým“ projektům, které slibují implementaci výstupů do praxe. Děje

se tak formálně ve jménu reformy univerzitního vzdělávání a akademického výzkumu, zvýšení jejich efektivity, užítosti a zavádění inovací do praxe, což má údajně vést ke zvýšení konkurenceschopnosti národních ekonomik na globálním trhu (kriticky viz Liessmann 2008).

Základní odlišnosti (vyjma uvedených motivů), které určují celkový přístup ke zkoumanému problému, mezi těmito dvěma typy výzkumů nicméně přetrvávají a jejich rozlišování je jistě užitečné. Mezi tyto základní odlišnosti patří především *role zadavatele výzkumného projektu*. V případě základního výzkumu je to sám výzkumník, který si volí zkoumané téma a formuluje výzkumný projekt, se kterým eventuálně soutěží v grantovém řízení. U aplikovaných projektů tomu tak není, pomineme-li veřejné grantové soutěže zaměřené obecně na podporu aplikovaného výzkumu nebo situace, kdy výzkumník formuluje vlastní aplikovaný projekt a následně jej financuje z dostupných (veřejných či soukromých) zdrojů, nýbrž je to zpravidla třetí strana, právnícká osoba, veřejnoprávní organizace či mezinárodní organizace, která z vlastního zájmu výzkumný projekt iniciuje, financuje a v různé míře ovlivňuje a kontroluje.

Role zadavatele je zde klíčová, neboť vstupuje mezi badatele a zkoumané téma, které vymezuje a politizuje, čímž zásadním způsobem ovlivňuje pozici badatele ve vztahu ke zkoumané populaci, způsobu vedení výzkumu a jeho metodologii. V neposlední řadě zadavatel problematizuje etické aspekty výzkumu, jelikož jeho zájmy se nemusí krýt se zájmy těch, kteří jsou zkoumáni, a výstupy z výzkumu mohou být potencionálně zneužity v jejich neprospěch. To ovšem bezesbytku platí i pro základní výzkum těch antropologů, kteří se ostentativně vymezují vůči aplikované antropologii ve jménu vědecké aspirace, čímž se marně snaží smýt z rukou vlastní morální zodpovědnost vůči zkoumané populaci. Z etického hlediska může být určitou výhodou situace, nutno podotknout, že nepříliš častá, kdy zadavatelem výzkumného projektu není třetí osoba, ale samotná zkoumaná populace resp. ji zastupující subjekt. V takovém případě nejsou etické a politické aspekty výzkumu natolik citlivé, neboť se dá předpokládat - nikoliv však nezbytně nutně -, že tento subjekt jedná v jejím zájmu.

Mezi další odlišnosti, jak bylo zmíněno, patří časová dotace na realizaci výzkumu nebo charakter, zpracování a diseminace výstupů z projektu. Obecně tedy můžeme říct, že ačkoli aplikovaný výzkum vychází ze své podstaty z výzkumu základního a přebírá z něj techniky vytváření a analy-

zy dat, jeho *výzkumný rámec* (design) se v praxi velmi odlišuje. K některým těmto základním odlišnostem, které se pokouší shrnout níže uvedená tabulka, se ještě vrátím v průběhu tohoto textu.

ROZDÍLY MEZI ZÁKLADNÍM, APLIKOVANÝM A „TRŽNÍM“ VÝZKUMEM

	ZÁKLADNÍ VÝZKUM	APLIKOVANÝ VÝZKUM	TRŽNÍ VÝZKUM
MOTIVACE	Poznání	Změna	Zisk
VÝZKUMNÉ TÉMA	Volné	Volné/dané	Dané zadavatelem
ETICKÉ NÁROKY	Nízké	Vysoké	X
ČASOVÁ REALIZACE	Dlouhodobá	Střednědobá	Krátkodobá
FINANČNÍ PROSTŘEDKY	Vázané	Vázané/nevázané	Nevázané
VNĚJŠÍ ZÁSAHY DO PROJEKTU	Žádné	Nízké	Vysoké
CHARAKTER VÝSTUPŮ	Odborný	Odborný/laický	Kvazi odborný
DISEMINACE VÝSTUPU	Veřejná	Veřejná/neveřejná	Neveřejná

Pro úplnost je od základního a aplikovaného výzkumu třeba odlišovat typ výzkumu, který lze pojmenovat jako „tržní“ či „komerční“, častěji označovaný jako „výzkum trhu“ či jako „marketingový výzkum“. Zatímco motivací základního výzkumu je (v ideální podobě) rozvoj lidského poznání a v aplikovaném výzkumu sociokulturní (normativní) změna, pak v tržním výzkumu je to zisk, který nemusí být nutně ekonomické (hospodářské) povahy, a to jak na straně toho, kdo konkrétní výzkum poptává, tak na straně toho, kdo

výzkum provádí. Typicky se jedná o podnikatelský subjekt, který za účelem zvýšení svého zisku (např. zvýšením objemu prodeje svého výrobku či služeb) osloví jinou právnickou či fyzickou osobu – „výzkumnou“ agenturu, aby provedla výzkum, který by pomohl najít cesty k dosažení tohoto cíle. Nicméně v dnešní době je tržní „výzkum“ rozšířen i ve sféře veřejnoprávní, mezi politickými stranami, státní správou apod., a zároveň se stále častěji tyto agentury ucházejí i o aplikované výzkumné projekty z oblasti sociálních věd. A v neposlední řadě jsou to právě komerční výzkumné agentury, které jsou kabinetními abstraktními empiriky poptávány, aby jim dodávaly data pro jejich vlastní projekty v oblasti základního výzkumu.

POVAHA DAT V (APLIKOVANÉ) ANTROPOLOGII

1 Primární a sekundární data

Antropologie - včetně té aplikované - je empirická věda, jejíž základní charakteristikou je, jak bylo již uvedeno v úvodu této statě, *terénní výzkum*, během něhož dochází prostřednictvím různých specifických metodologických nástrojů (technik) k *vytváření a analýze dat* (celkově *etnografie*). Antropologové tedy využívají pro formulování svých závěrů zejména, nikoli však výlučně, tzv. *primární data*, to znamená data vytvořená pro účely daného výzkumu. Oproti tomu například sociologové, demografové nebo ekonomové velmi často používají pro své analýzy a závěry *sekundární data*. Těmi jsou rozuměny údaje vytvořené pro jiné účely než pro samotný výzkum, například údaje z censů apod.

Není asi třeba zdůrazňovat, že žádný výzkum se neobejde, zejména ve svých počátcích, bez sekundárních dat. Avšak může být problematické, pokud se vychází pouze z nich, neboť mají řadu nevýhod, které mohou snižovat hodnověrnost každého výzkumu založeného výlučně na externích zdrojích dat. Za prvé, výzkumník nemá pod kontrolou jejich *validitu*, protože se nikterak nepodílel na jejich vytváření, může v ni pouze doufat. Za druhé, každá sekundární data je třeba upravit pro potřeby konkrétní analýzy, čímž může dojít k jejich zkreslení. Za třetí, výzkumník, který se sám aktivně nepodílí na vytváření dat pro účely vlastního výzkumného projektu, má z podstaty menší přehled o zkoumaném fenoménu a horší imaginaci než ten, který se pohybuje v terénu a účastní se procesu vytváření dat, za kterými vidí konkrétní lidi, nikoli jen případy a jednotky analýzy (srv. Andra-

novich and Riposa 1993:64–74; Bickman, Rog, and Hedrick 2009:32–33; Given 2008:803–804). Chce-li antropolog dostát své disciplíně, měl by být vždy *etnografem* a používat především primární data.

2 Kvalitativní a kvantitativní data

Kromě kritéria původu existují další různé způsoby, jak kategorizovat data, která jsou v sociálně vědním výzkumu vytvářena a analyzována. Nejčastěji se lze setkat s poněkud nepřesnou dichotomií *kvantitativní* („tvrdá“) *data* versus *kvalitativní* („měkká“) *data*, která má odpovídat dichotomii *kvantitativní* versus *kvalitativní* výzkum. Za tvrdá data jsou považována data v podobě čísel, přesněji data, která lze na čísla převést a měřit je. Například údaj o pohlaví respondenta, v rámci kvantitativní analýzy tzv. „nominální proměnná“, nemá sám o sobě povahu čísla, ale můžeme za něj arbitrární číslo dosadit (zvykově 1 = muž, 2 = žena), aniž bychom ztratili něco z jeho původní kvality. Někteří kvantitativní pozitivisté se dokonce domnívají, že vše lze vyjádřit pomocí čísel a žádná kvalitativní data neexistují.⁴ S tímto názorem lze jistě úspěšně polemizovat, připustíme-li jedinou možnou udržitelnou definici kvalitativních dat, která zní, že za kvalitativní data lze považovat cokoli, co má význam. Kvalitativními daty jsou zvuky, slova, věty, stejně jako fotografie nebo film, zkrátka jakýkoli znak nebo systém znaků. Tedy i čísla. A každý kvantitativní výzkum je i výzkumem kvalitativním, protože žádná kvantifikace, žádná operacionalizace, žádné indikátory a kódování proměnných se neobejde bez kvalitativních soudů. Stručně řečeno, kvantitativní data jsou vždy i daty kvalitativními, kdežto opačně tomu tak nutně není.

3 Atribuční, relační a kulturní data

Z uvedeného plyne, že zmiňovaná dichotomie je možná vědeckou ilustrací, ale ne příliš užitečným analytickým nástrojem. Z pohledu volby designu výzkumu - od jeho epistemologického ukotvení přes volbu metodologie,

---

4 „There's no such thing as qualitative data. Everything is either 1 or 0.“ (Kerlinger, F., citace dle Miles and Huberman 1994:40)

výběr vzorku až po analýzu dat - je dle mého osobního názoru vhodnější rozlišovat data na (a) *atribuční*⁵, (b) *relační* a (c) *kulturní*⁶. (K této trojici by bylo možné přidat ještě čtvrtou kategorii, prostorová data, která ovšem záměrně s ohledem na jejich specifické využití ponechávám stranou.⁷) Každá z těchto kategorií, jak ilustruje níže uvedená tabulka, vyžaduje odlišný přístup, a to na všech úrovních výzkumného rámce.

MOŽNÝ PŘÍSTUP KE KATEGORIZACI DAT⁸

	ATRIBUČNÍ DATA	RELAČNÍ DATA	KULTURNÍ DATA
PARADIGMA	Pozitivismus	Pozitivismus	Interpretativismus Konstruktivismus
OBEČNÝ POSTUP	Dedukce	Indukce	Indukce
PŘÍSTUP K VYTVÁŘENÍ DAT	Strukturovaný	Strukturovaný	Nestrukturovaný Polostrukturovaný
METODOLOGICKÝ RÁMEC	Kvantitativní šetření	Síťová analýza	Etnografie

5 Někdy též „life-experience data“ (Handwerker and Borgatti 1998).

6 Též označované jako „ideational data“ (Scott 2000).

7 Prostorová data jsou svým způsobem podobná atribučním datům, protože mohou mít povahu čísel vztahujících se k dílčím jednotkám analýzy, ovšem s tím rozdílem, že ačkoli s nimi mohou provádět běžné statistické operace, jejich statistická reprezentace je bezúčelná, protože neodpovídá jejich grafické resp. kartografické reprezentaci (např. dvě proměnné mohou mít naprosto stejné korelační koeficienty či jiné hodnoty, ale jejich prostorové vzorce mohou být naprosto odlišné). K prostorovým datům v etnografii přehledově viz Cromley 1999.

8 Jedná o zjednodušený ideální model, u kterého upozorňuji na hlavní charakteristiky, které ovšem nejsou pro jednotlivé kategorie výlučné. Záměrně zde ponechávám stranou kognitivní antropologii, jejíž metodologické postupy k vytváření a analýze kulturních dat jsou natolik specifické, že nejsou na tento model aplikovatelné.

	ATRIBUČNÍ DATA	RELAČNÍ DATA	KULTURNÍ DATA
PŘÍKLAD TECHNIKY	Dotazník	Generátor jmen	Zúčastněné pozorování
VÝBĚR VZORKU	Nevýběrový Pravděpodobnostní	Nevýběrový Pravděpodobnostní	Nevýběrový Nepravděpodobnostní
ANALÝZA DAT	Měření proměnných	Měření vztahů	Interpretace významů
PŘÍSTUP K DATŮM V RÁMCI ANALÝZY	Dekontextualizace	Kontextualizace a konkretizace	Kontextualizace a abstrakce
SPECIFICKÝ VÝSTUP ANALÝZY	Tabulka	Graf	Text

3.1 Atribuční data

Atribučními daty jsou rozuměny individuální charakteristiky sledovaných případů (*respondentů*), například v podobě věku, vzdělání, příjmu či volebních preferencí. Atribuční data jsou vytvářena jak v kvalitativním výzkumu, tak zejména v kvantitativním *šetření*, kde jsou charakteristiky *jednotek analýzy* chápány jako proměnné, u kterých lze měřit absolutní a relativní četnost, resp. jejich distribuci v sledované populaci, i kauzální vztahy mezi (některými) proměnnými a testovat předem konstruované hypotézy. Nevýhodou atribučních dat v rámci kvantitativní analýzy je, že jsou nahlížena izolovaně. Třebaže je možné uplatnit zdánlivě sofistikované vícerozměrné analýzy dat, kde jsou sledovány vztahy několika proměnných najednou, tyto proměnné jsou vždy vytrženy ze svého sociálního kontextu, bez vztahu k celé řadě jiných možných proměnných, ale i bez vztahu k ostatním sledovaným případům.

Další a hlavní nevýhodou je, že atribuční data zbavená svého kontextu nám nedávají příležitost k interpretaci výsledků jejich analýzy. Výsledky kvantitativní analýzy atribučních dat nám jen říkají, že platí určitá distribuce proměnných v rámci sledovaného vzorku případů nebo určitý konstruo-

vaný vztah mezi dvěma či více proměnnými, ale už nám neřikají *proč*. Dochází-li k interpretaci výsledků ze strany výzkumníka, děje se tak bez empirické opory – na základě jeho vědecké imaginace, teoretické znalosti či předchozí zkušenosti. V horším případě jde o čirou „dojmologii“ z naměřených veličin. Z tohoto důvodu je ideální kombinovat kvantitativní analýzu atribučních dat s kvalitativními přístupy, v rámci kterých dochází k vytváření *dat kulturních*, která lze využít pro interpretaci výsledků měření.⁹

Výše uvedené nelze chápat tak, že by atribuční data byla vytvářena pouze pro účely kvantitativní analýzy. Svou roli samozřejmě hrají i při *analýze sociálních sítí* či analýze kulturních dat, ale nehrají zde roli primární. V prvním případě jsou hlavním předmětem analýzy data *relační*, v druhém *kulturní*, v obou případech mohou atribuční data sloužit jako jejich více či méně nezbytný doplněk. Konkrétně tím mám na mysli, že i ve výzkumu, jehož předmětem není měření distribuce charakteristik sledovaných případů, je třeba získat základní atribuční data o těchto případech, ale není to jeho samotným cílem. Pokud například provádím kvalitativní výzkum prostřednictvím *zúčastněného pozorování* v romské osadě na Slovensku, je nezbytné znát atributy jednotlivých domácností resp. jedinců, které pozoruji, ale i sledované populace jako celku, avšak tato znalost nemusí být systematicky vytvářena prostřednictvím strukturovaných technik (např. dotazníku), může být čerpána ze *sekundárních dat* či zjišťována postupně během *terénního výzkumu*, a hlavně není samotným a konečným cílem takového výzkumu.

3.2 Relaçní data

Relaçní data, která nacházejí své uplatnění v rámci interdisciplinárního přístupu ke studiu sociální struktury označované jako *analýza sociálních sítí* (*social network analysis*), se liší od atribučních dat především v tom, že nejsou a nemohou být redukována na individuální vlastnosti *jednotek analýzy*, ale jsou vždy vyjádřením vztahů mezi těmito jednotkami (Scott 2000:3). Jedná se o vazby, spojení či kontakty mezi aktéry (nebo jiný-

---

⁹ Srovnej v současnosti velmi populární „smíšené metody“ (*mixed methods*), viz např. (Creswell and Clark 2010).

mi jednotkami analýzy), které nejsou vlastnictvím žádného z aktérů, ale jsou hodnotou, která vyplývá z jejich vzájemného vztahu, jakkoli se nutně nemusí jednat o vztah reciproční. Souhrn těchto vztahů tvoří sociální síť (strukturu), v níž zkoumaní aktéři zaujímají různé (strukturní) pozice dle počtu a kvality vazeb, které mají s ostatními aktéry.

Analýza relačních dat má některé podobnosti s kvantitativními přístupy k atribučním datům. Oba přístupy sdílejí stejné pozitivistické paradigma, vytváří data (zejména) prostřednictvím strukturovaných technik a využívají matematické postupy při jejich analýze.¹⁰ Na druhou stranu je zde jeden podstatný rozdíl: v rámci analýzy sociálních sítí nedochází k vytrhávání dat z kontextu sociální struktury, ale naopak k hledání a měření konkrétních vztahů mezi jednotlivými případy (aktéry) zkoumané populace. Jinak řečeno, u kvantitativního šetření zaměřeného na atribuční data jsou jednotliví respondenti nahlíženi a analyzováni jako izolované jednotky, kdežto v případě analýzy sociálních sítí jsou chápáni a analyzováni jako vzájemně propojené části sociální struktury (srv. Wellman 1988).

3.3 Kulturní data

Poslední kategorií, a to kategorií, která nás s ohledem na zaměření tohoto textu zajímá nejvíce, jsou *kulturní data*. Stejně jako *relační data* nejsou ani kulturní data individuální charakteristikou konkrétního aktéra, ale je to „systém mentálních konstrukcí používaný lidmi k interpretaci sama sebe a světa okolo nich a [systém] chování, který je izomorfní s těmito systémy významů“ (Handwerker and Borgatti 1998:550). Obecněji a možná i srozumitelněji si dovoluji vymezit kulturní data jako interpretace sociálního jednání a významů, které jsou více či méně sdílené v rámci kulturního systému, který studujeme. Řečeno slovy Clifforda Geertze, „to, co nazývá-

---

10 Zde je třeba upozornit, že základy analýzy sociálních sítí byly položeny na půdě sociální antropologie v rámci tzv. manchesterské školy a přístupy k vytváření relačních dat vycházely původně z klasické etnografie – zúčastněného pozorování (viz zakládající dílo Mitchell 1969).

me našimi daty, jsou ve skutečnosti naše vlastní interpretace interpretací jiných lidí týkajících se toho, co si myslí, že oni sami a jejich spoluobčané činí“ (2000:19).¹¹

Kulturní data jakožto interpretace interpretací existují vždy jen v určitém kontextu, bez něhož ztrácejí svůj význam, a nejsou tedy dle mého názoru redukovatelná na čísla. Pro jednoduchou ilustraci můžeme použít jako příklad „věk“. Ten je v rámci kvantitativní analýzy pojímán jako informace, která má povahu čísla – intervalové proměnné, u níž lze změřit její absolutní a relativní četnost, průměrnou a střední hodnotu, vztah k jiným proměnným na úrovni jednotlivých případů apod. Nicméně žádná z těchto matematických operací nám neříká, co to věk vůbec je a jaký je význam toho, je-li někomu tolik, kolik mu je. Jinými slovy řečeno, samotné číslo nemá kromě své hodnoty (*kvantity*) v kvantitativní analýze žádnou *významovou kvalitu*. Této kvality (významu) je číslo zbaveno, je pouze implicitně, bez jakékoli reflexe zvnějšku vnášena výzkumníkem¹², tudíž nemá a nemůže mít podobu kulturních dat. Podobu kulturních dat může mít kategorie věku pouze tehdy, je-li v rámci analýzy významotvorný kontext zachován, resp. je-li naopak intencionálně reflektován a vytvářen, jak je tomu v rámci kvalitativní analýzy dat.

Kulturní data mají z podstaty své definice tu výhodu, že u nich můžeme předpokládat, že jsou více či méně sdílená v rámci sledované populace, zkoumané kultury či subkultury. To umožňuje antropologům vytvářet generalizace o zkoumaném fenoménu na základě menšího počtu sledovaných případů, aniž by museli aspirovat na reprezentativitu jako v případě kvantitativní analýzy *atribučních dat*. Samozřejmě za předpokladu, že jsou dodržena základní pravidla *validity* v kvalitativním výzkumu, je náležité definována *zkoumaná populace*, aplikována adekvátní *konstrukce vzorku* u výběrových výzkumů a též dodrženy základní postupy *triangulace zdrojů dat* či metod jejich vytváření (viz rovněž dále).

11 Zde je třeba pro úplnost dodat, že jakkoli se Geertz v citovaném textu ostentativně vymezuje vůči kognitivní antropologii, ke které lze přiřadit dříve citované autory, v tomto případě nejsou jeho závěry ohledně povahy dat v rozporu.

12 Sarkasticky by šlo na účet pozitivistického paradigmatu dodat, že takový postup není zrovna příliš „vědecký“.

VÝZKUMNÝ PROCES A VÝZKUMNÝ RÁMEC V APLIKOVANÉ ANTROPOLOGII

V následující části se budu věnovat *výzkumnému rámci* s důrazem na jeho odlišnosti v *aplikovaném výzkumu*. Dávám zde přednost termínu *rámec* nebo *design* před pojmem plán, se kterým se lze setkat v některých textech v českém jazyce (viz Hendl 2005:145–160), neboť se dle mého názoru nejedná pouze o *naplánování* projektu do podoby statického návrhu, jenž je předložen zadavateli (či grantové agentuře) na samém počátku, aniž by byl následně během realizace kriticky reflektován, ale jedná se o celkový průběh výzkumu – od jeho teoretického a konceptuálního ukotvení přes samotné vytváření a analýzu dat až po publikování výstupů, potažmo i implementaci závěrů. Jinými slovy řečeno, *výzkumný rámec* není statický přehled toho, „jak to bude“ nebo „jak by to mělo být“, ale dynamický rozvrh všech aktivit, který je podle aktuálního vývoje neustále reflektován a rozvíjen. To platí zejména pro výzkumný design kvalitativního výzkumu, který podléhá menší míře standardizace a který je zde hlavním předmětem mého zájmu. Řečeno slovy Hammersleyho a Atkinsona, „výzkumný design [v kvalitativním výzkumu] by měl být reflexivní proces uplatňovaný během každé fáze projektu“ (Hammersley and Atkinson 1995:24; citace dle Maxwell 2009:214).

Konkrétní *výzkumný rámec* je vždy závislý především na cílech výzkumu, *zkoumané populaci*, časové dotaci a objemu finančních zdrojů, které jsou k dispozici. To bezesporu platí jak pro *základní*, tak *aplikovaný výzkum*. Přesto je tu jeden, o to však podstatnější rozdíl. Zatímco v základním výzkumu je to sám badatel, který rámec projektu s ohledem na výše zmiňované faktory celkově stanovuje, v případě aplikovaného projektu je více či méně strukturován i subjektem, který jej poptává, tj. zadavatelem projektu (srv. Bickman et al. 2009). Můžeme tedy říct, že v případě *základního výzkumu* má badatel vyšší míru svobody než v tom aplikovaném. Avšak míra vnějšího vlivu na *výzkumný rámec* se liší od zadavatele k zadavateli, od projektu k projektu. Na jedné straně se lze setkat s aplikovanými projekty, jejichž výzkumný design je explicitně a detailně stanoven zadavatelem (včetně např. vymezení *zkoumané populace*, *konstrukce vzorku* a jeho velikosti, techniky vytváření dat, ale i konkrétní osnovy výstupů z projektu a způsobů jejich diseminace) a nelze do něj prakticky zasahovat (viz příklad uvedený v části věnující se *zaměřovaným skupinám*). Na druhé straně jsou projekty, kdy má zadavatel velmi mlhavou představu nejen

o podobě výzkumu, ale dokonce i o jeho cílech, a je na výzkumníkovi, jaké konkrétně budou a jak jich bude dosaženo. Jakkoli se tato situace může zdát neobvyklá, mohu z vlastní zkušenosti potvrdit, že v praxi dokonce převažuje. Zadavatelé aplikovaných sociálně-vědních projektů v České republice mají často z různých důvodů potřebu provést výzkum obecně na nějaké téma, aniž by věděli, co by konkrétně mělo být jeho cílem. Třebaže se to na první pohled může zdát z pozice výzkumníka jako ideální situace (má volné pole pro seberealizaci), ve svém důsledku to může být spíše negativem. Bez vzájemné spolupráce a diskuse o podobě výzkumu (zejména v otázce etiky) může aplikovaný projekt snadno skončit v lepším případě nezájmem a výstupy z projektu „v šuplíku“, v horším případě nespokojeností a konfliktem. I to se stává a není to vzácností.

V učebnicích je možné narazit na dva různé pohledy na výzkumný rámec: typologický a lineární (Maxwell 2009). První přístup prezentuje design výzkumu jako typologii výzkumných přístupů, která je u různých autorů založena buď na výzkumném paradigmatu, obecném cíli výzkumu, způsobu jeho vedení nebo použité metodologii. Lze se tak setkat např. s explorativním a explanativním výzkumným designem (J. C. Johnson 1998), resp. explorativním, explanativním a deskriptivním (Babbie 2009:90–94), případně s deskriptivním, experimentálním a kvazi-experimentálním (Bickman et al. 2009). Jindy dochází k odlišování mezi kvantitativním a kvalitativním designem a jejich dílčími kategoriemi. U kvantitativního může jít o šetření (*survey*), experiment a kvazi-experiment, u kvalitativního o případovou studii, etnografii, narativní studii či akční výzkum (LeCompte and J. J. Schensul 1999:61–96). Jiná typologie obdobně rozlišuje kvantitativní výzkumný design na šetření, experiment a kvazi-experiment, ale u kvalitativního vyjmenovává etnografický, fenomenologický a narativní výzkumný design, k nimž přidává případovou studii a zakotvenou teorii (Creswell 2007, 2008) resp. akční výzkum (Creswell 2011), a jako samostatný typ jmenuje smíšený design (Creswell 2008, 2011; Creswell and Clark 2010).

Z uvedeného výčtu je evidentní, že typologický přístup vnáší do problematiky výzkumného rámce více chaosu než užítku. Uvedené typy jsou vystavěny buď na konfúzních kritériích, nebo na kritériích, která jsou založena pouze na dílčích znacích každého výzkumu a neříkají nic o tom, jaký je vztah mezi těmito znaky a ostatními charakteristikami výzkumu (Maxwell 1996, 2009). Druhý, lineární přístup, představuje *výzkumný rámec* naopak jako souhrn činností a dílčích kroků, které jsou v rámci výzkumu prováděny.

děny, tedy jako zmiňovaný celkový proces výzkumu. Třebaže ani tento způsob není z níže uvedených důvodů ideální, je dle mého soudu méně problematický, a proto se budu držet právě jeho.

Při lineární konceptualizaci designu výzkumu je zvykem užívat různých grafických schémat. Otázkou je, zda se jedná o zvyk dobrý, nebo špatný. Základním problémem všech takových schémat (ta v tomto textu nevyjímaje) je, že jsou ze své podstaty možná až příliš „schematická“ a prezentují výzkum jako více či méně přímočarý proces (proto „lineární“ přístup), jakkoli je praxe kvalitativního výzkumu křivolaká. I přes tyto nevýhody mají jistý edukační potenciál, a proto se jim při vědomí uvedeného nedostatku nevyhýbám. Následující schéma znázorňuje celkový obecný proces aplikovaného projektu. Jedná se samozřejmě o notnou dávku generalizace, při níž jsem ovšem vycházel, stejně jako u druhého následujícího schématu, z konkrétních zkušeností s projekty v lokálním kontextu České republiky, respektive Evropské unie.¹³ Myslím, že toto schéma je dostatečně vypovídající a obejde se bez dalšího komentáře.

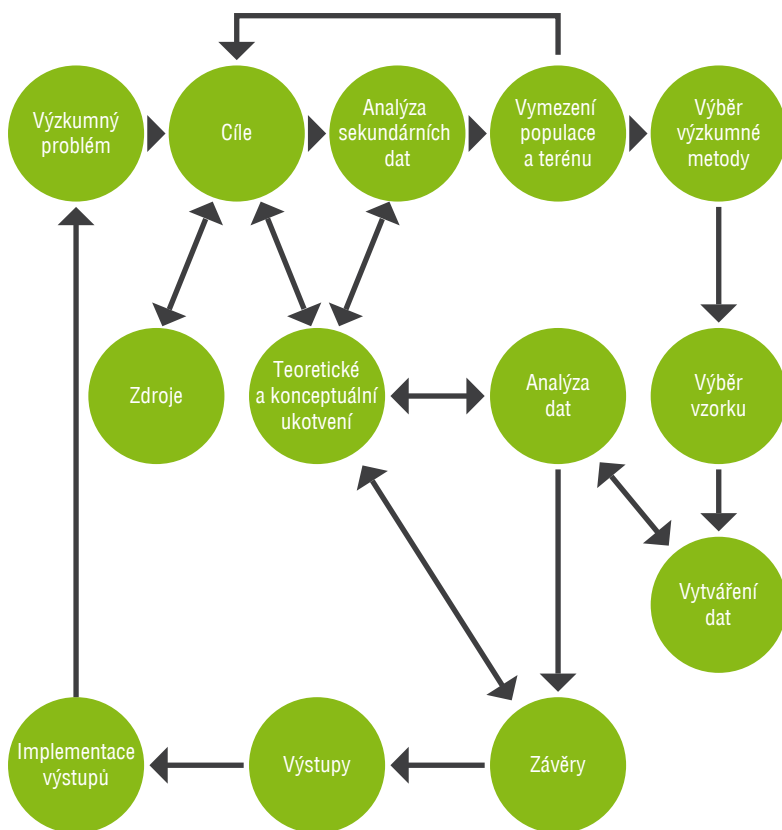
13 Z těchto důvodů se uvedená schémata liší od těch, se kterými se lze běžně setkat v zahraničních učebnicích angloamerické provenience (srv. Bickman, Rog, and Hedrick 2009:4–5; J. C. Johnson 1998:145; Maxwell 2009:217–18, 1996:5–7).

CELKOVÝ PROCES APLIKOVANÉHO PROJEKTU

Pokud se zaměříme přímo na jednotlivé kroky samotného *výzkumného rámce*, může nám k lepší orientaci posloužit druhé, níže uvedené schéma, které vyžaduje krátké rozvedení. K některým krokům výzkumného designu se vrátím detailněji v dalších částech textu. Je důležité upozornit na to, že se jedná o schéma, které nezobrazuje design *aplikovaného výzkumu* v celém jeho spektru, jelikož nezohledňuje, jakým způsobem do výzkumného rámce vstupuje zadavatel. Jak jsem uvedl, role a vlivy zadavatele jsou velmi různorodé, liší se od projektu k projektu, a proto je nelze včlenit do schématu, které si má nárokovat určitou obecnou platnost.

RÁMEC APLIKOVANÉHO VÝZKUMU

Na počátku každého aplikovaného projektu je výzkumný (sociální) problém. Ten je zpravidla formulován nikoli samotným výzkumníkem (na rozdíl od základního výzkumu), ale subjektem, který výzkum poptává. Obvykle se jedná o orgán státní správy nebo místní samosprávy, neziskovou organizaci či mezinárodní organizaci. V ideálním případě se zadavatel podílí na celkovém výzkumném designu, který s ním výzkumník konzultuje. Mezi prioritní otázky v tomto ohledu patří cíle výzkumu, které jsou determinované a limitované časovými, finančními, ale i lidskými zdroji. Cíle výzkumu jsou také *a priori* určovány teoretickými a konceptuálními východisky, ze kterých vychází nejen výzkumník, ale rovněž – a to je třeba zdůraznit – i sám zadavatel formulující zadání projektu. Teoretická a konceptuální východiska by měla být jasně a explicitně formulována, protože ovlivňují celkovou podobu výzkumného rámce, zejména analýzu dat a závěry z výzkumu. Tento aspekt může být neuralgickým bodem vztahu mezi zadavatelem a výzkumníkem, neboť první jmenovaný (jakožto svým způsobem laik v dané problematice) může používat taková východiska, která jsou v akademickém prostředí považována za zastaralá, neužitečná či dokonce nepatřičná. Obvykle navíc vlastní teoretická východiska nereflektuje, ta jsou přítomná jen implicitně, a s koncepty zachází v lidovém pojetí, aniž by si uvědomoval jejich ideologický kontext. Jinými slovy řečeno, zadavatel, což je ovšem s ohledem na jeho roli vcelku pochopitelné, nezachází s koncepty jako s analytickými nástroji pro interpretaci sociální reality, ale jako s realitou samotnou.¹⁴

Teoretická a konceptuální východiska jsou v oboustranném vztahu se *sekundárními daty* dostupnými o zkoumaném problému resp. populaci. Jejich shromáždění a analýza je vždy nezbytnou součástí každého výzkumu, nejen toho aplikovaného. Analýza *sekundárních dat* předchází samotnému vyhotovení konkrétního *výzkumného designu* (tuto skutečnost schéma graficky nezohledňuje) a dále s různou mírou intenzity kontinuálně pokračuje v dalších fázích výzkumu. Na základě dostupných *sekundárních*

---

14 Viz např. *Agentura pro sociální začleňování v romských lokalitách* (<http://www.socialni-zaclenovani.cz>), která je častým zadavatelem aplikovaných výzkumů v ČR. Za pozornost stojí to, jakým způsobem Agentura ve svých dokumentech používá klíčové koncepty *etnicita, chudoba, kriminalita, sociální patologie, sociální vyloučení, sociální začleňování...*, stejně tak jako nevyřčený a/nebo neuvědomovaný ideologický kontext, v němž jsou tyto koncepty traktovány.

dat, tj. po získání základních informací o zkoumaném problému, je teprve možné jasně definovat *zkoumanou populaci* (viz následující subkapitola), jejíž vymezení zpětně zpřesňuje či redefinuje výzkumné cíle s ohledem na jejich proveditelnost. Teprve na základě toho, jaké jsou cíle výzkumu, jaké máme známé informace o zkoumaném problému resp. populaci a jak je tato populace definována, je možné zvolit konkrétní *metodu* či metody vytváření dat.¹⁵ Jednotlivé metody jsou vhodné či použitelné jen pro některé cíle, některé typy výzkumů a některé typy populací (viz dále). Na volbě konkrétní *metody*, respektive na základě toho, jaký typ dat bude primárně vytvářen, je závislý způsob *konstrukce vzorku*, což podrobněji rozvádím v další části textu.

Následuje samotné vytváření dat v terénu, kterému by měl v aplikovaném výzkumu s ohledem na jeho krátkodobější charakter a vyšší míru strukturace *výzkumného rámce* předcházet detailní harmonogram činností v terénu. Tento krok je důležitý především u týmového výzkumu, při němž je nutná koordinace výzkumných prací v terénu tak, aby nedocházelo ke křížení činností jednotlivých výzkumníků či duplicitě získaných informací. Vytváření dat v terénu může být rozděleno do různých fází, závislých na použití konkrétních *metod* (nebo *metodologií* u smíšeného výzkumu), plnění dílčích cílů výzkumu nebo dotazování různých kategorií respondentů/informátorů. Například v první fázi lze vytvářet data prostřednictvím polostrukturovaných rozhovorů, které nám poskytnou základní poznatky o zkoumané problematice, a následně použít nestrukturované techniky (zúčastněné pozorování) k *triangulaci* získaných dat a jejich rozvedení do hloubky. Můžeme také - jak je v aplikovaném výzkumu časté - nejdříve dotazovat expertní *respondenty/informátory*, díky jejich znalostem se rychle zorientovat ve zkoumaném tématu a prostředí a až následně se zaměřit na cílové aktéry *zkoumané populace*. V uvedených příkladech by dané schéma mělo pochopitelně jiný, značně komplikovanější algoritmus.

---

15 V případě aplikovaného výzkumu, který by volil smíšené metody, tj. kombinaci kvantitativních a kvalitativních přístupů k vytváření dat, by se výzkumný design následně odlišoval od uvedeného schématu.

Jakkoli je v prezentovaném schématu analýza dat naznačena jako následný a samostatný krok, není to v *kvalitativním výzkumu* (na rozdíl od toho kvantitativního) nezbytným pravidlem. Záleží na konkrétním zvoleném přístupu a délce výzkumu. U výzkumných projektů využívajících nestrukturované metody či u projektů probíhajících v delším časovém horizontu jsou data analyzována průběžně s jejich vytvářením. Stejně je to i u projektů vycházejících ze *zakotvené teorie*, u níž je průběžná analýza dat jednou ze základních premis. Na druhou stranu, u krátkodobějších projektů nebo u týmových projektů, v rámci nichž jsou data vytvářena na základě polostrukturovaných rozhovorů nebo skupinových diskuzí, může docházet k jejich analýze *ex post*. Vedle výhody v podobě značné úspory času a možnosti analyzovat data v týmu však takový postup skrývá i rizika. Po skončení výzkumných prací v terénu se totiž může ukázat, že získaná data jsou nedostačující, neposkytují odpovědi na výzkumné cíle nebo mají problematickou validitu. Ne vždy je v takové situaci možné jít zpět do terénu a dodatečně získat další data. Analýza dat je samo sebou ovlivněna teoretickými a konceptuálními východisky projektu, která jsou zpětně rozvíjena a reformulována a na jejichž základě jsou vytvářeny nové koncepty a teorie do podoby výzkumných závěrů.

Výstupy z aplikovaného výzkumu, ve kterých jsou směrem k zadavateli formulovány výzkumné závěry, se zásadně odlišují od těch v základním výzkumu, jejichž příjemcem je primárně odborná veřejnost. V českém prostředí mají zpravidla podobu závěrečné zprávy z projektu a její prezentace. Tato zpráva může být veřejná i neveřejná, o čemž rozhoduje především zadavatel. Strukturou a stylem nemá a ani by ze zásady neměla mít charakter textu, který by aspiroval na text vědecký, ale svou povahou se blíží textu populárně naučnému, neboť musí brát v potaz, že příjemcem není odborná veřejnost, ale veřejnost laická. To samozřejmě nutně neznamená, že by se z podstaty muselo jednat o výstup méně kvalitní. Napsat závěrečnou zprávu, která je přístupná i neobornému publiku, může být mnohdy náročnější než napsat obtížně srozumitelný odborný text. Na druhou stranu je třeba připustit, že závěrečná zpráva z aplikovaného projektu nemusí splňovat přísná kritéria kladená na odborný článek, nevyžaduje hlubší analytické a teoretické ukotvení a neprochází žádným recenzním řízením. Samotná implementace výstupů z projektu za účelem řešení problému, který stál na začátku výzkumu, je povětšinou už v rukou toho, kdo daný výzkum poptával. Výzkumník se nicméně na tomto procesu může

podílet např. tím, že se účastní diseminace výstupů, jejich prezentace cílovým skupinám, případně se podílí na návrzích či připomínkování opatření, která mají daný problém řešit.

ZKOUMANÁ POPULACE A KONSTRUKCE VZORKU

Oswald Werner a Russell Bernard (1994:7) v textu věnovaném problematice výběru *zkoumaného vzorku v etnografii* s nadsázkou konstatují, že pro mnohé antropology může znít „etnografický výběr“ (*ethnographic sampling*) jako oxymoron. Konstrukci vzorku, kterým je rozuměn výběr *jednotek pozorování* z celkového zkoumaného souboru resp. populace pro účely výzkumu, je v antropologii, na rozdíl např. od sociologie, skutečně věnována pozornost spíše okrajově. Je to vcelku pochopitelné. Za prvé, antropologové tradičně zkoumali relativně „uzavřené“ a malé populace, a tudíž si logicky nelámali hlavu s tím, koho konkrétně mají zkoumat, koho se mají ptát, pozorovat. V lepším případě zkoumali celou populaci, dovolila-li to její velikost¹⁶, v horším případě její významnou část¹⁷, přičemž se spoléhali na to, že tato část se příliš neliší od svého celku a jejich (kulturní) data mají vypovídající schopnost o celé společnosti. Za druhé a v návaznosti na předchozí, kvalitativní metody vytváření dat, které jsou typicky hlavní výzbrojí antropologů, neaspirují na reprezentativní zobecnění (což ovšem vůbec neznamená, že by se antropologové nedopouštěli a nemohli dopouštět generalizací¹⁸) a z hlediska své logiky pracují s menším počtem *respondentů* resp. *informátorů*. Jejich primárním smyslem není vytváření individuálních *atribučních dat*, na základě kterých by mohlo být sledová-

---

16 Jako např. Raymond Firth (1936), který prováděl terénní výzkum na malém a relativně izolovaném ostrově Tikopia, jehož populace čítala v té době zhruba 1200 osob.

17 Viz např. proslulý terénní výzkum Evans-Pritcharda mezi Nuery (1940), jejichž počet byl tehdy odhadován na 200 000 osob. Evans-Pritchard prováděl výzkum v pár vesnicích, aniž by jakkoli zdůvodňoval výběr jak těchto vesnic, které patřily k různým „kmenům“, tak informátorů, které si nechával do svého stanu postaveného uprostřed vesnice vodit svými asistenty (tamtéž, 1940:7–15).

18 Klasický příklad generalizace na základě kulturních dat z etnografického výzkumu viz text Clifforda Geertze *Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight* (1972) a jeho kritická reflexe (např. Jacobson 1991:52–54; Williams 2000).

no rozložení určitých znaků či jevů v sledované populaci, ale konstrukce *kulturních dat*, o kterých se předpokládá, jak jsem již uvedl, že jsou více či méně sdílená v rámci zkoumané populace resp. kultury (Bernard 2006:146).

Nicméně i v případě studia méně komplexních, relativně malých populací může být etnografický výzkum bez promyšleného a jasně stanoveného výběru vzorku, potažmo tedy i výzkumného rámce obecně problematický a vést k závěrům, které jsou založeny na interpretaci netytických, „deviantních“ či falešných případů, aniž by si toho byl výzkumník vědom a činil tak záměrně.¹⁹ V této souvislosti nelze nezpomenout klasickou kritiku Margaret Meadové (1943) a její interpretace procesu dospívání na Samoa ze strany Dereka Freemana. Ten v knize *Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth* (1983) ukazuje, že Meadová své závěry, které generalizovala na celou studovanou populaci, formulovala převážně na základě dat z rozhovorů se dvěma dívkami, bez jejich další *triangulace*. Dívky, jak se po letech jedna z nich Freemanovi dozнала, tehdy 24leté a nezkušené Meadové podávaly záměrně nepravdivé informace, neboť v tom shledávaly juvenilní zábavu.²⁰

V situaci, kdy provádíme výzkum v moderní komplexní společnosti a/nebo populaci, která je příliš rozsáhlá, je přístup bez jakéhokoli výběru vzorku problematický a těžko obhajitelný, neboť lze předpokládat, že v rámci takové populace nebudou kulturní významy a jednání jednotně sdílené, ale budou variovat například podle socioekonomického statusu, dílčí zkoumané lokality apod. Pokud v takové situaci neprovedeme výběr vzorku či použijeme výběr v podobě *sněhové koule* (tzv. *snowball*, viz dále), může se stát, že budeme zkoumat specifický typ jednání, které je např. praktikováno v rámci jedné širší příbuzenské sítě, profesního postavení atd. Naše

---

19 Na druhou stranu může být výběr „deviantních“ případů i záměrnou strategií, viz dále.

20 K dalším metodologickým nedostatkům výzkumu Meadové souhrnně viz J. C. Johnson 1998:153–155. Naopak k obhajobě metodologického postupu Meadové viz např. Scheper-Hughes 1984, nověji v širším kontextu kritické etnografie též Young 2011:131–150.

generalizace, stejně tak jako generalizace Margaret Meadové, založené na základě interpretací smyšlených interpretací, budou nutně postrádat externí *validitu*.

Z hlediska toho, zda je či není v rámci výzkumu uplatněn *výběr vzorku*, lze výzkumné projekty rozdělit na výběrové a nevýběrové. Mezi nevýběrové patří typicky kvantitativní šetření celé populace neboli censy. Dále sem lze v kontextu výše uvedených příkladů zařadit i klasické etnografické výzkumy, v rámci kterých je zkoumána celá populace či její podstatná část. Mezi výběrové typy výzkumů patří všechny ty, v rámci nichž dochází k záměrnému výběru *jednotek analýzy* (viz níže), které nám zastupují celek zkoumané populace. V následující části se zaměřím na způsoby *konstrukce vzorku* v rámci výběrových (kvalitativních) výzkumů.

ZKOUMANÁ POPULACE A ZÁKLADNÍ JEDNOTKA ANALÝZY

Při jakémkoli sociálním výzkumu, výběrovém či nevýběrovém, základním nebo aplikovaném, je nezbytné nejprve co nejpřesněji nadefinovat zkoumanou populaci, v kvantitativním výzkumu technicky řečeno *základní soubor*, pro který budou naše závěry platné. Vyjádřeno lapidárně, je nutné zodpovědět otázku, koho chceme zkoumat. V některých případech to může být jednoduché, neboť zkoumaná populace tvoří zdánlivě „přirozeně“ ohraničený celek, jindy, zejména při studiu komplexních společností, to může být velmi obtížné. Každopádně je třeba mít na paměti, že vymezení studované populace je vždy *arbitrárním* krokem, jakkoli se nám její hranice můžou zdát sebevíce „přirozené“. Je to výzkumník, který vybírá kritéria, na základě kterých jsou tyto hranice vytyčeny, ač třeba respektuje kritéria aktéřská. Jinými slovy, zkoumaná populace je vymezena na základě vybraných charakteristik, které jsou pro lidi v rámci této skupiny chápány jako společné (srv. LeCompte and J. J. Schensul 1999:110, 115–118).

Nejběžnějším kritériem v antropologii jsou hranice prostorové a/nebo hranice vytyčené na základě sdílené či připsané identity. Tou může být etnicita, národnost, kmenová příslušnost atp. Tyto hranice jsou zpravidla chápány staticky i jako hranice kulturní a mají tendenci se jevit jako hranice „přirozené“ a „objektivní“. Zkoumanou populací jsou např. všichni obyvatelé ostrova Tikopia (Firth 1936) nebo Češi a Slováci z Vojvodova, krajské obci v Bulharsku (Jakoubek 2010). „Přirozeně“ ohraničené populace

mají ze své podstaty obrovskou výhodu v tom, že u nich odpadá problém s identifikací jejich členů. Buď není třeba vydělovat je v rámci širší populace, protože vymezený prostor se kryje se zkoumanou populací, nebo jsou jejich sdílené charakteristiky natolik zjevné, např. nemluví bulharsky, ale česky, že jejich prizmatem s ostatními populacemi nesplývají.

V mnoha případech je ovšem konstrukce hranic a potažmo i identifikace členů populace mnohem obtížnější. Zkoumáme-li například bezdomovce v urbánním prostředí moderní společnosti, žádné „přirozené“ hranice k dispozici nemáme. Populace bezdomovců nesdílí žádnou společnou identitu, společné území či jazyk a je velmi heterogenní. Lze samozřejmě namítnout, že jejich sdílenou charakteristikou je - jak triviální - neexistence vlastního domova. Avšak zde je jádro problému, neboť pojem domov postrádá smysluplnou normativní definici (nelze říct, jaké parametry obecně domov má) a pro jakékoli praktické použití je neužitečný. Z tohoto důvodu je implicitně či explicitně populace bezdomovců obyčejně vymezena dle způsobů *bydlení* resp. ne-bydlení. Zkoumaná populace, potažmo získaná data, se tak nutně budou lišit dle toho, jakou normativní definici bydlení pro účely konkrétního výzkumu přijmeme. Můžeme například zkoumat pouze ty osoby, které nemají žádné bydlení, jsou bez střechy nad hlavou a spí tzv. „na ulici“, nebo do základního souboru zahrnout i klienty azylových domů, kteří nemají přístup k bydlení, jež je chápáné jako standardní apod.

S vymezením zkoumané populace souvisí i stanovení základní *jednotky pozorování* resp. *jednotky analýzy*. Tou je rozuměna entita, z níž se skládá zkoumaná populace resp. základní soubor a která je nositelem konkrétních dat v rámci analýzy (v případě atribučních dat, viz dále). V sociálních vědách je *jednotkou pozorování* zpravidla jednotlivec nebo skupina osob, například rodina či domácnost, ale též to může být školní třída, město, citace, kniha, časový úsek apod. Stanovení *jednotky pozorování* je důležité zejména v případě, kdy hodláme vytvářet *atribuční* či *relační data* (nebo *prostorová data*), jelikož pro jejich analýzu musí být zřejmé, vůči komu či čemu jsou vztahována, či jsou charakteristikou. Je např. podstatný rozdíl, jestli v rámci dotazníkového šetření sledujeme měsíční příjem jednotlivce, nebo domácnosti. Antropolog Edmund Leach (1967:76–77) v této souvislosti při své kritice využití kvantitativních strukturovaných přístupů v *etnografii* jízlivě konstatuje, že zatímco sociolog hledá v terénu izolované jednotky populace, za které dosazuje čísla, antropolog nahlíží svá data jako systém vztahů.

Nicméně v rámci výzkumu, a to platí zejména pro *etnografii*, se zpravidla operuje zároveň s různými *jednotkami pozorování analýzy*, mezi kterými platí hierarchický vztah. Data můžeme sledovat jak na úrovni jednotlivce, tak např. na úrovni jednotlivých domácností až vesnic. Platí přitom jednoduché pravidlo, které formuluje Bernard (2006:49), že data bychom měli vždy vytvářet na co nejnižší možné úrovni, neboť nižší *jednotku pozorování* (jednotlivce) lze vždy agregovat do jednotky vyšší (domácnost), kdežto naopak nikoli. Pro stanovení základní *jednotky pozorování* platí několik jednoduchých pouček: musí být počítatelná, měřitelná či popsateľná, lokalizovatelná a ohraničitelná (LeCompte and J. J. Schensul 1999:119). Nej-jednodušší způsob, jak ji vybrat, je položit si otázku, k čemu se sledované proměnné vztahují.

PRAVDĚPODOBNOSTNÍ A NEPRAVDĚPODOBNOSTNÍ VÝBĚR

Máme-li vymezenou zkoumanou populaci a zvolenou *jednotku pozorování*, je možné přistoupit k *výběru vzorku*. Způsoby výběru se tradičně rozdělují na dvě základní skupiny: *pravděpodobnostní* a *nepravděpodobnostní*. Bernard (2000:144–145, 2006:146–147) poukazuje na důležitou skutečnost, že volba způsobu výběru z jedné či druhé skupiny je primárně určena tím, jaká data hodláme vytvářet: *atribuční data* vyžadují přístupy z první skupiny, kdežto *kulturní data* naopak žádají ty z té druhé. Jinak řečeno, pravděpodobnostní jsou vhodné pro *kvantitativní* výzkum, nepravděpodobnostní pro *kvalitativní* výzkum. V ideální rovině to bezpochyby platí, avšak v praxi pouze částečně.

Jakkoli pouze *pravděpodobnostní typy výběru* zaručují faktickou reprezentativitu vzorku, která je pro měření *atribučních dat* podstatná, ba nezbytná, daleko běžnější (z příčin, které uvedu níže) jsou v kvantitativním výzkumu *nepravděpodobnostní typy výběru*, konkrétně zejména *kvótní výběr*. Pro praxi kvalitativního výzkumu je uvedena Bernardova poučka směrodatnější, avšak není třeba jí brát nikterak fundamentálně, neboť v některých případech nemusí použití *pravděpodobnostního výběru* nic bránit, jen je to jednoduše řečeno zcela zbytečné (viz níže). Z těchto důvodů, ale zejména s ohledem na primární zaměření této kapitoly, kterou je kvalitativní metodologie, se první skupině výběrů budu věnovat velmi stručně.

1 Pravděpodobnostní typy výběru

Mezi pravděpodobnostní neboli náhodné typy výběrů jsou řazeny prostý náhodný výběr, systematický výběr, náhodný stratifikovaný výběr, více-
stupňový náhodný výběr a jejich další případné variace. Je zbytečné se pro účely tohoto textu zdržovat s jejich popisem, vynikajícím a zábavným způsobem tak činí např. Miloslav Disman v oblíbené učebnici *Jak se vyrábí sociologická znalost* (2002:96–111), pouze chci poukázat na jejich obecnou logiku a důvody, proč jsou důležité pro vytváření kvantifikovatelných *atribučních dat*, třebaže se nepoužívají tak často, jak by se mohlo z dogmatických proklamací v některých učebnicích zdát, a proč je jejich použití pro vytváření *kulturních dat* resp. kvalitativní přístupy zbytečné.

Pro náhodné výběry platí obecné a jednoduché pravidlo, které říká, že každá jednotka populace má bez ohledu na své kvality stejnou pravděpodobnost, že bude vybrána do zkoumaného vzorku. Z toho vyplývá jejich nejdůležitější vlastnost: náhodně vybraný vzorek má podobnou distribuci všech známých i neznámých charakteristik jako celá populace. Míra této „podobnosti“ je - v případě prostého náhodného výběru - samozřejmě závislá na velikosti vzorku a rozptylu hodnot populace, přičemž se logicky zvyšuje s tím, jak se zvyšuje velikost vzorku. To, jak se vzorek u sledovaných proměnných odlišuje od zkoumané populace, je možné navíc za určitých podmínek vypočítat, čímž lze odhadnout jeho spolehlivost.²¹ Stručně a zjednodušeně, pouze náhodný výběr může za ideálních podmínek nabídnout více či méně reprezentativní vzorek. Pro kvantitativní analýzu dat, která stojí a padá s distribucí proměnných v rámci vzorku, to je vlastnost více než důležitá.

Abychom však mohli uplatnit pravděpodobnostní typ konstrukce vzorku, musíme mít k dispozici *oporu výběru* (*sampling frame*) neboli seznam všech jednotek zkoumané populace, tj. kupříkladu lidí či domácností, ze

---

²¹ *Spolehlivost pouze z hlediska rozdílů v distribuci sledovaných proměnných neboli výběrové chyby, nikoli z hlediska ostatních možných a podstatnějších zkreslení resp. chyb v šetření (viz Krejčí 2008:25–30).*

kterého je možné náhodný výběr provést.²² Tato podmínka je tím limitujícím faktorem, proč jsou pravděpodobnostní typy výběru v praxi relativně málo používané. Dostupnost kvalitních opor je problematická, a to zejména u těch populací, které stojí v centru zájmu antropologie. Avšak i v případě komplexních společností s rozvinutým byrokratickým aparátem, který vede evidenci všech svých členů, je získání opory pro výzkumné účely zpravidla omezeno či zcela znemožněno zákony, nejedná-li se o výzkum pro samotnou potřebu tohoto aparátu. To platí i v případě České republiky, ve které jsou občané evidováni v Centrálním registru obyvatel, spravovaném Ministerstvem vnitra, do kterého byl přístup pro účely akademického výzkumu uzavřen v roce 1993. Zákon na ochranu osobních dat z roku 2001 a jeho následné novelizace navíc zpřísnily využívání komerčních databází s osobními údaji (Krejčí 2008:57–62). V důsledku uvedených faktorů jsou pravděpodobnostní výzkumy velmi těžko realizovatelné a při vytváření atribučních dat je častěji uplatňován *kvótní výběr*.

A jak je to s pravděpodobnostním výběrem v kvalitativním výzkumu? Vpravdě nejsou žádné důvody, proč by měl být žádoucí. V některých ohledech je tomu přímo naopak. Za prvé, jak již bylo několikrát zdůrazněno, v kvalitativním antropologickém výzkumu nejde o měření distribuce individuálních proměnných v rámci vzorku, jež by byly reprezentativní vůči zkoumané populaci, ale o pochopení a interpretaci kulturních dat, která jsou více či méně sdílena v rámci zkoumané populace. Za druhé, kvalitativní výzkum z hlediska své logiky obvykle pracuje s tak malým vzorkem zkoumané populace, že i kdybychom chtěli, aby byl reprezentativní, tak nebude. Za třetí, jak bylo uvedeno, antropologové se obvykle zajímají o takové populace, pro které není k dispozici žádná opora výzkumu, natož aby byla známa distribuce zkoumaných proměnných pro kontrolu spolehlivosti výběrového vzorku.²³ Za čtvrté a v návaznosti na předchozí, při náhodném výběru malého vzorku se nám může stát, že jeho složení nebude odpovídat výzkumným potřebám – nebudou v něm zastoupeny ty charakteristiky, které jsou potřebné. Za páté, v kvalitativním výzkumu, což platí

---

22 Existují i „pravděpodobnostní“ výběry, které se obejdou bez opory, jako např. tzv. „náhodná procházka“, řazená mezi stratifikované náhodné výběry (viz např. Krejčí 2008:60), nebo tzv. „shlukový výběr“ (Bernard 2006:157–158).

23 Viz předchozí poznámka pod čarou.

zejména pro klasickou *etnografií*, jejímž pilířem je spolupráce s (*klíčovými*) *informátory*, nikoli *respondenty* (viz dále), si nejsou všichni zástupci *zkoumané populace*, přiznejme si to, rovni. Někteří jsou pro výzkum vhodnějšími kandidáty než jiní, protože jejich znalosti vlastní kultury a schopnosti její reflexe a v neposlední řadě i osobní sympatie umožňují výzkumníkovi získat hlubší vhled a „bohatší“ data. Náhodný výběr *klíčových informátorů* by byl z definice jejich role kontraproduktivní, je smysluplnější vybrat je účelově, na základě *nepravděpodobnostního výběru* (Bernard 2006:143; Marshall 1996:523).

2 Nepravděpodobnostní typy výběru

Základním znakem nepravděpodobnostních přístupů ke konstrukci vzorku je, jak vyplývá z jejich označení, že někteří členové zkoumané populace mají vyšší pravděpodobnost, že budou vybráni do výzkumu než jiní. Hlavními zástupci této skupiny výběrů jsou *kvótní výběr*, *účelový výběr* a jeho dílčí variace, *řetězový výběr*, označovaný též jako „*sněhová koule*“, a *příležitostný* neboli *nahodilý výběr*. Jedná se o způsoby výběrů respondentů a případně i *informátorů*, které jsou v praxi hojně využívány jak při analýze *atribučních dat* (kvótní výběr), tak i *dat kulturních* (zejména účelový a řetězový výběr) či *relačních* (řetězový výběr).

2.1 Kvótní výběr

Kvótní výběr, někdy chápaný jako podkategorie účelového výběru, je, troufám si tvrdit, nejrozšířenějším způsobem konstrukce vzorku v *kvantitativním* výzkumu, ale je použitelný i při kvalitativním dotazování většího rozsahu, kdy chceme, aby náš vzorek měl podobné rozložení z hlediska vybraných socio-demografických ukazatelů jako *zkoumaná populace*. To jest, cílem kvótního výběru je imitovat relativní distribuci vybraných charakteristik zkoumané populace, které jsou v rámci vzorku považované za stěžejní. V případě výzkumů obecného zaměření, například při průzkumech veřejného mínění, se nejčastěji jedná o pohlaví, věk, vzdělání a místo bydliště.

Nezbytným předpokladem a hlavním limitem aplikace kvótního výběru je, že musíme znát složení *zkoumané populace* z hlediska zvolených charakteristik, abychom mohli stanovit *výběrové kvóty*. Těmi rozumíme počty toho, kolik kterých jednotek s určitými charakteristikami (například kolik mužů v určitém věku) vybrat, aby jejich relativní distribuce v rámci vzorku odpovídala distribuci v celé populaci. Představte si, že například provádíte kvantitativní dotazníkové šetření na populaci občanů města Pardubic starších 15 let. Aplikace *pravděpodobnostního výběru* není možná, jelikož není k dispozici *opora výběru* v podobě seznamu občanů tohoto města. Nicméně je možné použít kvótní výběr, pakliže si stanovíme kvóty v podobě pohlaví, věku a místa bydliště na úrovni městských obvodů, jejichž vzájemné rozložení lze získat běžně. Jak v takovém případě může vypadat rozdělení četností a výběru, ilustrují níže uvedené tabulky (tzv. *sampling grid*).

SLOŽENÍ OBČANŮ DLE MĚSTSKÝCH OBVODŮ, VĚKU A POHLAVÍ

	MO 1		MO 2		MO 3		MO 4		MO 5		MO 6		MO 7	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž
15 - 19 let	553	495	543	561	402	391	123	114	436	377	153	152	160	138
20 - 29 let	1357	1194	1045	991	1168	1213	338	343	1086	1066	335	307	402	392
30 - 44 let	2704	2303	2133	2242	1543	1640	530	512	1721	1781	663	678	687	656
45 - 59 let	2247	2326	1631	1666	1827	1984	563	585	1590	1642	516	492	647	700
60 let	2215	3089	2258	3182	1667	2121	537	628	1787	2625	499	706	590	685

KVÓTNÍ TABULKA PRO VZOREK 511 RESPONDENTŮ

	MO 1		MO 2		MO 3		MO 4		MO 5		MO 6		MO 7	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž
15 - 19 let	4	3	4	4	3	3	1	1	3	3	1	1	1	1
20 - 29 let	9	8	7	7	8	8	2	2	7	7	2	2	3	3
30 - 44 let	18	15	14	15	10	11	4	3	11	12	4	5	5	4
45 - 59 let	15	16	11	11	12	13	4	4	11	11	3	3	4	5
60 let	15	21	15	21	11	14	4	4	12	18	3	5	4	5

Ačkoli nám kvótní výběr nabízí vhodné řešení z hlediska vynaložených nákladů a vybraných vlastností populace, trpí značnými nedostatky, které jsou zjevné a pro analýzu *atribučních dat* jsou ústřední. Kromě omezené použitelnosti z důvodu nutné znalosti složení *zkoumané populace* je hlavním problémem fakt, že takto konstruovaný vzorek je reprezentativní pouze z hlediska vybraných a známých vlastností populace a nutně ignoruje celou řadu jiných, které mohou být podstatné. Ve výše uvedeném příkladě to může být mimo jiné např. příjem, vzdělání, typ zástavby, rodinný stav, počet dětí a celá řada dalších proměnných.²⁴

Kvótní vzorky mají bohužel tendenci být zkreslené a trpí nadreprezentací určitých skupin obyvatel, u kterých je vyšší pravděpodobnost, že budou v době šetření k zastizení a budou s účastí na výzkumu souhlasit. Typicky se jedná o nezaměstnané osoby a osoby z nižších příjmových skupin, ženy na mateřské apod. Proto je žádoucí kvótní výběr kombinovat např.

²⁴ Jejich rozložení v populaci občanů města Pardubic navíc buď není známé, nebo je neaktuální.

s náhodnou procházkou (viz výše) a dalšími postupy, které snižují riziko jejich zkreslení a zavádějí prvek náhody. S výsledky kvantitativních výzkumů založených na kvótním výběru je tedy třeba, jak dokládají selhání různých průzkumů veřejného mínění, zacházet velmi obezřetně a nelze je označovat obecně za reprezentativní, jak s oblibou činí výzkumné agentury. Na druhou stranu, jak poznamenává Bernard (2006:144), je kvótní výběr vhodný například v kognitivní antropologii při *analýze kulturních domén*, kde lze předpokládat nízkou intrakulturní variaci, jež není výrazně ovlivněna neznámými charakteristikami *zkoumané populace*.

2.2 Účelový výběr

Účelový výběr (*purposive sampling*)²⁵, který je bezpochyby nejpoužívanějším přístupem ke konstrukci vzorku v *kvalitativním* výzkumu (srv. Given 2008:697), je do jisté míry podobný *kvótnímu výběru*; oba mohou na první pohled v některých případech vzájemně splývat. Stejně jako kvótní výběr je i ten účelový založen na výběru kritérií, která by měli *respondenti* či *informátoři* pro účely daného výzkumu splňovat, avšak s tím rozdílem, že nečerpá z celkového rozložení určitých znaků ve zkoumané populaci, ale vychází čistě z názoru výzkumníka na to, kolik a jakých *respondentů/ informátorů* bude zahrnuto do výběru (Bernard 2006:145). Řečeno výstižně slovy Miloslava Dismana, „účelový výběr je založen pouze na úsudku výzkumníka o tom, co by mělo být pozorováno, a o tom, co je možné pozorovat“ (2002:112). Ovšem pozor, to neznamená, že do výzkumu lze zařadit kohokoli či cokoli! Úsudek výzkumníka by měl být kvalifikovaně podložen a kritéria výběru jednotek do výzkumu by měla být jasně definována a zdůvodněna.

²⁵ Někdy též nazývaný *úsudkový výběr* (*judgment/judgemental sampling*; Babie 2007:184; Bernard 2006:145), *záměrný výběr* (*purposeful sampling*; Patton 2001:230) nebo *výběr založený na kritériích* (*criterion-based sampling*; S. L. Schensul, J. J. Schensul, and LeCompte 1999:236). V některých učebnicích (Given 2008:697) je výběr založený na kritériích chápán jako podskupina účelového výběru, avšak osobně se přikláním k názoru, že proces nepravděpodobnostního výběru je *ex definitione* vždy založen na stanovení kritérií výběru. V opačném případě se nutně jedná o náhodný či nahodilý výběr.

V rámci účelového výběru bývá rozlišována celá řada jeho dílčích specifických variant, resp. podkategorií. Tyto podkategorie se u různých autorů liší, avšak mezi ty, které se objevují nejčastěji, patří především následující (Bernard 2006:145–147; Given 2008:697–698; Henry 1990:20–23; Patton 2001:230–244; Ritchie and Lewis 2003:79–80; S. L. Schensul, J. J. Schensul, and LeCompte 1999:236–240; Teddlie and Yu 2007):

1. Výběr typických případů (*typical case sampling*)

Jak samotný název vypovídá, jedná se o typ účelového výběru, při kterém jsou záměrně vybráni respondenti, kteří se z hlediska zvolených kritérií ničím významně neodlišují od ostatních v rámci sledované populace, resp. jsou příznační pro studované téma. Stejně jako následující přístupy, i výběr typických případů samozřejmě předpokládá, že pro takový úsudek máme dostatek informací o sledované populaci.

2. Výběr extrémních či deviantních případů (*extreme or deviant case sampling*)

Jedná se o přesný opak předchozího, kdy se záměrně vybírají ty případy, které v rámci sledované populace vybočují z hlediska nějakých kritérií z řady ve vztahu ke zkoumanému fenoménu. Cílem využití tohoto přístupu může být předpoklad, že extrémní či deviantní případ nám může poskytnout velmi bohaté a cenné informace, neboť výjimečná zkušenost a/nebo postavení tohoto subjektu v sociálním prostoru v sobě „zřetelněji“ odráží objektivní struktury zkoumaného fenoménu.

3. Výběr intenzivních případů (*intensive case sampling*)

Na rozdíl od předchozího není výběr intenzivních případů založen na výběru takových případů, které jsou neobvyklé či krajní, ale na těch, o kterých se domníváme, že výrazně reprezentují zkoumaný problém.

4. Výběr heterogenních nebo homogenních případů (*homogenous/heterogeneous case sampling*)

Smyslem výběru heterogenních případů je zahrnout do výběrového vzorku vzájemně různorodé subjekty z hlediska vybraných charakteristik, které jsou pro zkoumaný fenomén podstatné, resp. jsou podstatné z důvodů vymezení a složení *zkoumané populace*. Předpokladem a cílem tohoto přístupu je, že *zkoumaný vzorek* je v poměru k jeho heterogenitě dostatečně velký, abychom v rámci analýzy a interpretace dat dokázali identifikovat témata, která jsou společná pro vzájemně

odlišné subjekty. Obecně je tedy výběr heterogenních případů lépe použitelný při explorativním typu výzkumu většího rozsahu a naopak výběr homogenních případů tehdy, chceme-li se zaměřit na detail a pracujeme-li s menším počtem *respondentů*, případně používáme-li techniku *zaměřovaných skupin* (Patton 2001:234–235).

5. Výběr kritických případů (*critical case sampling*)

Při použití tohoto postupu jsou záměrně vybrány takové případy, o kterých se domníváme, že jsou měřítkem pro zkoumaný problém. Patton (2001:236–237) uvádí, že výběr kritických případů můžeme parafrázovat obratem „pokud se tomu tak děje v tomto případě, pak se to musí nutně dít i jinde“, resp. „jestli má tato skupina problémy, můžeme si být jisti, že všechny ostatní skupiny mají tyto problémy také“. Tento způsob konstrukce vzorku najde uplatnění nejen při evaluačních kvalitativních výzkumech, ale zejména, což je důležité zdůraznit, lze ve své podstatě za výběr kritických případů obecně považovat volbu *klíčových informátorů* v etnografickém výzkumu (srv. Bernard 2006:146).

6. Výběr založený na teorii (*theory based sampling*)

Jde o konstrukci vzorku, při které jsou pro výběr *respondentů* stanovena taková kritéria, která vycházejí ze zvolené nebo rozvíjené teorie. Denzin (2009:81–97) rozlišuje mezi interaktivním a neinteraktivním přístupem, kdy cílem druhého je vybrat takové případy, které potvrzují nebo naopak vyvracejí *a priori* danou teorii. Interaktivní přístup je charakteristický pro *zakotvenou teorii* a je naopak založen na indukci, při níž jsou jednotlivé případy vybírány následně, až na základě analýzy dat získaných z předchozího případu, aby docházelo k postupné saturaci rozvíjené teorie. Řečeno slovy samotných autorů *zakotvené teorie*, jedná se o „výběr na základě vznikajících konceptů s cílem odhalit rozsah nebo různé podmínky, za kterých se charakteristiky konceptů mění“ (Strauss and Corbin 1998:78; citace dle Patton 2001:239).

2.3 Sněhová koule (*snowball*)

Způsob výběru *respondentů* nebo *informátorů* nazývaný „sněhové koule“ (*snowball*), někdy též označovaný jako *řetězový* (*chain*) nebo *referenční* výběr (*referral sampling*), je typ *nepravděpodobnostního* výběru, který je zpravidla chápán jako synonymum pro výběr *respondentů* či *informátorů*

v *etnografii*. To z toho důvodu, že je vhodný v případech výzkumu obtížně dostupných (skrytých) populací (bezdomovců, drogově závislých, nelegálních imigrantů apod.) či populací, o kterých nemáme žádné nebo jen kusé informace (srv. např. Babbie 2007:184–185; Berg 2001:33; Bernard 2011:147; Given 2008:816; Trotter II and J. J. Schensul 1998:705), tedy populací, které jsou tradičně v centru pozornosti antropologů.

Snowball je založen na jednoduchém principu, kdy je nejdříve do výzkumu zahrnuta jedna nebo více osob ze *zkoumané populace*, na které máme prvotní kontakt - např. díky doporučení *expertního informátora* -, a další osoby jsou do *zkoumaného vzorku* vybrány na základě jejich doporučení, zprostředkování kontaktu. *Respondenti* či *informátoři* jsou tedy na sebe průběžně „nabalováni“ – odtud metafora sněhové koule. Tento postup - užitečný pro obtížně dostupné populace - má ze své podstaty jednu velkou nevýhodu, které není v praxi věnována dostatečná pozornost. Nemám tím na mysli fakt, že takový způsob výběru není reprezentativní, jak naivně upozorňují někteří autoři (Creswell 2011:146), to automaticky vyplývá z podstaty *nepravděpodobnostních přístupů*, ale skutečnost, že při tomto postupu dochází více nebo méně k rekrutaci jedinců z jedné sociální sítě.²⁶ Tím se výrazně zvyšuje riziko zkreslení dat, jelikož v rámci této sítě může docházet ke sdílení partikulárních významů a jednání, které nejsou obvyklé pro celkovou zkoumanou populaci, čemuž nezabrání ani případná *triangulace*. Lapidárně řečeno, může se stát, že zkoumáme extrémní případy (viz výše), aniž bychom to vůbec věděli (Given 2008:816; Jupp 2006:280).

2.4 Příležitostný (nahodilý) výběr

Pro úplnost je v přehledu *nepravděpodobnostních způsobů* výběru vzorku třeba ještě krátce zmínit příležitostný neboli nahodilý výběr, který ovšem - jakkoli se tak jmenuje - výběrem není, protože se jedná o postup, kdy jsou do výzkumu zahrnuti ti jedinci ze zkoumané populace, kteří jsou zrovna výzkumníkovi k dispozici a jsou ochotni na výzkumu participovat. Nevý-

---

26 *Proto je tento způsob výběru vhodný při analýze sociálních sítí (včetně odkazů na konkrétní studie viz Wasserman and Faust 1994:33–35).*

hody takového postupu jsou - s ohledem na to, co již bylo ke konstrukci vzorku řečeno - myslím dost jasné a není třeba je dále rozebírat. Přesto se jedná o přístup, který je zejména v antropologii vcelku běžný, neboť mnohdy je jediným možným.

3 „Výběr“ informátorů

V tomto textu rozlišuji mezi *respondenty* a *informátory*. Za *respondenty* označuji v souladu s některými autory (např. Bernard 2011:149; Babbie 2007:186; Fetterman 2009) osoby, které odpovídají na (přímé) otázky kladené výzkumníkem v rámci *strukturovaného* nebo *polostrukturovaného* dotazování. Jde o termín, který je používán spíše v sociologii, zatímco v antropologii se v kontextu etnografického výzkumu z podstaty jeho tradice (*zúčastněné pozorování* a dlouhodobý charakter) dává přednost termínu *informátor*.²⁷ Za *informátora* je totiž považována osoba, se kterou výzkumník přichází do přímé, intenzivnější a dlouhodobější interakce a získává od ní data i jiným způsobem než přímým dotazováním, na rozdíl od *respondenta*, se kterým výzkumník v interakci vstoupit vůbec nemusí anebo ji může navázat pouze jednorázově, za účelem provedení *rozhovoru*. Z *respondenta* se pochopitelně může kdykoli v průběhu výzkumu stát *informátor* a *informátor* kdykoli v průběhu výzkumu (obvykle na jeho počátku) může hrát roli *respondenta*.

Z hlediska *konstrukce vzorku* je mezi těmito kategoriemi jeden podstatný rozdíl, o kterém byla již řeč výše: zatímco *respondenty* lze vybírat jakýmkoli *pravděpodobnostními* i *nepravděpodobnostními* způsoby, *informátory* lze z podstaty uvedené charakteristiky získat jen na základě *účelového výběru*. *Informátorem* nemůže být náhodně vybraná osoba, ale pouze člověk, se kterým může výzkumník navázat kvalitní *rapport* a který je schopný a ochotný mu zprostředkovat *kulturní data* nad rámec přímého a jednorázového dotazování. V *etnografii* bývají vedle „běžných“ *informátorů* navíc odlišováni *klíčoví informátoři*, tj. aktéři, se kterými výzkumník navazuje

---

²⁷ Velmi často se lze v českém odborném jazyce setkat s výrazem „informant“ místo „informátor“, ale nepodařilo se mi nalézt žádné důvody, proč by tento výraz, který spisovná čeština nezná, měl být vhodnější než druhý.

vztah na úrovni velmi blízké přátelství. Může se jednat o jednu jedinou osobu (srv. klasický příklad Whyte 1993), která je etnografovi spíš průvodcem a kolegou výzkumníkem než zkoumanou osobou.²⁸ Klíčového informátora si *etnograf* nevybírá, a to ani účelově, ale klíčovým informátorem se dotyčný jedinec stává v průběhu výzkumu na základě vzájemného porozumění.²⁹

VELIKOST VZORKU V KVALITATIVNÍM VÝZKUMU

Jestliže neexistuje jednoznačné a použitelné pravidlo, které by stanovilo velikost zkoumaného vzorku v kvantitativním výzkumu, vyjma praktické rady „snažme se vytvořit co největší vzorek, jaký nám naše finanční a časové podmínky dovolují“ (Disman 2002:102–103)³⁰, je nasnadě, že v kvalitativním výzkumu, který podléhá menší míře strukturace a konstrukci vzorku je věnována pozornost spíše okrajově, bude chybět zcela, natož například konkrétně v etnografii, která tradičně sází na nestrukturované přístupy vytváření dat.

Téma velikosti vzorku v kvalitativním výzkumu lze v podstatě uzavřít a vyčerpát v jediné větě: neexistuje žádný obecně platný způsob, na základě kterého by šlo stanovit, kolik *respondentů/informátorů* je třeba do výzkumu zahrnout. Vždy záleží na souvislostech konkrétního výzkumu a lze se řídit pouze zkušeností výzkumníka. Případná praktická rada by v tomto ohledu nesměřovala ani tak k velikosti *vzorku* jako spíše ke kvalitě *rapportu* a mohla by znít: „Snažme se navázat co nejdůkladnější výzkumný vztah se zkoumanými aktéry, jaký nám dovoluje sociální kontext, časové a případně finanční podmínky, abychom získali co nejpodrobnější znalosti

28 Například Jesús Salinas Pedraza, klíčový informátor H. R. Bernarda z výzkumu v Mexiku, je i spoluautorem jeho dvou knih (Bernard and Pedraza 1978, 1989).

29 Dále viz slovníček vybraných pojmů.

30 V případě kvantitativního výzkumu samozřejmě existují určité statistické postupy (intervaly spolehlivosti), na základě nichž lze zvolit optimální velikost vzorku, ale citovaný Miroslav Disman se snaží upozornit na to, že tyto postupy nejsou univerzálně platné a aplikovatelné.

o zkoumaném problému.“ Celou problematiku velikosti vzorku si dovolím uzavřít opět výstižnou citací Miroslava Dismana: „Teoretizování o velikosti vzorku patří spíše na stránky učebnic než do praxe.“ (2002:102)³¹

METODY VYTVÁŘENÍ DAT

Volba konkrétní techniky (*metody*), prostřednictvím které budou vytvářena *primární data* pro účely konkrétního výzkumu, je vždy závislá na mnoha různých faktorech. Mezi ty stěžejní lze zařadit pochopitelně samotné cíle výzkumného projektu, které jsou na druhou stranu vždy značně ovlivněny disponibilními finančními zdroji a časovou dotací na realizaci výzkumu. Dále je to velikost, charakter a dostupnost cílové populace (vzorku) a v návaznosti na předchozí i typ dat, která hodláme vytvářet. V případě aplikovaného výzkumu se k tomu ještě přidává rozhodovací úloha zadavatele výzkumu, který může v rámci *výzkumného rámce* sám specifikovat a vyžadovat, jakým postupem budou data získávána. Ne vždy musí být tento požadavek v souladu s názorem výzkumníka (viz příklad části věnující se *zaměřovaným skupinám*), který sám musí zvážit, zda za daných podmínek je či není výzkum realizovatelný a zda je ochoten se na něm podílet.

Obecně, byť připouštím značnou míru zjednodušení a celou řadu výjimek (např. *analýza kulturních domén* v kognitivní antropologii), lze v kontextu uvedeného konstatovat, že nestrukturované přístupy jsou vhodné pro komplexnější výzkumné cíle, dlouhodobější výzkumné projekty a/nebo projekty, jejichž cílová populace je méně známá, obtížně vymežitelná a dostupná. Z uvedeného vyplývá, že projekty základního výzkumu využívají „klasickou etnografii“ (dlouhodobé zúčastněné pozorování) častěji než projekty aplikované. Ty naopak z uvedených důvodů více využívají polostrukturované techniky, jež umožňují intenzivnější vytváření dat v kratším časovém úseku, byť samozřejmě na úkor jejich „hloubky“. Zřejmě nejčastějším nástrojem vytváření dat v aplikovaném sociální výzkumu jsou proto *polostrukturované rozhovory* a velmi populární jsou v posledních dvaceti

---

31 Nicméně existují určité způsoby, které se snaží velikost vzorku v kvalitativním výzkumu vyhodnotit. Jeden z nich nabízí Guest, Bunce a Johnson (2006) na základě analýzy míry dosažené saturace během analýzy dat. Tento postup ovšem dokáže zhodnotit velikost vzorku *ad post*, nikoli stanovit ji *dopředu*.

letech i *zaměřované skupinové rozhovory (fokusní skupiny)*. Tyto techniky nyní představím s tím, že zaměřovanému skupinovému rozhovoru se budu věnovat o něco detailněji.

OBECNÁ TYPOLOGIE TECHNIK VYTVÁŘENÍ DAT

TECHNIKY VYTVÁŘENÍ DAT					
A. Založené na dotazování					
Nestrukturované		Polostrukturované		Strukturované	
Etnografický rozhovor	Neformální rozhovor	Individuální rozhovor	Skupinový rozhovor	Analýza kulturních domén	Dotazník
B. Kombinace			C. Bez dotazování		
Zúčastněné pozorování			Nezúčastněné pozorování	Analýza dokumentů	

<i>kulturní data</i>	<i>atribuční</i>
----------------------	------------------

POLOSTRUKTUROVANÝ ROZHOVOR

Různé typy dotazování produkují různá data a jsou vhodné pro různé typy výzkumů. Strukturované dotazování je příhodné pro vytváření *atribučních* a *relačních dat* a jejich kvantitativní analýzu na základě měření za využití statistických postupů. Cílem je vyvrácení či potvrzení *a priori* stanovených hypotéz u *atribučních dat* nebo nalezení vztahu u *relačních dat*. Polostrukturované a nestrukturované dotazování je naopak příznačné pro produkci *kulturních dat* a jejich kvalitativní analýzu, při níž dochází k interpretaci významů, na základě které jsou formulovány koncepty a teorie. Nestrukturované dotazování má pro aplikované výzkumné projekty jednu velkou nevýhodu, která je ovšem na druhé straně jeho velkou výhodou: výzkumník má malou (*etnografický rozhovor*) či vůbec žádnou (*neformální rozhovor*) kontrolu nad jeho průběhem, a tedy de facto i nad daty, která z něho vzejdou. Z toho plyne, že *nestrukturovaný rozhovor* je extrémně časově náročný, ale poskytuje velmi validní data, neboť *informátor* (u toho typu dotazování nelze hovořit o *respondentech*, viz slovníček vybraných pojmů) je spolu s *etnografem* vytváří ve více či méně přirozeném a širokém (kulturním) kontextu. Proto je v aplikovaném výzkumu zpravidla více

využívané polostrukturované dotazování, které naopak může produkovat méně komplexní data, ale zato v intenzivnější míře, neboť výzkumník má částečně pod kontrolou jeho průběh a zaměřuje se v něm na konkrétní témata, která ho s ohledem na cíle výzkumu zajímají. Tato témata jsou výzkumníkem předem daná a promyšlená do podoby *osnovy rozhovoru*.

1 Osnova rozhovoru polostrukturovaného rozhovoru

Tematická *osnova rozhovoru* neboli *scénář rozhovoru*, někdy v češtině též konfúzně „návod“³², je základním definičním znakem polostrukturovaného způsobu dotazování (Bernard 2006; Flick 2009:156; Given 2008:469). Může mít různou podobu, od obecného náčrtu témat pro rozhovor až po jejich detailní rozpracování v seznam konkrétních otázek, které je možno *respondentovi/informátorovi* během rozhovoru položit.³³ Záleží pouze na zvyku, respektive na tom, jaká podoba osnovy výzkumníkovi vyhovuje nejlépe, a též na cílech výzkumu a populaci, která je zkoumána (Patton 2001:333–4). U aplikovaných projektů je možné se setkat s tím, že osnova je vypracovaná zadavatelem projektu a výzkumník ji pouze adaptuje pro kulturní prostředí (viz Příklad 6.2). Není to příliš časté, ale je to logické pro komparaci u těch projektů, které jsou prováděny v různých zemích a/nebo různými výzkumnými týmy. Pokud je vytváření osnovy rozhovoru v režii výzkumníka, je přesto žádoucí, byť pochopitelně záleží na typu a kontextu projektu, konzultovat její podobu se zadavatelem projektu.³⁴

Ať už je míra podrobnosti osnovy či autonomie při jejím vytváření jakákoli, jednoho základního pravidla by se měl výzkumník držet. Stejně jako herec nečte během svého vystoupení repliky ze scénáře, tak by výzkumník

---

32 Konfúzně proto, že se nejedná o „návod k rozhovoru“ ani o „rozhovor s pomocí návodu“ (Hendl 2005). Návod může být leda tak k elektrospotřebiči, ale na to, jak provádět rozhovor, žádný návod neexistuje. *Dotazování v sociálních vědách je řemeslo a jako každé správné řemeslo je osvojené praxí, abych parafrázoval Bernarda (2006:1, 223–4).*

33 V tomto ohledu je někdy rozlišováno mezi *topic-based* a *question-based* osnovou rozhovoru (Given 2008:469).

34 Zadavatel projektu může smluvně vyžadovat schválení podoby scénáře rozhovoru.

neměl číst otázky ze scénáře během rozhovoru. Osnovu je nezbytné se naučit a mít ji při sobě ve fyzické podobě jen jako oporu a nápovědu, do které je možné nahlížet pro kontrolu, zda byla jednotlivá témata dostatečně diskutována. Na rozdíl od *strukturovaného rozhovoru*, při kterém jsou pokládány převážně uzavřené otázky, nezáleží při polostrukturovaném dotazování na přesném znění otázek (pochopitelně při zachování jejich významu) ani na jejich přesném pořadí, není-li to v rozporu s dílčími cíli a tématy dotazování. Výzkumník vede rozhovor dle aktuálního vývoje a kontextu, formuluje otázky vlastními slovy; načne-li *respondent/informátor* sám nějaké téma, které je předmětem dalšího dotazování, je kontraproduktivní jej přerušit s tím, že „na to přijde řada později“. Stejně tak je logické, že *respondent/informátor* mnoho otázek zodpoví sám, aniž by je bylo nutné vůbec pokládat. Osnova rozhovoru zkrátka není dotazník.

Nicméně hlavní smysl a přínos *osnovy rozhovoru* podle mého osobního názoru netkví ani tak v tom, že by sloužila výzkumníkovi jako opora během dotazování, do které je možné dle potřeby nahlížet, ale spíše v tom, že při jejím vypracování je nutné systematicky přemýšlet o předmětu výzkumu. Napsat *scénář rozhovoru* je náročné, a to nejen časově.³⁵ Je třeba pečlivě promýšlet logickou strukturu rozhovoru, pokrytí jednotlivých témat s ohledem na cíle výzkumu, vymýšlet projektivní otázky na obtížná témata, pokoušet se na základě zkušenosti anticipovat možné odpovědi respondenta/informátora a podle toho osnovu směřovat. Tvorba *osnovy rozhovoru* je ve svém důsledku užitečným nástrojem, jak velmi intenzivně přemýšlet o zkoumaném problému, cílech výzkumu a jejich vztahu ke zkoumané populaci. Stejně jako jakékoli jiné psaní textu je i psaní osnovy především instrumentem systematické reflexe.

---

35 Já osobně strávím psaním osnovy rozhovoru k hodinovému rozhovoru třeba celý den, jedná-li se o skupinovou diskuzi, často i více.

PŘÍKLAD 1: **OSNOVA INDIVIDUÁLNÍHO ROZHOVORU S OSOBAMI BEZ DOMOVA**

TÉMA	PŘÍKLADY OTÁZEK
1. Úvod Představení Atributy respondenta Zahřívací otázka	<i>Představení výzkumníka, výzkumu, informovaný souhlas.</i> Mohl/a byste mi krátce říct něco o sobě? <i>Věk, vzdělání, rodinný stav, místo narození, místo bydliště v různých fázích života.</i> Zkuste mi popsat co nejpodrobněji váš typický den.
2. Bydlení a domov Domov Bezdomovectví Subjektivní příčiny bezdomovectví Ztráta bydlení Nocování a nocležiště	Považujete se za člověka, který je „bez domova“? Co pro vás osobně znamená „domov“? Jaké jsou první asociace s tímto slovem spojené? Zkuste mi vyjmenovat první tři, které vás napadnou. (...)
3. Zdraví a sociální služby (...)	(...)
4. Rodina a sociální vazby (...)	(...)
5. Způsoby obživy (...)	(...)
6. Kriminalita, kriminalizace a viktimizace (...)	(...)
7. Závěr	Napadá vás ještě něco, co by mohlo být ve vztahu k tomu, o čem jsme mluvili, důležité? Zapomněli jsme na něco podstatného? Je naopak něco, na co byste se chtěl/a zeptat vy mě? <i>Poděkovat a ukončit rozhovor.</i>

PŘÍKLAD 2: **OSNOVA ZAMĚŘOVANÉ SKUPINOVÉ DISKUSE S ŽADATELI O AZYL**

1. Představení - úvod

- Představení výzkumníka a projektu.
- Požádat respondenty o představení.
- Seznámit respondenty s pravidly rozhovoru.

2. Informace o azylovém řízení

- Jaké informace o azylovém řízení jste při podání žádosti o azyl získali/y?
  - Jaká organizace/instituce vám tyto informace poskytla?
  - Ověřovali/y jste si tyto informace?
  - Kdy, v jaké fázi azylového řízení jste tyto informace získali/y?
  - Kdo vám poskytl nejužitečnější informace?
  - Komu jste nejvíce důvěřovali/y? Proč jste měli/y pocit, že zrovna této organizaci nebo osobě můžete nejvíce důvěřovat?
  - Obdrželi/y jste informační brožury či letáky o azylovém řízení?
  - Pokud ano, v jakém jazyce?
  - Pokud ano, byly informace v nich srozumitelné? Jak vám byly prospěšné k tomu, abyste věděli/y, co se bude dít? Obsahovaly odpovědi na všechny vaše otázky?
- Jakým způsobem by podle vašeho názoru měly být informace o azylovém řízení být podány, zpřístupněny?

3. Informace o azylovém řízení

- A. Informace o podání odvolání
(...)
- B. Podání odvolání
(...)
- C. Právní pomoc
(...)
- D. Účast na slyšení
(...)

4. Závěr

- Máte pocit, že jsme zapomněli na něco, co by mohlo být důležité?
- Chtěli/y byste se vy sami/y na něco zeptat?
- Poděkovat a ukončit rozhovor.

Obecně by se struktura *osnovy rozhovoru* měla držet podobné logiky jako u dotazníku. Je dobré začít s otázkami nenáročnými, otázkami, které nejsou příliš citlivé, které *respondenta/informátora* v prvé řadě rozpovídají a jichž se nezalekne. Složitější otázky, na které je obtížné verbálně odpovídat, je dobré pokládat až poté, co si *respondent/informátor* zvykne na rozhovor a přijme svoji roli i roli výzkumníka. K tomu obvykle dochází během prvních patnácti minut rozhovoru, a to i v případě skupinové diskuse. Nezáleží ani tak na počtu *respondentů/informátorů* jako spíše na

cílové populaci a kontextu výzkumu. U *skrytých populací* může samozřejmě trvat tato fáze déle, stejně tak u témat výzkumu, která jsou důvěrnější. Pokud jsou součástí rozhovoru nějaké neverbální *projektivní techniky*, je vhodné je zařadit v polovině interview, neboť si u nich zpravidla *respondenti/informátoři* mohou „odpočinout“. Citlivá témata je příhodné situovat před samotný závěr. Ten by měl nabídnout možnost reflexe rozhovoru a dát prostor pro otázky respondenta/informátora, které se zpravidla během vzájemné konverzace vynoří.

V různých učebních textech bývají rozeznávány různé kategorie otázek. Vyjma běžného rozlišování na uzavřené a otevřené otázky, kdy první je typickým znakem strukturovaného dotazování, se lze setkat i s dílčími kategoriemi otázek, které je možné používat v polostrukturovaných rozhovorech (Flick 2009:156–157; Hendl 2005:168; Kvale 1996:133–135; Patton 2001:348–352; Ritchie and Lewis 2003:148–150; Spradley 1979).³⁶ Jejich kategorizace mi připadá neužitečná a pro účely výzkumné praxe v podstatě i zbytečná. Pochybuji, že je během tvorby osnovy rozhovoru nebo během samotného rozhovoru prospěšné vědět, jestli se jedná o otázku pocitovou, nebo názorovou (viz pozn. pod čarou). Nicméně dvě obecné kategorie, které se mi jako užitečné jeví a které považuji za důležité reflektovat a aktivně s nimi pracovat v rozhovoru, jsou *otázky přímé* a *otázky nepřímé* (Kvale 1996:134). U *přímých otázek* se ptáme na konkrétní skutečnost a je na ně možné odpovědět dichotomií. Například: „Je informační leták dostačující k tomu, abyste získali potřebné informace o procesu azylového řízení?“ Na takovou otázku zpravidla následuje odpověď ano/ne, byť ji lze následně rozvíjet prostřednictvím *sondování*. *Nepřímé otázky* jsou obecnějšího charakteru a nelze na ně odpovědět dichotomií ano/ne či jedním slovem, ale nutí *respondenta/informátora* odpovídat celou větou.³⁷ Například: „Jak by podle vás vypadal ideální způsob dostatečného informování o procesu azylového řízení?“ V rozhovoru se samozřejmě podle

36 Např. citovaný Hendl na str. 168 vyjmenovává, resp. bez citace přebírá z Pattona (2001:348–352) tyto kategorie otázek: (1) vztahující se ke zkušenostem nebo chování, vztahující se k názorům, (2) vztahující se k pocitům, (3) vztahující se ke znalostem, (4) vztahující se k vnímání a (5) otázky demografické a kontextové.

37 Je zde samozřejmě vždy možnost odpovědět „nevím“, což je známkou toho, že rozhovor neprobíhá nejlépe.

potřeby běžně používají oba typy otázek, ale je třeba dát pozor na to, aby se *přímé otázky* neopakovaly příliš často za sebou a nebylo jich příliš mnoho, protože jsou pro respondenta/informátora nezábavné a unavující, může si připadat jako u výslechu a vytrácí se dynamika vzájemné interakce. Hlavním cílem kvalitativního polostrukturovaného rozhovoru je, aby aktér neodpovídal v holých větách či jedním slovem, ale aby „vyprávěl“ o tématech, která stanovuje výzkumník.

Jakkoli neexistuje žádný návod na to, jak správně vést rozhovor, lze jistě formulovat obecná doporučení, kterých je dobré se držet. Napadají mě níže uvedená (srv. např. Ritchie and Lewis 2003:156–158). Rozhodně se nejedná o žádný definitivní výčet, natož o univerzálně platné rady. Vždy je třeba zvažovat konkrétní kontext.

- Jde-li o individuální rozhovor, zamezte přítomnosti dalších osob, pokud je to možné.
- Vždy *respondenta/informátora* ujistěte, že neexistují dobré nebo špatné odpovědi, ale pouze odpovědi.
- Rozhovor zkuste začít obecnou *nepřímou otázkou*, která aktéra „rozpovídá“ (např.: „Řekněte mi něco o sobě...“).
- Otázky nečtěte z papíru, ale formulujte je vlastními slovy, dle kontextu měňte jejich pořadí a pokládejte nové otázky vyplývající z průběhu rozhovoru.
- *Respondentovi/informátorovi* nechte dostatečný prostor a čas na jeho vlastní odpověď, zbytečně mu neskákejte do řeči a nespěchejte na něj.
- Nebojte se zakročit tehdy, když se příliš vzdálí od tématu.
- Je-li to možné, použijte *nepřímou otázku* spíše než přímou.
- Stimulujte *respondenta/informátora* k rozvíjení odpovědí prostřednictvím sondování (viz dále).
- Vyvarujte se používání odborných termínů, cizích a slangových slov, pokud je nepoužívá sám *respondent/informátor*.

- Věnujte pozornost vlastní intonaci a dikci, stimulujte dynamiku rozhovoru vhodným neverbálním chováním.
- Prokazujte zájem, pochopení, ale nebojte se říct vlastní názor, vyžadujte-li to situace.

2 Sondování (*probing*)

Základním předpokladem každého zdařilého polostrukturovaného dotazování je adekvátní sondování neboli *probing*. Jedná se o různé verbální i neverbální podněty, jejichž cílem je získat komplexnější a zevrubnější odpovědi na otázky kladené *respondentovi/informátorovi*. Jinak řečeno, smyslem *sondování* je rozvíjet odpovědi do hloubky v případě, jsou-li příliš lakonické, nebo tehdy, ptáme-li se na věci citlivé, osobní nebo komplikované. *Sondování* se nejčastěji používá jako následná reakce na odpověď respondenta u přímých otázek, resp. jako taktika v situacích, kdy se dotazovaný z různých důvodů zdráhá odpovědět.³⁸ Bývají uváděny různé typy *sondování* (srv. King and Horrocks 2010:53–55; Ritchie and Lewis 2003:150–153), přičemž v následujícím souhrnu se přidržuji těch, které rozlišuje Bernard (2010:31–33; 2011:161–166), opírající se o klasickou kategorizaci Gordena (1969):

- **Tiché sondování** (*silent probing*)

Velmi efektivní, jednoduchý, ale ošemetný způsob neverbálního sondování, který spočívá v tom, že výzkumník mlčí a protahuje trvání ticha po odpovědi na otázku tak dlouho, dokud *respondent/informátor* tuto odpověď nezačne sám rozvíjet. Tiché sondování vyžaduje praxi, pevné nervy a nemůže být používáno příliš často, jelikož může dotazovaného stresovat.

---

³⁸ *Různé způsoby sondování jsou účelnou „zbraní“ na odpověď „nevím“, která obvykle neznamená, že respondent/informátor neví, ale má celou řadu jiných významů.*

- **Sondování ozvěnou** (*echo probing*)

Sondování ozvěnou je založeno na opakování toho, co předtím *respondent/informátor* řekl. Např.: „Říkal jste, že jste se rozhodl odejít ze zaměstnání, co bylo dál?“ Jde o neutrální způsob sondování, jehož hlavním cílem je dát najevo pozornost a dodat podporu v dalším vyprávění.

- **Povzbuzující sondování** (*encourage probing, uh-huh probing*)

Způsob sondování se stejným účelem jako výše uvedený, avšak založený na průběžném používání citoslovcí a různých přitakávacích slovesech: „hm“, „rozumím“, „chápu“ apod. Předpokladem tohoto sondování je, že je používáno se správnou intonací a ve správném kontextu, neboť za určité situace může vyznít přesně opačně, tj. jako projevování nezájmu.

- **Rozvíjející sondování** (*tell-me-more probing*)

Nejběžnější a nejuniverzálnější typ sondování pomocí tázacích vět navazujících na odpovědi respondenta. Například: „Proč ne?“, „Proč si to myslíte?“, „Můžete to rozvést?“, „Tomu nerozumím, co jste tím chtěl říct?“ apod.

- **Sondování prostřednictvím dlouhé otázky nebo opisem** (*long question probing*)

Tento typ sondování je založen na domněnce, že pokud je otázka za určité situace formulována souvětím či více větami spíše než holou větou, projevuje se tím větší otevřenost a empatie a odpověď aktéra je delší a komplexnější. Dlouhé otázky jsou vhodné u citlivých a osobních témat a pro osoby (respondenty), se kterými výzkumník nenavázal dostatečný *rapport*. Například namísto otázky „Byl jste někdy ve vězení?“ můžeme položit otázku „Lidé v podobné situaci jako vy zažijí ledacos, například se ocitnou ve vězení, máte tu zkušenost?“

- **Direktivní sondování** (*probing by leading*)

Při strukturovaném dotazování je výzkumníkovi důrazně kladeno na srdce, aby otázky nebyly v žádném případě sugestivní či návodné. Direktivní sondování je založeno na opaku a záměrně konfrontuje odpovědi *respondent/informátora*, čímž jej pobízí k dalšímu rozvedení a vysvětlení. Například: „To co jste řekl je zajímavé, ale většina lidí by s tím nesouhlasila, nemyslíte?“, či „To je pravda, tak by to asi mělo být, ale skutečnost je jiná, ne?“ Direktivní sondování je hojně používáno v zaměřovaných skupinových diskusích, při kterých jsou vzájemně konfrontovány odpovědi účastníků.

- **Sondování návnadou** (*phased-assertion probe, baiting probe*)
Eticky sporné sondování, při kterém výzkumník částečně předstírá, že je s něčím již obeznámen, za účelem získání větší otevřenosti respondenta/informátora. Jinými slovy řečeno, výzkumník dává najevo, že již o tom, na co se ptá, ví, a tudíž není třeba mít obavy mluvit otevřeně. Příklad: „O tom už jsem slyšel, ale mohli byste mi zopakovat?“

PŘÍKLAD 3: UKÁZKA ŠPATNÉHO SONDOVÁNÍ³⁹

ŠPATNÝ POSTUP	MOŽNÝ SPRÁVNÝ POSTUP
<p><i>Výzkumník:</i> Považujete se za člověka bez domova?</p> <p><i>Respondent:</i> Jo.</p> <p><i>Výzkumník:</i> A co pro vás znamená „domov“?</p> <p><i>Respondent:</i> Klasicky byt, klid a tak, znáte to...</p> <p><i>Výzkumník:</i> Znáám. A považujete označení „bezdomovec“ za hanlivý?</p> <p><i>Respondent:</i> Já myslím, že je to pravdivý.</p> <p><i>Výzkumník:</i> Hm... A co vnímáte jako příčiny toho, že jste bez domova?</p> <p><i>Respondent:</i> Svoji hloupost...</p> <p><i>Výzkumník:</i> A jak dlouho jste...</p>	<p><i>Výzkumník:</i> Proč?</p> <p><i>Výzkumník:</i> Ne, neznám.</p> <p><i>Výzkumník:</i> Proč si to myslíte?</p> <p><i>Výzkumník:</i> [tiché sondování]</p>

³⁹ Jedná se o reálný úsek přepisu rozhovoru realizovaného autorem textu.

ZAMĚŘOVANÉ SKUPINY (FOCUS GROUPS)

1 Vymezení a historie metody

Fokusní skupiny (*focus groups*)⁴⁰ jsou kvalitní technikou vytváření dat, při které výzkumník – moderátor vede diskusi nad specifickým tématem najednou s více respondenty, zpravidla šesti až dvanácti. Tato metoda, která je oproti individuálním rozhovorům náročnější na organizaci, je vhodným nástrojem pro získání velkého množství *kvalitativních dat* v relativně krátkém čase. Lze jí efektivně využít v aplikovaných (a neaplikovaných) výzkumných projektech, které mají úzce a konkrétně vymezené téma, s nímž má *zkoumaná populace* zkušenost, již dokáže verbálně zprostředkovat během částečně strukturované diskuse.

Historie této metody je spojena se sociologem Robertem K. Mertonem, jenž ve spolupráci s Paulem Lazarsfeldem na projektech realizovaných pod hlavičkou *Bureau of Applied Social Research* (BASR)⁴¹ při Kolumbijské univerzitě rozvinul techniku, kterou sám nazval metoda *zaměřovaného rozhovoru* (*focused interview*). Mezi základní charakteristiky zaměřovaného rozhovoru, který v jeho pojetí mohl být jak *skupinový*, tak *individuální*, řadil osobní zkušenost respondentů se zkoumaným tématem, jeho předchozí analýzu provedenou výzkumníkem a osnovu (scénář), dle které je rozhovor veden (viz výše). Tento typ rozhovoru *zaměřující se* na subjektivní zkušenosti respondentů s předmětem výzkumu by měl být dle Mertona využíván pouze v kombinaci s kvantitativními přístupy vytváření dat, a to buď jako jejich předvoj, za účelem generování hypotéz vhodných k testování, anebo naopak jako nástroj interpretace již provedených měření (R. K. Merton and Kendall 1946; R. K. Merton, Lowenthal, and Kendall 1990).

---

40 Anglický termín *focus groups* je do češtiny někdy překládán jako „ohniskové skupiny“ (viz např. Morgan 2001), nicméně častěji se lze setkat s překladem „fokusní skupiny“. Druhé varianty se držím i v tomto textu, třebaže jej nepovažuji za příliš vhodný z důvodů, které zmiňuje dále.

41 Původně Office of Radio Research.

Z původní Mertonovy metody vznikl postupem času ve výzkumu trhu typ skupinového rozhovoru, pro který se vžil poněkud zkomolený název *fokusní skupiny* (*focus groups*). Jeho základní charakteristiky a způsoby provedení zůstaly v podstatě stejné, jen s tím rozdílem, že velmi často, k nelibosti samotného Mertona (1987), dochází k jeho využití samostatně, bez kombinace s kvantitativní fází výzkumu.⁴² Ze sféry výzkumu trhu, kde jsou zdaleka nejpoužívanější kvalitativní metodou, se fokusní skupiny v 80. letech 20. století rozšířily zpět do akademické sféry, kde byla mezitím Mertonova metoda zaměřovaného interview víceméně pozapomenuta, což vedlo některé sociology k názoru, že se jedná o novou metodu v sociálních vědách (dále viz Toušek 2007).

2 Použití metody fokusních skupin, její výhody a nevýhody

Fokusní skupiny, vyjma zmiňovaného výzkumu trhu, nacházejí v aplikované antropologii široké uplatnění při realizaci projektů, jejichž námětem je např. zjišťování a analýza potřeb (*needs assessment, needs analysis*), evaluace programů, komunitní plánování či posuzování sociálních dopadů (*social impact assessment*). Velmi dobře je tato metoda použitelná jako explorativní nástroj k zjišťování základních informací o zkoumaném tématu od expertních či klíčových informátorů nebo k testování témat a konceptů pro následné individuální rozhovory či otázek a hypotéz pro *dotazníkové šetření*.

V projektu, na kterém jsem měl možnost participovat, jsme například využili fokusní skupiny k exploraci specifické terminologie a rituálů kuřáků marihuany, na které navázala další výzkumná fáze rozvíjející tato zjištění do větší hloubky skrze individuální rozhovory a pozorování. V uvedeném případě bylo nasazení této metody v první fázi výzkumu velmi užitečné, jednotliví účastníci diskuse se mezi sebou podporovali, upřesňovali

---

⁴² V návaznosti na práci Lazarsfleda a Mertona, kteří standardně a systematicky kombinovali kvalitativní a kvantitativní přístupy k vytváření dat, je paradoxní hovořit o smíšených metodách (*mixed methods*) jako o novém přístupu v sociálních vědách (Creswell and Clark 2010), ba dokonce jako o „třetím paradigmatu“ metodologie sociálních věd (Tashakkori and Teddlie 2010). Kriticky viz Symonds and Gorard 2008.

a přicházeli se zkušenostmi, názory a myšlenkami, na které by si v individuálním rozhovoru nevzpomněli nebo by se ostýchali je sdělit jako příliš banální či hloupé. Mezi hlavní přednosti fokusních skupin totiž patří tzv. *skupinová dynamika*, která se vytváří mezi *respondenty* během vzájemné sociální interakce – diskuse a která je stimuluje k výpovědím.⁴³

Skupinová dynamika je však zbraň dvousečná, na jednu stranu odstraňuje zábrany, na druhou stranu podléhá vlivu hraní rolí ve skupině, které si jednotliví účastníci po několika málo minutách mezi sebou spontánně rozdělí. Často je v této souvislosti zmiňováno nebezpečí tzv. dominantního respondenta, který převezme v diskusi vůdčí roli a ovlivňuje nebo upozaduje v komunikaci ostatní *respondenty*. Na druhou stranu je méně často zmiňován jeho pozitivní přínos – je to on, kdo diskusi rozpoutává a zbaňuje ostatní ostychu. Úlohou výzkumníka-moderátora je, aby využil tohoto potenciálu, ale držel jej po dobu diskuse „na uzdě“. Z uvedených důvodů je též třeba mít na paměti, že názorové postoje *respondentů* mohou být vlivem skupiny vyhraněnější a kritičtější, než by to mu bylo při osobním rozhovoru.

Nicméně i přes adaptování rolí jsou fokusní skupiny metodou, které nelze upřít výhodu *zjevené validity* a interní *triangulace*. Toho je dosahováno prostým faktem, že se jedná o skupinový rozhovor, v rámci něhož zaznívají názory několika *respondentů* najednou. Vyjevuje se tak různá míra shody a odlišností v postojích a názorech, čímž dostává výzkumník-moderátor okamžitou zpětnou vazbu, která mu umožňuje vytvářet a kontrolovat významy konceptů a dle toho adekvátně zaměřit své další otázky, případně je jinak formulovat. U individuálních rozhovorů tak může činit pouze ad post při konfrontaci jednotlivých výpovědí během analýzy dat⁴⁴, v případě *dotazníkového šetření* vůbec.

Z uvedeného vyplývá další přednost fokusních skupin, která byla již zmíněna, a to získání poměrně velkého množství dat během relativně krátké doby. Za dvě hodiny, po které fokusní skupiny zpravidla trvají, lze zís-

43 V případě zaměřovaných skupin je přirozenější hovořit o *respondentech*, nikoli *informátorech* – viz *slovníček pojmů*.

44 Na tomto principu stojí tzv. *zakotvená teorie* – viz *slovníček pojmů*.

kat data, na která by v případě individuálních rozhovorů bylo vynaloženo nepoměrně více času (byť pochopitelně na úkor jejich „hloubky“). Pokud vezmeme příklad diskuse, které se účastní osm *respondentů*, pak na provedení rozhovorů s každým z nich byste potřebovali osm hodin, na jejich přepis řekněme 48 hodin, celkem tedy 56 hodin práce. V případě fokusní skupiny by to bylo 14 hodin, nemluvě o analýze dat, která je samozřejmě u individuálních rozhovorů časově mnohonásobně náročnější. Podtrženo a sečteno, zatímco na jednu fokusní skupinu vynaložíte třeba tři pracovní dny, na osm individuálních rozhovorů možná i dva týdny.

Avšak fokusní skupiny mají i své nevýhody. V návaznosti na výše uvedené lze říct, že jim sice obětujete méně času než individuálním rozhovorům, o to více však budou vaše data nutně „povrchnější“. Tím nemám pouze na mysli, vezmu-li to čistě matematicky, že při skupinové diskusi osmi lidí v délce 120 minut má každý z nich 15 minut na to, aby vám něco řekl, ale rovněž fakt, že při rozhovoru s více lidmi není prostor navázat s každým z nich dostatečný vztah, výzkumnou hantýrkou *rapport*, který by umožňoval jít k podstatě sdělení resp. k motivacím a zkušenostem, které k nim vedou. S tím je spojen i další rys fokusních skupin, který je nutné při zvažování jejich vhodnosti pro ten který účel brát v potaz: ne o všem chtějí lidé mluvit před ostatními lidmi, natož těmi, které vůbec neznají. Je tedy nezbytné velmi důkladně zvážit, zda není dané výzkumné téma příliš osobní nebo kontroverzní a jako takové není vhodnější pro klasické osobní rozhovory.

Leč uvedené není rozhodně pravidlem a výzkumná praxe ukazuje, že tomu může být přesně naopak. Záleží na kontextu. Když jsem například pracoval v oblasti výzkumu trhu, moji kolegové uvažovali, zda téma klimakteria u žen, bezpochyby velmi osobní, podrobit individuálním rozhovorům, či fokusním skupinám. Rozhodli se pro druhou metodu a ukázalo se to jako velmi dobrá volba. Cynicky řečeno, ženy, které se diskuse účastnily, byly rády, že si mohou popovídat o problému, který běžně – třeba doma s manželem – rozebírat nemohou, a vyměnit si vzájemně zkušenosti. Ovšem zdánlivě obdobné téma u mužů, benigní hyperplazii prostaty, se rozhodli zkoumat prostřednictvím osobního dotazování. I to byla zřejmě dobrá volba, neboť muži, jak se ukázalo, o své prostatě rádi příliš nemluví, obzvláště před ostatními muži.

Nicméně i zdánlivě „běžné“ téma nemusí být za určitých okolností pro fokusní skupiny nevhodnější. Když jsem před lety prováděl krátkodobý aplikovaný výzkum v jednom severočeském městě, rozhodl jsem se s cílovou populací, kterou byli lidé „ohrožení sociálním vyloučením“ (kategorie používaná zadavatelem), provést zaměřované skupiny. Nedopadlo to úplně nejlépe. Pominu-li fakt, že jsem podcenil výběr a strukturu vzorku *respondentů*, tak na místo diskuse, která by přinesla odpovědi na daná témata, jsem byl svědkem vzájemného osočování, hádek a deklarativních stereotypních názorů klouzajících po povrchu významů (srv. Ervin 2005:159). I to může být svým způsobem důležité zjištění, ale je otázkou, zda pro analýzu sociálních potřeb. Na druhou stranu jsou někdy záměrně uplatňovány tzv. „konfliktní“ fokusní skupiny, do nichž jsou vybrány zpravidla dvě skupiny respondentů zastávající opačné preference a jejichž cílem je ze vzájemného střetu destilovat výsledný názorový průnik.

Využití metody fokusních skupin v aplikované antropologii má bezpochyby své limity, dané jejím tradičním zaměřením. Tato metoda je lépe použitelná při výzkumu komplexních společností a méně vhodná pro některé populace, které jsou pro aplikovanou antropologii typické. Skupinový rozhovor totiž klade poměrně vysoké nároky na pozornost účastníků a jejich disciplinovanost. Předpokladem je, že všichni *respondenti* se dostaví v určitý čas na určené místo, budou respektovat ostatní *respondenty* bez ohledu na jejich sociální status a názory, pravidla diskuse a rovněž výzkumníka-moderátora, který chtěl nechtěl vůči nim zaujímá nadřazené postavení, neboť je to on, kdo tato pravidla formuluje.

Další podmínkou je, že výzkumník-moderátor musí naprosto dokonale ovládat jazyk respondentů. Myslím, že je to důležitější než u jiných kvalitativních metod, neboť nastolení a udržení skupinové dynamiky vyžaduje ze strany výzkumníka-moderátora bezprostřední odezvy, které musí být *respondentům* jednoznačně srozumitelné, aby mohli okamžitě reagovat a nemuseli váhat nad tím, jaký je jejich význam. Osobně jsem proto velmi skeptický vůči zaměřovaným skupinám, během kterých je používán tlumočník. Mám s tím špatnou zkušenost. Před několika lety jsem prováděl aplikovaný výzkum u žadatelů o azyl v České republice, zaměřený na dodržování práv na informace a opravné prostředky. Třebaže jsme s kolegy z ostatních členských zemí EU, ve kterých byl výzkum též realizován, shodně upozorňovali na nevýhody využití fokusních skupin pro daný účel a *cílovou populaci*, zadavatel se rozhodl je použít. V případě České

republiky byli na základě statistik o počtu podaných žádostí o azyl za *cílovou populaci* zvoleni občané zemí bývalého Sovětského svazu, jejichž dorozumivacím jazykem byla ruština, a jako druhá skupina byli vybráni občané Mongolska. V obou případech jsem musel použít tlumočnicka, neboť rusky mluvím špatně a mongolsky vůbec. Celkem jsem provedl osm fokusních skupin dle poměrně náročného kvazi *kvótního výběru* (země původu, pohlaví, délka pobytu v ČR, délka azylového řízení a jeho stav, typ pobytového zařízení). Ani v jednom případě se bohužel nedalo hovořit o diskuzi, neboť *skupinová dynamika* byla neustále narušována nutností tlumočit otázky a odpovědi. V případě první cílové skupiny byla navíc znalost ruského jazyka mezi jednotlivými *respondenty* velmi nevyvážená, někteří z nich přecházeli do českého jazyka, kterému ovšem rozuměla menšina z nich apod. Zkrátka, vezmu-li v potaz náročnost organizace fokusních skupin v daných podmínkách, obtížnou rekrutaci *respondentů* a dosažené výsledky, troufám si tvrdit, že individuální rozhovory by v tomto případě byly efektivnější.

V jiném projektu, na kterém jsem se podílel, jsme na fokusní skupiny prováděné na Slovensku naopak raději do týmu přibrali kolegu, jehož mateřským jazykem je slovenština, a ten diskuse moderoval. Důležité v tomto případě je, aby moderátor byl součástí výzkumného týmu po celou dobu realizace projektu a podílel se na všech jeho krocích. Některé komerční výzkumné agentury najímají na fokusní skupiny externí moderátory, případně je moderátorem osoba, která jinou roli ve výzkumném procesu nemá. Osobně bych to označil za příklad špatné praxe, které je třeba se vyvarovat. Ačkoli je diskuse vedena dle daného scénáře, průběh každé diskuse je jiný a reakce respondentů nelze anticipovat. Pouze výzkumník-moderátor, který se podílí na výzkumu od formulace jeho záměru až po realizaci, dokáže adekvátně a situačně zaměřovat diskusi dle jejího vývoje tak, aby bylo dosaženo cílů výzkumu. To bezpochyby platí i pro jiné kvalitativní techniky vytváření dat.

3 Výběr lokace a respondentů

Logistika fokusních skupin je v dílčích aspektech odlišná od jiných kvalitativních technik, a nutno podotknout, že náročnější než v případě individuálních rozhovorů. První praktickým krokem je zajištění vhodného prostoru pro jejich realizaci. Komerční výzkumné agentury zpravidla využívají hote-

lových salonků či vlastních studií vybavených profesionální záznamovou technikou a jednocestným zrcadlem, za kterým mohou pozorovat průběh skupin ostatní členové týmu či pozvaní hosté, aniž by sami byli pozorováni. V aplikované antropologii je třeba se zpravidla spokojit se skromnějšími prostory – jídelnou v uprchlickém táboře, školní učebnou či klubovnou dobrovolných hasičů. Důležité je především to, aby se jednalo o místo, kde lze zajistit relativní klid.

Nejobtížnější fází, poté co bylo vybráno vhodné místo a termín realizace, je bezpochyby rekrutace *respondentů*. V praxi je potřeba počítat s tím, že nalézt ochotné respondenty, kteří se zaručí k účasti na skupinovém rozhovoru v určitém čase na určeném místě a splňují dané podmínky výběru, vyžaduje značné úsilí.⁴⁵ I přes toto úsilí se zpravidla stane, že jeden či dva *respondenti* se na fokusní skupinu nedostaví. Není proto na závadu pozvat více osob, než je stanovený počet účastníků v diskuzi.

S tím je spojena ošemetná otázka odměňování *respondentů*. Názory jsou různé a rozebírat etické aspekty s tím spojené je nad rámec této kapitoly. Bez diskuse je ovšem fakt, že odměna zvyšuje ochotu participace na výzkumu a pravděpodobnost, že pozvané osoby se na fokusní skupinu skutečně dostaví. Je třeba též vzít v potaz, že účasti na skupinové diskusi mohou respondentům vzniknout kromě časových nákladů i případné náklady na dopravu. Bohužel obecně je zvykem, že odměny jsou odvozeny od sociálního statusu respondentů s tím, že ti nejpotřebnější je na rozdíl od ostatních nedostávají nebo je dostávají ve formě, která snižuje jejich důstojnost, např. ve formě poukazů, stravenek či v materiální podobě.⁴⁶ Osobně to považuji za eticky problematičtější než samotnou otázku, zda odměňovat či nikoli. Ve výše zmiňovaném projektu zaměřeném na žadatele o azyl jsme byli ze strany zadavatele pobídnuti, abychom respondenty odměňovali, nikoli však zásadně penězi. Jako forma odměny byly

---

45 U některých cílových populací to může být natolik obtížné, že je vhodnější zvolit jinou metodu vytváření dat.

46 Něco jiného jsou samozřejmě dary klíčovým informátorům při dlouhodobém výzkumu.

doporučeny dva lístky do kina! S ohledem na jazykovou bariéru a to, kde se pobytová zařízení pro žadatele o azyl zpravidla nacházejí, to už podle mého názoru není ani tak absurdní jako spíše nemorální.⁴⁷

Při rekrutaci *respondentů* na fokusní skupiny se využívá zejména vázaného *kvótního výběru*, resp. *účelového výběru*. Primární podmínkou pro účast na diskusi je samozřejmě vlastní zkušenost s výzkumným tématem, tj. *respondent* je např. žadatelem o azyl, který podal odvolání proti prvnímu zamítnutí žádosti apod. Velmi často se diskuse provádí zvlášť s muži a zvlášť se ženami, neboť každá z těchto skupin má odlišný způsob komunikace a velmi často i odlišné postoje a při vzájemné konfrontaci by mohlo dojít k upozadění názorů a výpovědi žen. Uvedené však nelze v žádném případě generalizovat, záleží na konkrétním tématu šetření a cílové skupině (srv. Stewart, Shamdasani, and Rook 2007:21, 27–28); např. při analýze sociálních potřeb seniorů či zdravotně handicapovaných jsem vedl smíšené skupiny a jejich průběh byl naprosto bezproblémový.

V některých případech je ideální jednotlivé fokusní skupiny členit kromě pohlaví i dle věku, tj. vést samostatné skupiny s dílčími věkovými kohortami *zkoumané populace*. Obecně totiž platí, že by skupina měla být spíše homogenní než heterogenní. V případě, že téma výzkumu není citlivé vůči věku a věkové rozpětí *cílové populace* není příliš široké a/nebo není dostatek času či prostředků na provedení většího množství skupin, je naopak žádoucí zajistit rovnoměrné pokrytí věkových kohort v rámci skupiny. To platí i pro další socio-demografické charakteristiky *respondentů*. Někdy je zdůrazňováno, že jednotliví *respondenti* by se neměli mezi sebou znát, což může být u projektů v aplikované antropologii obtížně splnitelné. Nicméně je bezesporu důležité, aby nedocházelo k výběru *respondentů* pouze z jedné sociální či příbuzenské sítě (viz výše).

Při výběru vhodných *respondentů* do fokusních skupin je praktické používat tzv. screeningový dotazník, který kromě otázek kontrolujících skutečnost, že oslovená osoba splňuje stanovené podmínky (kvóty) pro účast na výzkumu, obsahuje dílčí otázky zaměřené na socio-demografické cha-

---

47 Účastníkům diskuse jsme samozřejmě lístky do kina nakonec nedávali, ale zvolili jsme finanční odměnu.

rakteristiky. Do tohoto dotazníku je možné rovněž přidat otázky zaměřené na samotné zkoumané téma, které je vhodnější podávat písemnou, standardizovanou formu. Takto získaná data lze následně kombinovat s daty z fokusních skupin, případně s nimi rovnou ve skupinách pracovat. V případě analýzy sociálních potřeb se může např. jednat o výčet využívaných sociálních služeb, spokojenost s těmito službami apod.

Počet účastníků fokusních skupin bývá v učebnicích stanoven v rozmezí 6 - 12 osob (Bernard 2006:237; Krueger and Casey 2000; Stewart, Shamdasani, and Rook 2009). Osobně bych doporučoval dolní hranici, za ideální počet považuji osm respondentů. Čím více *respondentů* je ve skupině, tím větší hrozí riziko, že někteří z nich nebudou mít prostor se do diskuse zapojit, budou ztrácet pozornost a stanou se zcela pasivními. Jednou se mi přihodilo, že *respondent* při diskusi dokonce usnul. Pokud je účastníků diskuse naopak příliš málo, např. čtyři, hrozí, že mezi nimi nebude pracovat skupinová dynamika a diskuse nebudeme mít dostatečný „spád“.

4 Stanovení počtu skupin

Stejně jako v případě individuálních rozhovorů, neexistuje žádné jednoznačné pravidlo ani ohledně toho, kolik fokusních skupin je třeba provést k získání dostatečného množství dat. Odvazovat jejich počet od míry empirické resp. teoretické saturace, jak navrhuje např. Morgan (2001:59), nepovažuji v aplikovaném výzkumu za příliš praktické, ba proveditelné. Množství, termín a místo konání zaměřovaných skupin je z důvodu vyšší náročnosti při jejich organizaci třeba plánovat pevně a s větším předstihem. Nelze tedy podle mého soudu postupovat tak, že po každém provedení fokusní skupiny se data zanalyzují a teprve následně se na základě dosažené míry *saturace* rozhodne, zda je třeba provést další diskuse k získání potřebných dat.

Vodítkem k určení počtu skupin je především šíře a charakter zkoumaného tématu a složení *cílové populace* - její heterogenita. Vezmu-li jako příklad jednoduchou situaci, kdy je kvůli tématu výzkumu potřeba rozdělit *cílovou populaci* do dvou podskupin (např. muži a ženy), je jasné, že je třeba provést nejméně dvě skupiny. Nicméně s ohledem na minimalizaci rizika, že jsou závěry formulovány na základě jediné skupiny v rámci subkategorie zkoumané populace, ve které mohlo být dosaženo zkršených výsledků

z důvodů příliš silné polarizace respondentů, dané dynamikou konkrétního souboru respondentů, je lépe v takovém případě provést fokusní skupiny čtyři. Jsou-li např. cílovou skupinou v rámci analýzy potřeb pro plánování sociálních služeb seniorů v menším krajském městě, není ani tak důležité rozdělit skupiny dle genderu jako spíše dle toho, zda žijí samostatně, v domě s pečovatelskou službou či domově seniorů. Zvolil bych tedy dvě smíšené skupiny seniorů žijících samostatně a dvě smíšené skupiny, ve kterých budou rovnoměrně zastoupeni seniori žijící v domě s pečovatelskou službou resp. v domově seniorů, případně ještě zastoupení dle využívaných sociálních služeb. Celkem čtyři skupiny se 32 respondenty by měly v tomto případě, domnívám se, zkoumané téma zcela vyčerpát.

U zmiňovaného příkladu zaměřovaných diskusí s žadateli o azyl je situace složitější. Primárně je třeba cílovou populaci rozdělit dle země původu. To je důležité hlavně kvůli jazykovým kompetencím. Ani otázka rozdělení dle genderu není sporná. Jednak z výše uvedených důvodů, jednak proto, že muži, obzvláště z některých zemí, často žádají o azyl osamoceně, bez rodiny. Jestliže uděláme značný kompromis a vybereme na základě statistik o počtech žádostí dvě země resp. regiony (oblast býv. Sovětského svazu a Mongolsko) dostáváme se na osm fokusních skupin, tj. k nutnosti rekrutovat minimálně 64 respondentů. Dále je tu ovšem podstatná otázka místa pobytu žadatelů, které jejich situaci značně ovlivňuje. Mohou žít buď v soukromí, v pobytovém zařízení či se dočasně nacházet v přijímacím středisku. Aritmetickou posloupností bychom dosáhli 24 fokusních skupin se 192 respondenty (!), a to neberu v potaz věk, délku žádosti, počet podaných žádostí apod. Takové množství fokusních skupin samozřejmě s danou cílovou populací realizovat nelze, a ani by to z hlediska hodnoty získaných dat nedávalo smysl. Alternativní řešení by mohlo vypadat tak, že ze seznamu vyškrtáme žadatele z přijímacích zařízení, neboť je to místo, kterým museli projít všichni, a omezíme se na provedení jedné diskuse dle typu pobytu (soukromí, pobytové středisko) v rámci každé podskupiny (gender, destinace), čímž se dostaneme na přijatelných osm fokusních skupin, které by měly téma a cíle výzkumu dostatečně naplnit.

5 Scénář a role moderátora

Jakkoli se přístupy a názory na míru standardizace fokusních skupin liší, jejich páteří je předem připravený *moderační scénář* (osnova), podle kterého je diskuse vedena. Scénář může mít prakticky stejné parametry jako osnova pro individuální rozhovory, nebudu tedy blíže rozebírat jeho strukturu a tvorbu. Avšak určitou odlišností, vyjma míry podrobnosti a délky, může být hojnější využití dílčích *projektivních technik* v rámci diskuse, k čemuž skupinová dynamika přímo vybízí. Stejně jako u individuálních rozhovorů je vhodné scénář nejdříve nechat otestovat v rámci pilotáže. Obdobně je rovněž žádoucí či nezbytná kontrola a schválení ze strany zadavatele.

Scénář fokusní skupiny je pro výzkumníka-moderátora vodítkem, nikoli návodem, kterého by se měl držet. Moderování nespočívá ve výsledku jednotlivých respondentů skrze připravené otázky, ale v mírném (*moderato*) řízení tematické diskuse. Cílem je, aby všichni respondenti spontánně sami mezi sebou diskutovali, aniž by byli konkrétně vyzýváni k odpovědím. Pouze v případě, kdy některý z nich dominuje nebo je naopak příliš pasivní, měl by moderátor vhodným způsobem zasáhnout, například položením adresné otázky, patřičným gestem apod.

Nemá smysl na tomto místě jmenovat dílčí způsoby a taktiky vedení skupinové diskuse ani kompetence, které by měl výzkumník pro moderování mít. To nejdůležitější je sociální inteligence a samozřejmě praxe. Nicméně je vždy třeba pečlivě zvážit, zda je konkrétní osoba, s ohledem např. na její věk a gender, vhodná k moderování daného tématu s danou cílovou skupinou. Vráťím-li se kupříkladu ke zmiňovanému tématu klimakteria, je nasnadě, že vhodnějším adeptem na moderátora je v takovém případě spíš žena než muž.

ANALÝZA DAT

Kvalitativní výzkum, na rozdíl od kvantitativního, pracuje se všemi třemi kategoriemi dat, které jsem v textu zmiňoval, tj. *atribučními, relačními a kulturními daty*.

⁴⁸ Tyto dílčí kategorie můžeme v rámci kvalitativní analýzy souhrnně chápat jako *kvalitativní data*, což je v souladu s vymezením, které jsem výše podal. Nicméně *atribuční a relační data* nejsou cílem samotné kvalitativní analýzy, ale vstupují do ní pouze jako proměnné, které ji ovlivňují, resp. které nám pomáhají interpretovat a analyzovat data kulturní. Tuto možná zdánlivě komplikovanou argumentaci lze ilustrovat poměrně jednoduchým příkladem. Vezměme v úvahu například typická *atribuční data* jako věk nebo gender. Tato data nejsou předmětem samotné kvalitativní analýzy, tj. nijak je nepodrobujeme rozboru⁴⁹, přesto jsou její součástí, neboť je podstatné vědět, zda určitá *kulturní data* vztahujeme k ženám či mužům, mladým lidem nebo starým lidem, neboť se v nich mohou projevovat rozdíly. Z tohoto důvodu některé programy pro kvalitativní analýzu dat umožňují pracovat s charakteristikami (proměnnými) aktérů a propojit je s daty kulturními.

Data, která v kvalitativním výzkumu analyzujeme, mají povahu záznamů a mohou mít různou podobu. Mohou to být fotografie, audio nebo video nahrávky, ale nejčastěji se jedná o texty různého charakteru: přepisy rozhovorů, terénní deníky, knihy apod. Díky pokročilým možnostem výpočetní techniky jsou v dnešní době data zpravidla digitalizována a reprezentována elektronickou, optickou či magnetickou formou.⁵⁰ Digitalizace dat otevírá možnost využít pro jejich analýzu specializovaných počítačových

---

48 *Analýza sociálních sítí běžně pracuje s dvěma kategoriemi dat (relačními a atribučními), zatímco standardní kvantitativní analýza proměnných pracuje jen s jednou kategorií (atribučními daty).*

49 *Pokud věk či gender podrobujeme v kvalitativním výzkumu rozboru, pak analyzujeme jejich význam jakožto kulturních kategorií, nejedná se tedy o atribuční data, ale o data kulturní.*

50 *Digitalizace je proces převodu (kódování) informací do nespojitě posloupnosti číselných dat (zpravidla) binární soustavy. V tomto ohledu tedy platí, že jakákoli kvalitativní data lze převést na čísla, srov. poznámku č. 3.*

programů, které zrychlují, zefektivňují a systematizují výzkumný proces. Pro takový způsob analýzy kvalitativních dat se v sociálních vědách vžila zkratka *CAQDAS* („kaktus“) neboli *Computer Assisted Qualitative Data Analysis*. Existuje celá řada placených i neplacených programů pro CAQDAS. Mezi tři zřejmě nejpoužívanější komerční programy patří Atlas.ti, MAXQDA a NVivo.⁵¹ Nemá cenu věnovat čas jejich popisu, neboť se jedná o dynamické odvětví, tyto programy jsou neustále vyvíjeny a každý jejich popis by byl nutně neaktuální již v době svého vzniku. Pro naše účely stačí konstatovat, že základní funkce zmiňovaných programů jsou stejné a všechny tři umožňují analyzovat prakticky jakákoli *kvalitativní data*, která lze digitalizovat. Je ovšem třeba velmi silně zdůraznit (a předejít tak případnému nedorozumění), že tyto a jakékoli jiné programy pro analýzu kvalitativní dat neprovádí samotnou analýzu dat, ale jsou pouze jejím nástrojem. Je to vždy výzkumník sám, který ji provádí!⁵² Neplatí zde tedy analogie s programy pro kvantitativní analýzu, které samotnou analýzu provádějí automaticky, a výzkumník pouze volí určitý postup a výsledky interpretuje. Naopak bych zde mohl použít analogii s textovým procesorem (např. Word od Microsoftu), který také sám text nenapíše, ale je pouze nástrojem pro psaní textu.

Obecným cílem každé analýzy je hledání pravidelností v datech (Bernard and Ryan 2010:3). Konkrétní přístupy, jak toho dosáhnout, jsou v kvalitativním výzkumu různé. Některé, například *zakotvená teorie* (Glaser and Strauss 1967; Charmaz 2006; Strauss and Corbin 1998, česky 1999), kladou striktní důraz na induktivní postup, jiné, jako například kvalitativní obsahová analýza (Mayring 2000) neboli tematická analýza (Auerbach and Silverstein 2003; Saldana 2009), kombinují deduktivní i induktivní postup. Jejich společným jmenovatelem je kódování dat, které je základním krokem každé analýzy v kvalitativním výzkumu. Kódování je proces, při kterém jsou segmentům přiřazovány indexy (kódy) na základě jejich významu/obsahu. Jakým způsobem kódování probíhá, je opět odlišné v různých

---

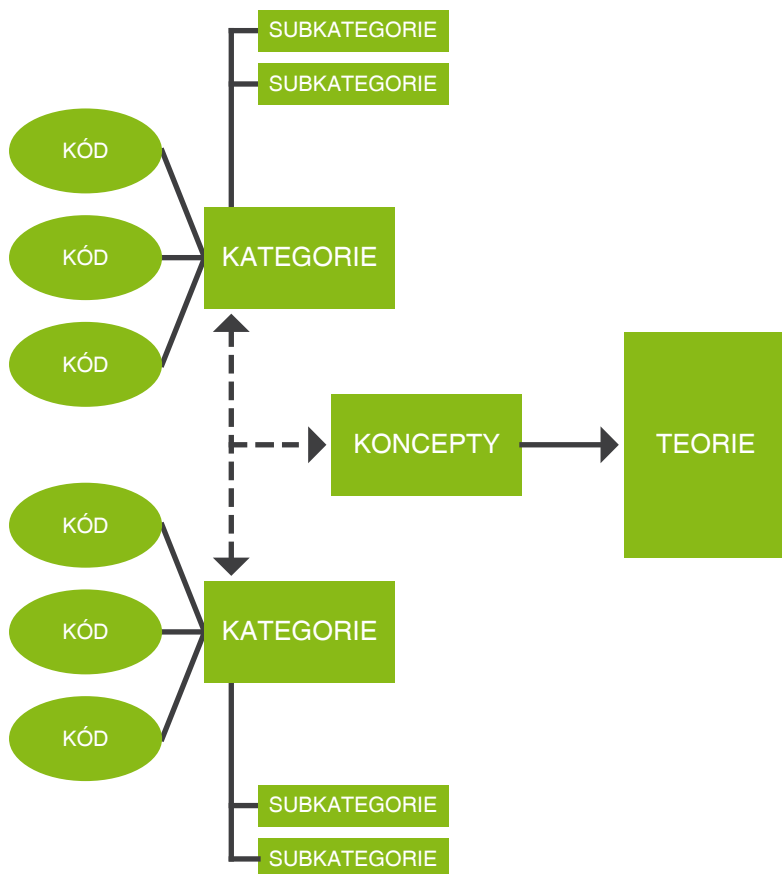
51 <http://www.atlasti.com/>; <http://www.maxqda.com/>; <http://www.qsrinternational.com>

52 *Proto označení „computer assisted“.*

přístupech, stejně jako jsou různé druhy kódů, a není zde prostor podat jejich výčet a popis.⁵³ Pokusím se pouze velmi stručně nastínit obecný proces analýzy, k čemuž mi poslouží níže uvedené schéma.

OBECNÉ SCHÉMA KVALITATIVNÍ ANALÝZY DAT

(převzato z Saldana 2009:12)

53 Například Saldana (2009) rozeznává kolem třiceti kategorií kódů resp. typů kódování.

Jak je ze schématu patrné, cílem kódování je tím, jak postupně nacházíme další segmenty dat, zahušťovat význam jednotlivých kódů, čímž dochází souběžně k jejich abstrahování v kategorie resp. analytické koncepty, mezi nimiž jsou hledány významové vztahy, které ústí v teoretické závěry. Rozdíl mezi různými přístupy k analýze kvalitativních je mimo jiné v tom, zda připouští vytváření *a priori* kódů, resp. kategorií na základě dedukce z teoretických východisek nebo sekundárních dat, či zda se drží pouze jejich induktivního vyvozování v průběhu analýzy. V aplikovaném výzkumu se dá předpokládat spíše smíšený přístup deduktivního a induktivního kódování, neboť ten je z praktického hlediska méně náročný. Další rozdíl mezi analýzou dat v aplikovaném a základním výzkumu může být v tom, že ambice na vytváření teoretických závěrů jsou v prvně jmenovaném typu výzkumu menší a velmi často je analýza založena na jednoduchém tematickém kódování, kdy jsou data rozřazena do kategorií dle svého obsahu, jejichž význam je shrnut do obecných, spíše deskriptivních témat. Ta jsou ve výstupu z projektu ilustrována partikulárními ukázkami dat, tj. například citacemi z rozhovorů.

ZÁVĚREM

V závěru této kapitoly nezbyvá než uzavřít cyklus výzkumného rámce krátkou zmínkou o rozdílech ve výstupech základního a aplikovaného výzkumu a shrnout doposud uvedené rozdíly mezi těmito dvěma typy výzkumů z pohledu metodologie. Se značnou dávkou zobecnění lze tvrdit, že charakter výstupů je jedním ze základních odlišujících znaků aplikovaného výzkumu. V základním výzkumu jsou závěry z badatelských projektů formulovány do podoby odborných statí v recenzovaných časopisech či monografiích, splňujících více či méně náročné požadavky vědecké obce; jsou tedy určeny pro úzké profesionální publikum. Naopak v aplikovaném výzkumu mají podobu textů, které též mohou být určeny odbornému publiku, ale především jsou zaměřeny na uživatele, kteří jsou laicy nebo zkoumaný problém nahlíží z perspektivy jiné disciplíny (např. sociální práce). Z těchto důvodů mají výstupy z aplikovaných projektů (zpravidla) podobu závěrečné zprávy, jejíž struktura a jazykový projev musí přístupný i těm, kteří nejsou odborníky v sociálních vědách. Stejně tak jsou tyto výstupy s ohledem na uvedené faktory méně ambiciózní z hlediska teoretických závěrů, jsou více deskriptivní a mohou obsahovat doporučení směrem k řešení zkoumaného sociálního problému. To však neznamená, že vý-

stupy z aplikovaného výzkumu jsou *a priori* méně hodnotné než z toho základního. Jedná se o dvě různé kategorie výstupů, které mají jiný účel, jiné cíle a jiné publikum, a proto je nelze vzájemně srovnávat. Na druhou stranu lze konstatovat, že napsat kvalitní text, který bude srozumitelný i laikovi, je povětšinou obtížnější než napsat nesrozumitelný odborný text, lhostejno zda kvalitní či nekvalitní.

Nedílnou součástí výstupů aplikovaných výzkumů by měla být i prezentace výsledků. Cílem prezentace je seznámit zadavatele a potažmo i širší veřejnost se základními zjištěními a obhájit závěry z nich vzešlé. V aplikované antropologii prezentace výsledků může mít, resp. měla by mít částečně i formu lobingu za zkoumanou populaci, aby případná opatření přijatá k řešení zkoumaného problému neměla na tuto populaci negativní dopady. Je třeba si totiž uvědomit, že populace, které antropologové zpravidla zkoumají, se nacházejí na okraji společnosti a jako takové nemají možnost aktivně prosazovat své zájmy, naopak jsou obětí procesů marginalizace. Proto by se měl aplikovaný antropolog v ideálním případě účastnit i implementace výstupů z projektu do praxe nebo by měl být aktivní součástí rozhodovacích procesů, které o změnách rozhodují. Pokud mu to není umožněno a zkoumaná populace je ohrožována, musí být antropolog i aktivistou, protože aplikovaná antropologie je antropologií angažovanou a jakákoli obhajoba vědeckou neutralitou je nelegitimní a nemorální, jsme-li svědky utrpení.

SLOVNÍČEK VYBRANÝCH POJMŮ

Analýza kulturních domén (*cultural domain analysis, CDA*)

Analýza kulturních domén je v rámci kognitivní antropologie metodologický přístup k vytváření *kulturních dat*, při kterém jsou prostřednictvím specifických strukturovaných technik dotazování (*free listing, pile sorts, triádové testy* apod.) zkoumány kognitivní kategorie sdílené v rámci dané kultury. Může se například jednat o výzkum kategorizace rostlin, zvířat, nemocí atd.

Analýza sociálních sítí (*social network analysis*)

Analýza sociálních sítí (*social network analysis, SNA*) je přístup ke studiu sociální struktury, jehož předmětem zájmu je rozbor sociálních vazeb jedinců v podobě *relačních dat*. Množina těchto vazeb tvoří sociální síť, v rámci které jsou aktéři pojímáni v terminologii teorie grafů jako vrcholy, a vazby, které je spojují, jako hrany. Prostřednictvím matematického vyjádření vlastností vazeb a vrcholů je možné sociální síť analyticky uchopit coby graf a podrobit ji analýze.

Aplikovaný výzkum (*applied research*)

Typ výzkumu, jehož primární motivací je řešení praktického problému.

Atribuční data (*attribute data*)

Za atribuční data jsou považovány individuální znaky (typicky věk či pohlaví) *jednotek pozorování* resp. *jednotek analýzy*.

CAQDAS

CAQDAS („kaktus“) neboli *Computer Assisted Qualitative Data Analysis* je označení pro analýzu *kvalitativních dat*, při které dochází k využití některého ze specializovaných počítačových programů k tomu určených. Základním nástrojem těchto programů je kódování dat, kdy jsou jednotlivé části datového souboru označeny indexy (*kódy*), které si výzkumník stanoví. Kódování umožňuje řadit části datového souboru dle jejich obsahu resp. významu a vytvářet z nich kategorie a koncepty, které mohou vyústit ve formulování teoretických závěrů.

Více o CAQDAS: <http://www.surrey.ac.uk/sociology/research/researchcentres/caqdas/>

Design výzkumu (*research design*)

Viz *Výzkumný rámec*.

Dotazníkové šetření (*survey*)

Typ strukturovaného dotazování, při kterém jsou vytvářena zpravidla *atribuční data*. *Respondent* odpovídá na přesně formulované přímé otázky uzavřeného nebo otevřeného typu, a to ústně, prostřednictvím tazatele, nebo sám, písemně.

Etnograf (*ethnographer*)

Antropolog v průběhu *etnografie*.

Etnografie (*ethnography*)

Etnografie je termín, který má různé významy. Jeho použití není ustálené. V kontextu metodologie antropologie se jím zpravidla označuje proces vytváření *primárních dat* a jejich analýzy prostřednictvím různých technik v rámci *terénního výzkumu*. Mezi techniky patří především *zúčastněné pozorování* či genealogie. Etnografie resp. terénní výzkum se v antropologii vyznačuje mimo jiné těmito charakteristikami:

- přímou interakcí výzkumníka (etnografa) s informátory v jejich přirozeném prostředí,
- participací výzkumníka na běžném životě *informátorů*,
- intenzivním a osobním vztahem s informátory,
- holistickým přístupem,
- flexibilitou a improvizací,
- dlouhodobým stacionárním působením v terénu,
- vytvářením převážně *kulturních dat*.

Etnografický rozhovor (*ethnographic interview*)

Obecně označení pro nestrukturovaný rozhovor výzkumníka (*etnografa*) s *informátorem* v rámci *zúčastněného pozorování*.

Expertní informátor (*expert informant*)

Expertní informátor, též *specializovaný informátor* (*specialized informant*) je osoba, která má odborné znalosti o nějaké dílčí otázce týkající se zkoumaného problému. Tyto znalosti vyplývají zpravidla z jeho profese, přičemž se nemusí nutně jednat o osobu ze zkoumané populace. Expertní

informátoři jsou užitečným zdrojem dat v aplikovaném výzkumu, a to zejména v jeho počátku, neboť je výzkumník může využít k získání základního přehledu o zkoumaném problému.

Fokusní skupiny (*focus groups*)

Viz *Zaměřované skupiny*.

Informátor (*informant*)

Osoba ze zkoumané populace poskytující etnografovi informace, ze kterých jsou vytvářena převážně *kulturní data*. Babbie (2007:186) definuje informátora jako někoho, „kdo je velmi dobře zběhlý v sociálním fenoménu, který chceme studovat, a kdo jeho ochotný sdělit to, co o něm ví“. Rozdíl mezi *respondentem* a *informátorem* je dle Bernarda (2006:149) v tom, že zatímco *respondent* odpovídá na přímé otázky, *informátor* říká *etnografovi* to, co si myslí, že by měl o zkoumané kultuře vědět. *Etnograf s informátorem* navazuje spíše dlouhodobý vztah, kdežto s *respondentem* se jedná o interakci jednorázovou. Viz též *klíčový informátor* a *respondent*.

Interní validita (*internal validity*)

Viz *Validita*.

Jednotka analýzy (*unit of analysis*)

Jednotkou analýzy je rozuměna entita, ke které jsou v rámci analýzy vztahována (*atribuční* či *relační*) data a z nichž se skládá *zkoumaná populace*. V sociálním výzkumu jsou to zpravidla lidé nebo skupiny lidí, ale mohou to být i neživé empirické objekty (mediální zprávy, firmy, citace apod.). V kvalitativním výzkumu zpravidla pracujeme s různými jednotkami analýzy.

Jednotka pozorování (*unit of observation*)

Od *jednotky analýzy* bývá odlišována *jednotka pozorování* (*unit of observation*), kterou je myšlena entita, na jejíž úrovni jsou data vytvářena. Můžeme například vytvářet data na úrovni jedince, ale analyzovat je na úrovni skupiny jedinců apod.

Klíčový informátor (*key informant*)

Za klíčového informátora je považován takový *informátor*, který má velmi dobré znalosti o zkoumaném jevu či vlastní kultuře a je schopen a ochoten je zprostředkovat *etnografovi*, se kterým navozuje dlouhodobou a intenzivní spolupráci, nezřídka spojenou s blízkým přátelstvím (srv. klasický

příklad Whyte 1993). Jinými slovy se jedná o *lokálního* experta, jeho postavení v rámci sledované populace však může být právě kvůli jeho schopnostem deviantní či marginální (Agar 2008). Bernard (2006:150) trefně poznamenává, že klíčového informátora si etnograf nevybírám, ale jedná se o vzájemnou volbu, která v průběhu času vyplyne z výzkumu.

Konstrukce vzorku (*sampling*)

Konstrukcí vzorku je myšlen výběr *jednotek pozorování* z celkové *zkoumané populace*. Viz rovněž *Jednotka pozorování, Nepravděpodobnostní výběr vzorku, Pravděpodobnostní výběr vzorku, Zkoumaná populace*.

Kvalitativní data (*qualitative data*)

Za kvalitativní data lze považovat cokoli, co nese význam. Lze tedy tvrdit, že kvalitativní data jsou cokoli.

Kulturní data (*cultural data*)

Jakákoli data týkající se (sociálního) jednání, významů a interpretací, která jsou více či méně sdílená v rámci sledované populace (kultury, subkultury) a jako taková umožňují činit generalizace. Kulturní data analyzujeme (vyjma např. přístupů v kognitivní antropologii) kvalitativně, neboť nejsou měřitelná.

Kvantitativní data (*quantitative data*)

Kvantitativní data jsou obecně čísla nebo data na čísla převoditelná a jako taková měřitelná.

Kvótní výběr (*quota sampling*)

Typ nepravděpodobnostního výběru, v rámci kterého jsou *jednotky výzkumu* vybírány na základě určitých charakteristik, jejichž relativní distribuce v rámci vzorku odpovídá relativní distribuci v rámci *zkoumané populace*. Jinými slovy, kvótní výběr imituje celkové složení zkoumané populace z hlediska vybraných znaků, kterými mohou být například pohlaví, věk, vzdělání apod.

Metoda (*method*)

Konkrétní dílčí výzkumný postup neboli technika vytváření dat pro účely výzkumu (Silverman 2005:89).

Metodologie (*methodology*)

Obecně přístup k vytváření dat (např. *etnografie*), v rámci něhož mohou být použity různé konkrétní *metody* (techniky) vytváření těchto dat (např. *zúčastněné pozorování*).

Model (*model*)

Rámec vědeckého nazírání na realitu vytvořený na základě poznání (Silverman 2005:89), analytická reprezentace určité části sociálního světa. Kritériem hodnocení nějakého modelu je jeho užitečnost pro pochopení sociální reality.

Nahodilý výběr (*haphazard/accidental sampling*)

V případě nahodilého výběru se nejedná vyloženě o výběr vzorku, neboť jsou do výzkumu zařazeni ti členové zkoumané populace, kteří jsou zrovna k dispozici.

Neformální rozhovor (*informal interview*)

Běžný typ konverzace, který nemá žádnou strukturu a kontrolu a jehož primární motivační nejsou cíle výzkumu, ale každodenní záležitosti v terénu spojené s výzkumem. Nicméně se jedná o možný zdroj dat v případě *zúčastněného pozorování* v podobě záznamů v terénním deníku. Neformální rozhovor nelze mimo kontext dlouhodobého terénního výzkumu chápat jako legitimní techniku vytváření dat.

Nepravděpodobnostní výběr vzorku (*noproability sampling*)

Jednoduše jakýkoli způsob výběru vzorku, který nepracuje s teorií pravděpodobnosti. Mezi nepravděpodobnostní výběry vzorku patří především *účelový výběr*, *kvótní výběr* a *řetězový výběr* neboli *sněhová koule*.

Nepřímá otázka (*indirect question*)

Otázka, která se neptá na konkrétní věc adresně, ale obecně či opisem; nelze na ni odpovědět dichotomií ano/ne. Cílem nepřímé otázky je získat komplexnější odpověď v širším kontextu.

Nestrukturovaný rozhovor (*unstructured interview*)

Typ interview, které není vedeno dle tematické osnovy, ale je volné a s nízkou mírou kontroly ze strany výzkumníka. Od nestrukturovaného rozhovoru v úzkém slova smyslu je třeba odlišovat *neformální rozhovor*.

Opora výběru (*sampling frame*)

Seznam jednotek *zkoumané populace*, ze kterého je možné při použití *pravděpodobnostního* typu výběru náhodně zvolit *zkoumaný vzorek*.

Osnova rozhovoru (*interview guide*)

Seznam témat a případně i otázek k těmto tématům pro polostrukturovaný rozhovor.

Polostrukturovaný rozhovor (*semistructured interview*)

Typ interview, během kterého výzkumník klade otázky na základě předem připravené *osnovy rozhovoru* a kontroluje tak jeho průběh (na rozdíl od *nestrukturovaného rozhovoru*). Od strukturovaného interview se odlišuje v tom, že cílem je vytváření především kulturních dat prostřednictvím otevřených přímých a nepřímých otázek, které výzkumník formuluje vlastními slovy a obměňuje dle kontextu.

Pravděpodobnostní výběr vzorku (*probability sampling*)

Jedná se o skupinu způsobů konstrukce vzorku, které pracují s teorií pravděpodobnosti a pro něž platí obecné pravidlo, že všechny jednotky *zkoumané populace* mají stejnou šanci být vybrány do *zkoumaného vzorku*. Pravděpodobnostní výběry vzorku jsou téměř výhradně využívány při kvantitativním výzkumu či výzkumu, u kterého aspirujeme na reprezentativitu dat.

Primární data (*primary data*)

Data vytvořená přímo pro účely daného výzkumu.

Projektivní techniky (*projective techniques*)

Projektivní techniky jsou využívány v polostrukturovaném dotazování, když výzkumník potřebuje odhalit skryté či obtížně sdělitelné významy. Tyto techniky, vycházející z psychologie a z kognitivních věd, mohou být verbální či nonverbální. Mezi nejčastěji využívané projektivní techniky v kvalitativním výzkumu patří tzv. tematický (apercepční) test, doplňování významů, hraní rolí, slovní asociace a obrazná pojmenovávání (jazykové tropy).

Prostorová data (*spatial data*)

Hodnoty vypovídající o absolutní nebo relativní geografické poloze.

Příležitostný výběr (*convenience sampling*)

Viz *Nahodilý výběr*.

Přímá otázka (*direct question*)

Otázka, která zjišťuje konkrétní skutečnost a na kterou je zpravidla možné odpovědět dichotomií ano/ne.

Rapport

Rapport (česky *vzájemné porozumění* či *spřízněnost*) odkazuje ke kvalitě sociálního vztahu mezi *etnografem* a *informátorem*.

Referenční výběr (*referral sampling*)

Viz *Sněhová koule*.

Relační data (*relational data*)

Relační data jsou informace v podobě sociálních kontaktů, vazeb a vztahů *jednotek pozorování* resp. analýzy k jiným *jednotkám analýzy*. Nelze je redukovat na individuální vlastnosti, jelikož jsou kvalitou odvozenou z existence (či absence) samotné relace.

Respondent (*respondent*)

Osoba, která byla zahrnuta do výběrového vzorku a která výzkumníkovi poskytuje odpovědi na jím kladené (především přímé) otázky, ze kterých jsou vytvářena data. Termín *respondent* se obvykle používá v sociologii v rámci *šetření*, zatímco v antropologii resp. *etnografii* se dává přednost termínu *informátor*. Na rozdíl od informátora navazuje výzkumník s respondentem zpravidla jednorázovou interakci, případně vůbec žádnou, neboť ten může být dotazován prostřednictvím třetí osoby (najatého tazatele) či odpovídat na otázky písemně nebo prostřednictvím počítače.

Rozhovor (*interview*)

Základní přístup k vytváření *primárních dat* v sociálních vědách založený na dotazování *respondenta* nebo *informátora* tazatelem resp. výzkumníkem. Z hlediska míry strukturování je zvykem rozlišovat *strukturovaný* (dotazník), *polostrukturovaný* (semistrukturovaný) a *nestrukturovaný* resp. *neformální rozhovor*.

Řetězový výběr (*chain sampling*)

Viz *Sněhová koule*.

Saturace (*saturation*)

Za (teoretickou) saturaci je označován stav, kdy již další data nepřinášejí nová zjištění.

Sekundární data (*secondary data*)

Data vytvořená pro jiné účely než pro konkrétní výzkum, avšak v rámci něho použitá (např. data z censů). Analýza sekundárních dat, jsou-li o zkoumaném jevu dostupná, je prvotním a nezbytným krokem každého výzkumu. Některé výzkumy, zejména ty kvantitativní, se někdy spoléhají pouze na tento typ dat. V antropologii, na rozdíl od sociologie, se tomu tak děje spíše výjimečně.

Scénář rozhovoru (*interview script*)

Viz *Osnova rozhovoru*.

Skrytá populace (*hidden population*)

Typ populace, která se nachází částečně či zcela mimo dosah nástrojů formální sociální kontroly a o níž jsou z těchto důvodů dostupné jen omezené informace, což znesnadňuje či zcela znemožňuje použití kvantifikačních přístupů k vytváření a analýze dat. Jedná se o (sub)populace, které stojí tradičně v zájmu antropologie.

Skupinová dynamika (*group dynamic*)

Skupinovou dynamikou se označuje proces vzájemné interakce mezi účastníky skupinové diskuse, který je stimuluje k aktivní participaci.

Sněhová koule (*snowball sampling*)

Je to typ *nepravděpodobnostního výběru*, při kterém jsou *respondenti* či *informátoři* vybíráni na základě doporučení jiných *informátorů* nebo *respondentů*. Někdy je též označován obecněji jako *řetězový výběr* či referenční resp. reputační výběr.

Smíšené metody (*mixed methods*)

Kombinace kvantitativního a kvalitativního přístupu k vytváření a analýze dat v rámci jednoho výzkumného rámce.

Sondování (*probing*)

Probing označuje nepřímé doplňující otázky a dovětky v polostrukturovaném a nestrukturovaném rozhovoru, jejichž cílem je stimulovat *respondenta/informátora* k prohlubování a rozvíjení jeho odpovědí.

Specializovaný informátor (*specialized informant*)

Viz *Expertní informátor*.

Standardizovaný rozhovor (*standardised interview*)

Viz *Strukturovaný rozhovor*.

Strukturovaný rozhovor (*structured interview*)

Někdy se nazývá též *standardizovaný rozhovor*. Jde o rozhovor vedený na základě *dotazníku*, při kterém jsou všem *respondentům* pokládány stejné přímé otázky, ve stejném znění a ve stejném pořadí (samozřejmě za předpokladu, že následují jeden a tentýž algoritmus dotazníku, který se může lišit dle předchozích odpovědí respondenta). Strukturované dotazování je primárně určeno pro vytváření *atribučních* nebo *relačních* dat (výjimkou jsou zde postupy v kognitivní antropologii). Dále viz *Dotazníkové šetření*.

Šetření (*survey*)

Viz *Dotazníkové šetření*.

Teorie (*theory*)

Dle Silvermana (2005:89) se jedná o soubor konceptů, které slouží k vysvětlení určitého jevu. Kritériem hodnocení teorie je její užitečnost, nikoli pravdivost.

Terénní výzkum (*fieldwork, field research*)

Výzkum, který probíhá v přirozeném prostředí studovaného objektu resp. *zkoumané populace*. Jde o opak experimentu, který probíhá ve výzkumníkem více či méně kontrolovaném prostředí. Tradičně se v antropologii terénním výzkumem rozumí dlouhodobý stacionární pobyt u zkoumané populace. V kontextu aplikované antropologie jsou připouštěny krátkodobé terénní výzkumy za využití strukturovanějších technik vytváření dat. Terénní výzkum je základním definičním atributem *etnografie*. Je jejím synonymem.

Triangulace (*triangulation*)

Triangulací je v kvalitativním výzkumu myšlena kombinace resp. střídání různých metod vytváření dat nebo různých zdrojů dat za účelem zvýšení *validity* zjištění. Vedle triangulace metod a zdrojů dat je někdy též zmiňována triangulace teorie nebo triangulace výzkumníků (viz Denzin 2009, který tyto další způsoby triangulace rozpracoval).

Tržní výzkum (*market research*)

Typ neakademického výzkumu, jehož motivací je zisk.

Účelový výběr (*purposive sampling*)

Typ *nepravděpodobnostního výběru*, při kterém jsou kritéria výběru vzorku založena pouze na kvalifikovaném úsudku výzkumníka. Lze se setkat s různými dílčími kategoriemi účelového výběru. Nejčastěji se jedná o následující: výběr typických případů; výběr extrémních či deviantních případů; výběr intenzivních případů, výběr kritických případů; výběr heterogenních nebo homogenních případů; výběr založený na teorii.

Úsudkový výběr (*judgment sampling*)

Viz *Účelový výběr*.

Vzorek (*sample*)

Viz *Zkoumaný vzorek*.

Výzkumný rámec (*research design*)

Výzkumný rámec neboli výzkumný design je celkový průběh výzkumného projektu od stanovení cílů přes vytváření a analýzu dat až po zveřejnění výstupů a jejich případnou implementaci. V kvalitativním výzkumu se nejedná pouze o „plán“ výzkumu, ale i o realizaci tohoto plánu. Ten je v průběhu výzkumu neustále reflektován, rozvíjen a dle aktuální situace i měněn.

Zakotvená teorie (*grounded theory*)

Typ metodologického přístupu v kvalitativním výzkumu, jehož základní charakteristikou je striktně induktivní postup a souběžné vytváření dat a jejich analýza. Data jsou analyzována postupně tak, jak jsou vytvářena, až do dosažení bodu *teoretické saturace*. Nejdříve je analyzován prvotní vzorek dat, v němž jsou identifikována potenciaální témata, následně

jsou přidávána další data, dochází k postupnému zahušťování významů a z témat (kódů) se stávají analytické kategorie, které jsou vzájemně komparovány a propojovány v teoretické modely, z nichž je vytvářena teorie.

Základní výzkum (*basic research*)

Akademický výzkum, jehož motivací je poznání.

Zaměřované skupiny (*focused/focus groups*)

V češtině též *ohniskové skupiny* nebo *fokusní skupiny*. Skupinový typ rozhovoru založený na principech *zaměřovaného rozhovoru*, kterého se nejčastěji účastní šest až dvanáct osob. Dále viz *Zaměřovaný rozhovor*.

Zaměřovaný rozhovor (*focused interview*)

Typ polostrukturovaného individuálního nebo skupinového interview formulovaného R. K. Mertonem, mezi jehož základní charakteristiky patří, že je *zaměřováno* prostřednictvím osnovy rozhovoru na konkrétní a úžeji vymezený výzkumný problém, se kterým mají dotazovaní osobní zkušenost a který předtím výzkumník analyzoval na základě dostupných dat. Cílem je odhalovat subjektivní zkušenosti a názory.

Zjevná validita (*face validity*)

Shoda mezi tím, co chce výzkumník zkoumat, a tím, co skutečně zkoumá, je očividná na základě jeho prostého úsudku, případně shody mezi více osobami. Jinak řečeno, jedná se o validitu, která se nijak dále netestuje, neboť se předpokládá, že je to zbytečné. Příkladem může být otázka „Kolik je vám let?“, v jejímž případě lze bez dalšího ověřování tvrdit, že je validním nástrojem pro zjištění věku.

Zkoumaná populace (*research population*)

Populace, o které předpokládáme, že jsou pro ni platné závěry výzkumu. Kritériem hodnocení této platnosti je *externí validita*.

Zkoumaný vzorek (*research sample*)

Část (zkoumané) populace, kterou skutečně zkoumáme. V *etnografii* jsou nezářídka zkoumány takové populace, jejichž velikost a relativní ohraničenost je umožňuje zkoumat jako celek, bez nutnosti *výběru vzorku* (viz výše).

Zúčastněné pozorování (*participant observation*)

Pozorování je základní *metodou etnografa* v rámci *terénního výzkumu (etnografie)*. Dle míry participace etnografa na sociálním dění v rámci *zkoumané populace* jsou odlišovány různé úrovně zúčastněnosti (*participace*).

ROZŠIŘUJÍCÍ LITERATURA

Bernard, H. Russell. 2011. *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*. 5th ed. Lanham, MD; Oxford: AltaMira Press.

Bickman, Leonard, and Debra J. Rog, eds. 2009. *The SAGE Handbook of Applied Social Research Methods*. 2nd ed. London: SAGE.

ODBORNÉ ČASOPISY

Evaluation Review - A Journal of Applied Social Research
<http://intl-erx.sagepub.com/>

Field Methods
<http://intl-fmx.sagepub.com/>

Human Organization
<http://www.sfaa.net/ho/>

Journal of Mixed Methods Research
<http://intl-mmr.sagepub.com/>

BIBLIOGRAFIE

- Agar, Michael H. 2008. *The Professional Stranger: An Informal Introduction to Ethnography*. 2nd ed. Emerald Group Publishing.
- Andranovich, Gregory D., and Gerry Riposa. 1993. *Doing Urban Research*. London: SAGE.
- Asad, Talal. 1974. *Anthropology and the Colonial Encounter*. London: Ithaca.
- Auerbach, C. F., and L. B. Silverstein. 2003. *Qualitative data: an introduction to coding and analysis*. New York, N.Y.: New York University Press.
- Babbie, Earl. 2009. *Practice of Social Research*. 12th ed. Thomson Wadsworth.
- Babbie, Earl. 2007. *Practice of Social Research*. 11th ed. Thomson Wadsworth.
- Berg, Bruce L. 2001. *Qualitative research methods for the social sciences*. Boston: Allyn and Bacon.
- Bernard, H. Russell. 2006. *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*. 4th ed. Lanham, MD; Oxford: AltaMira Press.
- Bernard, H. Russell. 2011. *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*. 5th ed. Lanham, MD; Oxford: AltaMira Press.
- Bernard, H. Russell. 2000. *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*. 1st ed. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Bernard, H. Russell et al. 1986. "The Construction of Primary Data in Cultural Anthropology." *Current Anthropology* 27(4):382–396. Retrieved February 17, 2010.
- Bernard, H. Russell, and Jesús Salinas Pedraza. 1989. *Native Ethnography. A Mexican Indian Describes His Culture*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Bernard, H. Russell, and Jesús Salinas Pedraza. 1978. *The Otomi*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Bernard, H. Russell, and Gery W. Ryan. 2010. *Analyzing Qualitative Data: Systematic Approaches*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Bernard, H. Russell, ed. 1998. *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Bickman, Leonard, Debra J. Rog, and T. E. Hedrick. 2009. "Applied research design: a practical approach." Pp. 3–43 in *Handbook of Applied Social Research Methods*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA.
- Bickman, Leonard, and Debra J. Rog, eds. 2009. *The SAGE Handbook of Applied Social Research Methods*. 2nd ed. London: SAGE.
- Borofsky, Robert. 2007. "Defining Public Anthropology: A Personal Perspective." Retrieved (<http://www.publicanthropology.org/public-anthropology/>).

- Borofsky, Robert. 2000. "Public Anthropology. Where To? What Next?" *Anthropology News* 41(5):9–10.
- Bourgois, Philippe, and Jeff Schonberg. 2009. *Righteous Dopefiend*. Berkley and Los Angeles: University of California Press.
- Comte, Auguste. 2010. *The Positive Philosophy of Auguste Comte, Vol. II (in 2 volumes)*. New York: Cosimo, Inc.
- Creswell, John W. 2011. *Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research*. 4th ed. Pearson.
- Creswell, John W. 2007. *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches*. Second ed. Sage Publications, Inc.
- Creswell, John W. 2008. *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. Third ed. Sage Publications, Inc.
- Creswell, John W., and Vicki L. Plano Clark. 2010. *Designing and Conducting Mixed Methods Research*. Second ed. Sage Publications, Inc.
- Cromley, Ellen K. 1999. "Mapping Spatial Data." Pp. 51–124 in *Mapping Social Networks, Spatial Data, and Hidden Populations*, edited by Jean J. Schensul, Margaret D. LeCompte, Robert T. Trotter II, Ellen K. Cromley, and Merrill Singer. Walnut Creek, California: AltaMira Press.
- Denzin, Norman K. 2009. *The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods*. 3 Sub. Prentice Hall College Div.
- Disman, Miroslav. 2002. *Jak se vyrábí sociologická znalost: Příručka pro uživatele*. 3. vyd. Praha: Karolinum.
- Eriksen, Thomas H. 2005. *Engaging Anthropology: The Case for a Public Presence*. Berg Publishers.
- Eriksen, Thomas H. 2008. *Sociální a kulturní antropologie*. Praha: Portál.
- Ervin, Alexander M. 2005. *Applied anthropology: Tools and Perspectives for Contemporary Practice*. 2nd ed. Boston: Pearson/Allyn and Bacon.
- Evans-Pritchard, E. E. 1940. *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*. Oxford: Oxford University Press.
- Fetterman, David M. 2009. *Ethnography: Step-by-Step*. 3rd ed. Sage Publications, Inc.
- Firth, Raymond. 1936. *We, the Tikopia: A sociological Study of Kinship in Primitive Polynesia*. London: Allen & Unwin.
- Flick, Uwe. 2009. *An Introduction to Qualitative Research*. Fourth ed. Sage Publications Ltd.
- Freeman, Derek. 1983. *Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.

- Geertz, Clifford. 1972. "Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight." *Daedalus* 101(1):1–37. Retrieved September 2, 2011.
- Geertz, Clifford. 2000. *Interpretace kultur: vybrané eseje*. Sociologické nakladatelství.
- Given, Lisa M., ed. 2008. *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods*. London: SAGE.
- Glaser, Barney, and Anselm L. Strauss. 1967. *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Aldine Transaction.
- Gorden, Raymond L. 1969. *Interviewing: strategy, techniques, and tactics*. Homewood, Ill.: Dorsey Press.
- Guest, G., A. Bunce, and L. Johnson. 2006. "How Many Interviews Are Enough?: An Experiment with Data Saturation and Variability." *Field Methods* 18(1):59–82.
- Hammersley, Martyn, and Paul Atkinson. 1995. *Ethnography: Principles in Practice*. 2nd ed. Routledge.
- Handwerker, Penn W., and Stephen P. Borgatti. 1998. "Reasoning with numbers." *Handbook of Methods in Cultural Anthropology* 549–593.
- Hendl, Jan. 2005. *Kvalitativní výzkum*. Praha: Portál Retrieved January 8, 2012.
- Henry, Gary T. 1990. *Practical Sampling*. SAGE.
- Charmaz, Kathy. 2006. *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide through Qualitative Analysis*. 1st ed. Sage Publications Ltd.
- Jacobson, David. 1991. *Reading Ethnography*. SUNY Press.
- Jakoubek, Marek. 2010. *Vojvodovo: Etnologie Krajanské Obce V Bulharsku*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK) ve spolupráci se Západočeskou univerzitou v Plzni.
- Johnson, Jeffrey C. 1998. "Research Design and Research Strategies." Pp. 131–172 in *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*, edited by H. Russell Bernard. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Jupp, V. 2006. *The Sage Dictionary of Social Research Methods*. Pine Forge Press.
- King, Nigel, and Christine Horrocks. 2010. *Interviews in Qualitative Research*. SAGE Publications Ltd.
- Krejčí, Jindřich. 2008. *Kvalita sociálněvědních výběrových šetření*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Krueger, Richard A., and Mary A. Casey. 2000. *Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research, Third Edition*. 3rd ed. Sage Publications, Inc.
- Kvale, Steinar. 1996. *InterViews: An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. SAGE.

- Leach, E. R. 1967. "An anthropologist's reflections on a social survey." Pp. 75–88 in *Anthropologists in the Field*, edited by D. G. Jongmans and P. C. Gutkind. Assen: Van Gorcum & Comp.
- LeCompte, Margaret D., and Jean J. Schensul. 1999. *Designing and Conducting Ethnographic Research*. AltaMira Press.
- Lienhardt, Godfrey. 1985. "From Study to Field, and Back." *Times Literary Supplement*.
- Liessmann, Konrad P. 2008. *Teorie nevzdělanosti: Omyly společnosti vědění*. Praha: Academia.
- Marshall, Martin N. 1996. "Sampling for qualitative research." *Family Practice* 13(6):522–526. Retrieved September 14, 2011.
- Maxwell, Joseph A. 2009. "Designing a Qualitative Study." Pp. 214–253 in *Handbook of Applied Social Research Methods*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA, edited by Leonard Bickman and Debra J. Rog.
- Maxwell, Joseph A. 1996. *Qualitative Research Design: An Interactive Approach: An Interpretive Approach*. First ed. Sage Publications, Inc.
- Mayring, Philipp. 2000. "Qualitative Content Analysis." *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* 1(2). Retrieved April 28, 2012 (<http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1089>).
- Mead, Margaret. 1943. *Coming of Age in Samoa: A Psychological Study of Primitive Youth for Western Civilisation*. 1st ed. Penguin Books.
- Merton, R. K., M. F. Lowenthal, and P. L. Kendall. 1990. *The Focused Interview: A Manual of Problems and Procedures*. Free Press.
- Merton, R. K., and P. L. Kendall. 1946. "The Focused Interview." *American Journal of Sociology* 51(6):541.
- Merton, Robert K. 1987. "The focussed interview and focus groups: Continuities and discontinuities." *The Public Opinion Quarterly* 51(4):550–566.
- Miles, Matthew B., and Michael Huberman. 1994. *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook*. Second ed. Sage Publications, Inc.
- Mitchell, Clyde J., ed. 1969. *Social Networks in Urban Situations*. Manchester: Manchester University Press.
- Morgan, David L. 2001. *Ohniskové skupiny jako metoda kvalitativního výzkumu*. Tišnov; Brno; Boskovice: Sdružení SCAN; Psychologický ústav Akademie věd; Sdružení Podané ruce.
- Patton, Michael Quinn. 2001. *Qualitative Research & Evaluation Methods*. 3rd ed. Sage Publications, Inc.
- Ritchie, J., and J. Lewis, eds. 2003. *Qualitative research practice: a guide for social science students and researchers*. London: Sage.

- Saldana, Johnny. 2009. *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. Sage Publications Ltd.
- Scott, John. 2000. *Social Network Analysis a Handbook*. 2nd ed. London: SAGE.
- Schensul, Stephen L., Jean J. Schensul, and Margaret D. LeCompte. 1999. *Essential Ethnographic Methods*. Walnut Creek, California: AltaMira Press.
- Scheper-Hughes, Nancy. 1984. "The Margaret Mead controversy: Culture, biology and anthropological inquiry." *Human Organization* 43(1):85–93.
- Scheper-Hughes, Nancy. 1995. "The Primacy of the Ethical: Propositions for a Militant Anthropology." *Current Anthropology* 36(3):409–440. Retrieved July 12, 2011.
- Silverman, D. 2005. *Ako robiť kvalitatívny výskum: praktická príručka*. Bratislava: Ikar.
- Spradley, James P. 1979. *The Ethnographic Interview*. Harcourt, Brace, Janovich.
- Stewart, David W., Prem N. Shamdasani, and Dennis W. Rook. 2007. *Focus Groups: Theory and Practice*. Sage.
- Stewart, David W., Prem N. Shamdasani, and Dennis W. Rook. 2009. "Group Depth Interviews: Focus Group Research." Pp. 589–618 in *The SAGE Handbook of Applied Social Research Methods*, edited by Leonard Bickman and Debra J. Rog. London: SAGE.
- Strauss, Anselm L., and Juliet M. Corbin. 1998. *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. Second ed. Sage Publications, Inc.
- Strauss, Anselm L., and Juliet M. Corbin. 1999. *Základy kvalitatívneho výskumu: postupy a techniky metódy zakotvené teórie*. Boskovice: Albert.
- Symonds, Jenny E., and Stephen Gorard. 2008. "The death of mixed methods: Research labels and their casualties." Edinburgh.
- Tashakkori, Abbas, and Charles Teddlie. 2010. *Sage Handbook of Mixed Methods in Social & Behavioral Research*. SAGE.
- Teddlie, Charles, and Fen Yu. 2007. "Mixed Methods Sampling: A Typology With Examples." *Journal of Mixed Methods Research* 1(1):77–100. Retrieved February 17, 2010.
- Toušek, Laco. 2007. "Zaměřované interview a focus groups. Mertonův příspěvek k metodologii sociálních věd." *AntropoWebzin* 2007(2-3).
- Trotter II, Robert T., and Jean J. Schensul. 1998. "Methods in Applied Anthropology." Pp. 691–736 in *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*, edited by H. Russell Bernard. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Wasserman, Stanley, and Katherine Faust. 1994. *Social Network Analysis: Methods and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weber, Max. 1998. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenh.

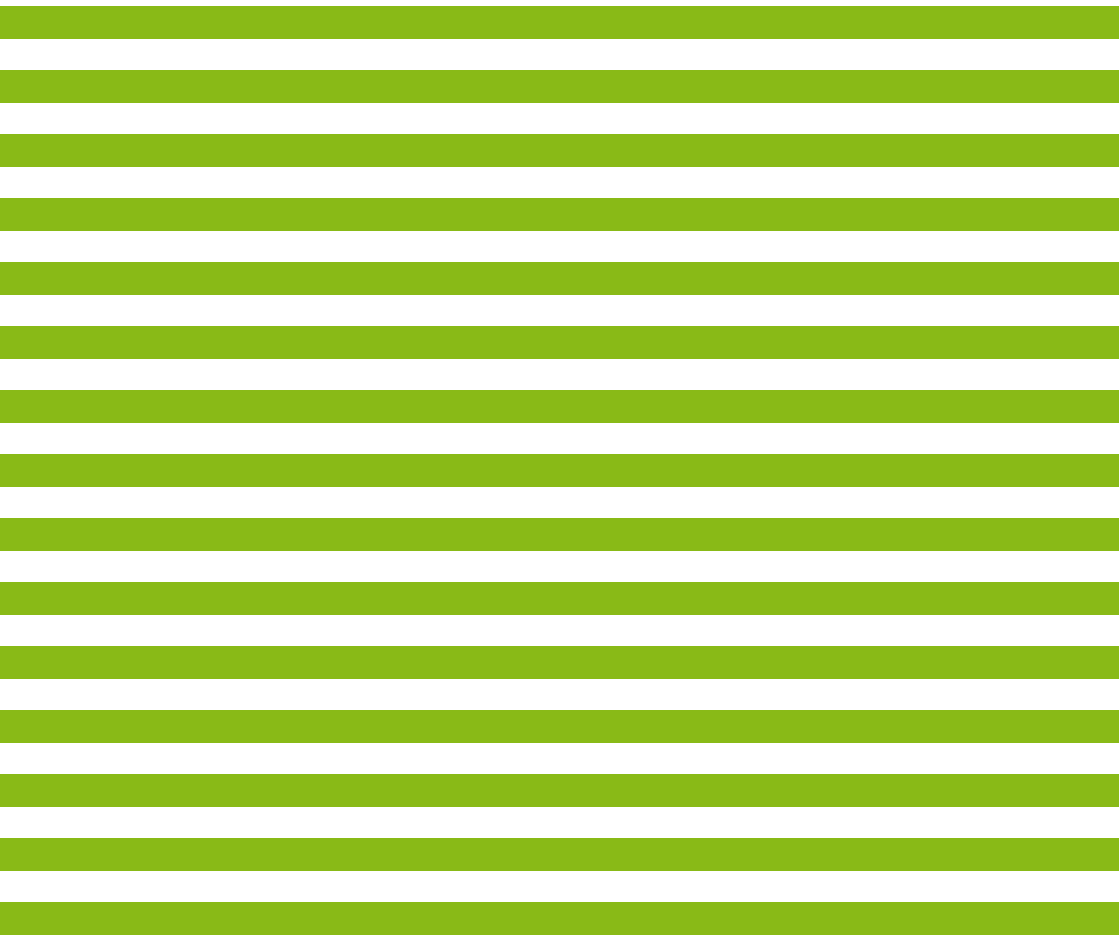
Wellman, Barry. 1988. "Structural analysis: from method and metaphor to theory and substance." in *Social Structures: A Network Approach*, edited by S. D. Berkowitz. Cambridge: Cambridge University Press.

Werner, Oswald, and H. Russell Bernard. 1994. "Short Take 13: Ethnographic Sampling." *Field Methods* 6(2):7–9.

Whyte, William Foote. 1993. *Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum*. 4th ed. University Of Chicago Press.

Williams, Malcolm. 2000. "Interpretivism and Generalisation." *Sociology* 34(2):209–224. Retrieved September 2, 2011.

Young, Jock. 2011. *Criminological Imagination*. Polity Press.

přístupy a role v aplikované antropologii

policy analysis v kontextu sociální antropologie

ALEŠ KAVALÍR

ÚVOD

Zatímco politický lobbying v České republice neregulovaně vzkvétá, politické poradenství, které je obvykle hlavní ambicí a výstupem procesu „*policy analysis*“⁵⁴, je zde teprve v plenkách. I lobbisté jsou poradci politiků, jejich cílem je však ovlivnit obsah politických rozhodnutí (rozhodovat o tom, co je veřejně politický problém), kdežto analytici veřejné politiky se zabývají *procesem* jejich tvorby ve smyslu systematických analytických postupů tvorby podkladů pro politická rozhodnutí nebo ověření výsledných dopadů (evaluace).

Vidina snadno dostupných peněz z evropských i jiných fondů („sepíšeme strategii a pak už budeme jen čerpat“) nebo posedlost komunitním plánováním (zejména v sektoru sociální péče a služeb – „musíme zjistit a zajistit to, co komunita skutečně potřebuje“) zvyšují výskyt nejrůznějších analýz, vizí, plánů či strategií rozvoje. Všechny tyto produkty lze shrnout pojmem „*policy*“. Jejich autoři však v drtivé většině nemají o existenci disciplíny, jejíž doménou jsou právě postupy tvorby takových politických obsahů, zpravidla ani ponětí a bez skrupulí pokračují v devalvaci odbornosti tím, že v různých kontextech šablonovitě a bezmyšlenkovitě replikují několik málo jejich zvládnutých postupů (např. SWOT analýzu). Příčin tohoto stavu, s nímž jsou kromě několika akademiků, zdá se, všichni aktéři praxe v podstatě spokojeni, může být několik. Je to zajisté nedostatek a neznámost publikací v českém jazyce, pravděpodobně malá poptávka po nezávislé expertize a nízké nároky ze strany politiků (domnívajících se, že pro

---

54 Termín „*policy analysis*“ je v textu užíván v anglickém originále. Jako nejpřesnější český překlad nabízí Veselý (2006:12) sousloví „*metody analýzy a tvorby veřejných politik*“.

tvorbu politiky je dostačující příslušná resortní odbornost⁵⁵, je-li vůbec nějaká třeba), a v důsledku i motivace zpracovatelů a konzultantů zvyšovat kvalitu služeb. Přitom i letmé nahlédnutí do kterékoli v Čechách dostupné publikace může jejich práci přinést inspiraci i nové postupy a vodítka. Mezi důvody živoření *policy analysis* v Čechách se nabízí řadit i nedůvěru k plánování a k uplatnění vědy v politice, společnou postkomunistickým zemím (Veselý a Nekola 2007:14), nemluvě o obavě z technokracie a nadvlády expertů vlastní kritikům (post)moderní doby. Tyto důvody jsou pochopitelné, leč vůči *policy analysis*, jejíž postupy jsou převážně vůči obsahu a povaze navržených politik neutrální (podobně jako volební systém vůči jménu vítězné politické strany), nespravedlivé.

Dokud bude hlavním smyslem vznikajících dokumentů vidina „čerpání“, nikoli tvorba transparentní a konsensuální politiky, je naděje na změnu (rozuměj institucionalizaci *policy analysis* a poptávku po jejich službách) i nadále mizivá.

Cílem následujícího textu je neobeznámenému čtenáři (modelově studentu sociální a kulturní antropologie) stručně představit prakticky orientovanou disciplínu zvanou *policy analysis*, a to v perspektivě (aplikované) sociální antropologie, se zřetelem na vzájemnou provázanost a obohacování obou oborů.

VEŘEJNÁ POLITIKA A POLICY ANALYSIS – VYMEZENÍ POJMŮ

Zkoumání procesu tvorby politiky a výstupů politiky („*policy*“) je různými autory označováno různými názvy: veřejná politika („*public policy*“), „*policy science*“, „*policy studies*“, „*policy evaluation*“, „*policy research*“ či „*policy*

---

55 „Analytik a tvůrce politiky pochopitelně může čerpat z věcných poznatků oborů, kam spadá předmět jeho činnosti – zdravotnictví, životní prostředí, sociální zabezpečení atd. Povaha jeho činnosti je ovšem taková, že si nevystačí s tradiční vědeckou metodologií daných konkrétních oborů. Protože jeho činnost zasahuje oblast politiky, obsahuje také množství hodnot a zájmů. Jeho úkol není čistě vědecký (alespoň ne v tradičním slova smyslu), ale je také uměním a řemeslem,“ varuje v tomto duchu Arnošt Veselý (2006:4), dopouštěje se přitom oblíbené zkratky, když přirovnává (vlastní) činnost, jejíž postup není vždy předem striktně daný, k umění.

analysis“, přičemž tyto pojmy jsou někdy dokonce užívány jako synonyma a jejich význam je v anglosaském světě a kontinentální Evropě odlišný, o Čechách ani nemluvě. Zkoumání těchto (z pohledu jednotlivých autorů jistě významných) nuancí přesahuje možnosti předkládaného textu. Případné zájemce lze z českojazyčné literatury odkázat na práci Fialy a Schuberta (2000)⁵⁶ nebo Veselého a Nekoly (2007), kteří ve své aktuální publikaci přehledně uvádějí některé z definic.

Pro porozumění předmětu zájmu *policy analysis* je nejprve nezbytné porozumět termínu *policy*. Zatímco čeština si vystačí s jedním slovem, angličtina má pro politiku hned tři termíny: „*politics*“, „*polity*“ a „*policy*“. Termín *politics* obvykle označuje proces vytváření politiky ve smyslu střetávání různých zájmů a přístupů. *Polity* jsou pravidla hry, vymezení prostoru, ve kterém se politika odehrává, a jeho struktura – politický řád, celkové nastavení a orientace společnosti, ústava, tradice. A konečně *policy*⁵⁷ reprezentuje samotný obsah politiky – politické cíle a záměry (nikoli pouze dílčí rozhodnutí), opatření, zákony, programy, koncepce apod. Bylo by však naivní se domnívat, že má jasné hranice – místo a čas, začátek a konec (Veselý a Nekola 2006:16-19). Čeští autoři, narážejíce na významové posuny a další obtíže, prozatím rezignovali na hledání českých ekvivalentů a přiklánějí se k používání anglických pojmů. Zájemce o podrobnosti opět nezbývá než odkázat na politologickou literaturu.

Policy analysis je podle Veselého (2006:10) subdisciplínou veřejné politiky (*public policy* či *policy science*), která je prakticky orientovaným oborem poskytujícím oporu lidem, kteří analyzují a vytvářejí politické obsahy (*policy*), zejména v podobě standardů práce a portfolia metodických postupů (od statistických metod po heuristické postupy). Integruje poznatky a postupy řady oborů; z těch spíše prakticky orientovaných se jedná zejména o veřejnou správu, management či prognostiku, mezi zdroje poznání veřejné politiky a *policy analysis* jsou dále obvykle řazeny politologie, právní věda, sociologie, filosofie, ekonomie a další společenskovědní disciplíny (Veselý 2006:4-5).

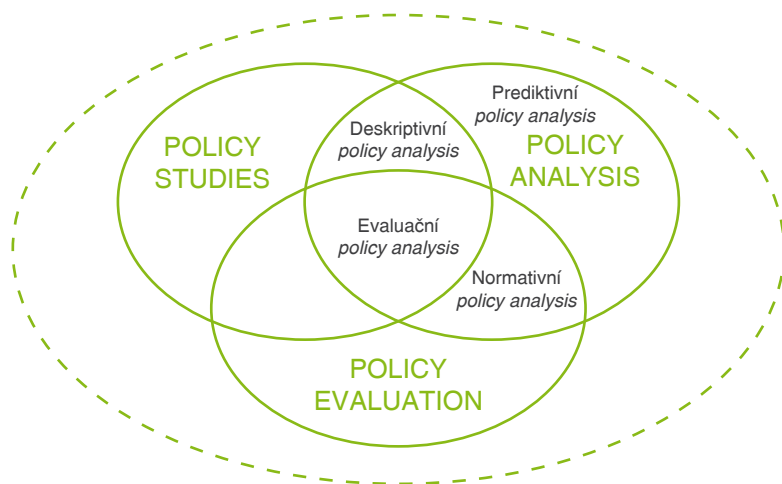
56 Fiala a Schubert například uvádějí, že v politologické literatuře bývala *policy science* chápána jako širší pojem zahrnující také *policy analysis*.

57 Termín *policy* se nepoužívá pouze ve veřejném sektoru, ale svoji *policy* (např. cenovou) mají i podniky, organizace atp. (Veselý 2006:19).

Veřejná politika (*public policy*) či policy science jako nejobecnější zastřešující pojem ve Veselého pojetí⁵⁸ zahrnuje jak teorii (*policy studies* – výzkumná aktivita a teoretický rozbor – „vědění o *policy*“), tak praxi (*policy analysis* – praktická činnost, která se zaměřuje na tvorbu poznatků a metodologií využitelných při tvorbě reálné politiky – „vědění pro *policy*“⁵⁹). Mezi těmito krajními póly leží *policy evaluation*, definovaná jako hodnocení výsledků a důsledků realizovaných politik. Vzájemné vztahy a překryvy uvedených disciplín jsou znázorněny následujícím obrazcem. Jistě není třeba připomínat, že se jedná pouze o zjednodušující model, neboť v praxi si lze jen stěží představit, že by úspěšný politický poradce nedisponoval dostatkem vědomostí o politickém procesu (Fiala a Schubert 2000:47).

VZÁJEMNÉ VYMEZENÍ POJMŮ

(Veselý 2006:11)

58 Autor upozorňuje, že jeho pojetí není všeobecně akceptováno (Veselý 2006:10).

59 „Solidní, vědecky podložené politické poradenství je však možné ... jen tehdy, disponuje-li poradce dostatečnými zkušenostmi také z druhé perspektivy (ex post), tedy má-li dostatek vědomostí o politickém procesu.“ (Fiala a Schubert 2000:47)

Kořeny veřejné politiky jako svébytného oboru sahají do 50. let 20. století (jsou tradičně spojovány s prací *The policy science* Herolda D. Laswella a Daniela Lerner, vydanou v roce 1951). Její skutečný rozvoj (a institucionalizace v podobě rozvinuté teorie a metodologie, založení časopisů a vzniku pracovišť) ale nastal až v 70. letech se vznikem poptávky po politickém poradenství iniciované novými veřejnými programy, pro jejichž praktické účely se zdál být tradiční sociálně vědní výzkum příliš akademický. Nepřiměřené naděje vkládané do nové disciplíny však v kontrastu s mnoha neúspěchy navržených programů brzy vedly k vystřízlivění a změně postoje k jejímu vlivu na politiku a praktickým možnostem, která však nemohla zabránit etablování veřejné politiky jako respektovaného oboru (Veselý 2006:11). O limitech policy analysis systematictější pojednává například práce *The Seven Deadly Sins of Policy Analysis* Arnolda J. Meltsnera (1986).

Mezi definicemi policy analysis se jako nejužitečnější a nejsrozumitelnější jeví následující (Veselý 2006:8):

- „Systematické zkoumání alternativních politických voleb a shromáždění a integrace empirické evidence v prospěch, či neprospěch každé volby. Zahrnuje problémově orientovaný přístup, sběr a interpretaci informací a pokusy předvídat důsledky alternativních způsobů jednání.“ (Ukeles 1977)
- „Systematické zhodnocení technické a ekonomické uskutečnitelnosti a politické průchodnosti několika alternativních politik (či plánů nebo programů), strategií jejich implementace a důsledků jejich přijetí.“ (Patton a Sawicki 1993)
- „Disciplína orientovaná na řešení problému, která čerpá z teorií, metod a meritorních poznatků sociálních a humanitních věd, souvisejících profesí a sociální a politické filozofie ... *Policy analysis* je proces multidisciplinárního bádání zaměřený na tvorbu, kritické zhodnocení a komunikaci informací, které jsou užitečné pro porozumění a zlepšení konkrétních veřejných politik.“ (Dunn 2003)
- „Sada technik a kritérií pro vyhodnocování možných voleb politiky a výběr mezi nimi.“ (Jenkins-Smith 1990)

Uvedené i další definice mají několik společných znaků vystihujících podstatu *policy analysis* a umožňujících odlišení této činnosti, jejímž cílem je také politické poradenství, od politického lobbingu i obávané technokracie: systematické zkoumání a analytické postupy, tvorba alternativ, jejich kritické zhodnocení a výběr mezi nimi na základě empirické evidence, za pomoci k tomu vyvinuté sady technik a kritérií. Zamýšleným (optimálním, nikoli samozřejmým) výstupem procesu *policy analysis* by mělo být poradenství, jehož výsledkem je legitimní a transparentní (často také participativní) rozhodovací proces generující výstupy, které obvykle mají podobu konsenzu (neplést s kompromisem!). Dostatečně výmluvné je zjištění, že většina amerických publikací s označením *policy analysis* se zabývá metodami a metodologií, které lze využít při podpoře politického rozhodování (Veselý 2006:9).

Veselý (ibid.) rozlišuje mezi „*ex post policy analysis*“ a „*ex ante policy analysis*“ podle toho, je-li prováděna před nebo po implementaci určité politiky:

TYPY POLICY ANALYSIS

(Veselý 2006:9)

<p><i>Ex post policy analysis</i> – zaměřena na minulost či přítomnost (retrospektivní, post hoc); analýza poté, co byla politika implementována, popř. již v průběhu její implementace.</p>	<p>Deskriptivní <i>policy analysis</i> – čistě popisná; co se stalo?</p>
	<p>Evaluační <i>policy analysis</i> – zhodnocení; bylo dosaženo žádoucích výsledků?</p>
<p><i>Ex ante policy analysis</i> – zaměřena na budoucnost (prospektivní, pre hoc); analýza před tím, než byla <i>policy analysis</i> implementována.</p>	<p>Prediktivní <i>policy analysis</i> – předpověď budoucích stavů v závislosti na možných alternativách.</p>
	<p>Normativní (preskriptivní) <i>policy analysis</i> – doporučení určitých opatření k dosažení žádoucích cílů.</p>

Jako nosné pro porozumění *policy analysis* se dále jeví Laswellovo rozlišení mezi „věděním o politice“ (zejm. *policy studies* jako analytická a nenormativní činnost) a „věděním pro politiku“ (typicky *policy analysis* jako praktické politické poradenství), a také srovnání *policy analysis* s akademickým sociálně vědním výzkumem (Veselý 2006:13): „Hlavním cílem sociálně vědního akademického výzkumu je lepší porozumění společnosti a ekonomice. Hlavní metodou, alespoň teoreticky, je zde tvorba logických, koherentních a empiricky testovatelných teorií ... bez ohledu na jejich využitelnost ve veřejné politice. Dokonce lze často říci, že pro mnohé vědce je hlavním kritériem kvality jejich práce nikoli praktičnost, ale netriviálnost a originálnost výsledků (a vůbec nejlépe, když jdou proti ‚zdravému rozumu‘ a intuici).“ Rozdíly mezi akademickým a aplikovaným výzkumem orientovaným na veřejnou politiku shrnuje Veselý v následující tabulce:

ROZDÍL MEZI AKADEMICKÝM VÝZKUMEM A POLICY ANALYSIS

(Veselý 2006:13)

	AKADEMICKÝ VÝZKUM	POLICY ANALYSIS
HLAVNÍ CÍL	porozumění	změna, řešení problému
KLIENT	nespecifikovaný, pravda, veřejný zájem	konkrétní klient, aktér politiky (nutná neustálá komunikace)
ZPŮSOB	vysvětlení	hodnocení
PŘEDMĚT ANALÝZY	obor, disciplína (např. dopravní systém)	problém (např. zahlcení osobní dopravou)
SBĚR DAT	extenzivní fáze primárního sběru dat	často pouze sekundární analýza dat
VÝSLEDNÝ PRODUKT	studie, odborný článek	analýza, plán, memorandum

ANTROPOLOGIE A ANALÝZA VEŘEJNÉ POLITIKY

Čtenář spoléhající se pouze na literaturu v českém jazyce může snadno nabýt dojmu, že *policy analysis* je výsostnou doménou politologie. Tato stať si však klade za cíl představit analýzu veřejných politik jako činnost vhodnou pro sociální (kulturní) antropology. Stejná snaha například postupuje jednou z nejčtenějších učebnic aplikované antropologie – „*Applied Anthropology. Tools and Perspectives for Contemporary Practice*“ Alexandra Ervina (2000). Ervin zde představuje jednotlivé dílčí činnosti („*needs assessment*“, „*program evaluation*“, „*social impact assessment*“ atd.), které souhrnně nazývá „*anthropology of policy and practice*“. Tímto termínem označuje pole aplikované antropologie, které se přímo zaměřuje na „uspokojování praktických potřeb komunit a organizací ve společnosti“. Chtějí-li antropologové těchto záměrů dosáhnout, neobejdou se podle Ervina (2000:1) bez porozumění formálním i neformálním způsobům, jakými politická rozhodnutí vznikají: „*They need to know how they are made, on the basis of what kinds of informations and values, through what kinds of culturally based filters, and through what kinds of power relationships of influence or authority.*“ Doporučení antropologů, jejichž implementace má být efektivní a smysluplná, musejí vycházet ze znalosti a porozumění celkovému kontextu vzniku dané politiky. „*For applied anthropology, maintaining one's attention on the context of policy is fundamental,*“ uzavírá Ervin (2000:1).

Zájem antropologie se k veřejné politice vztahuje od počátku, byť třeba nevědomě. Řada „politických“ témat tvoří samotné jádro antropologického zkoumání. Patří mezi ně především koncepty jako instituce a moc, interpretace a význam, etnicita a identita, ideologie, diskurz, globální a lokální a další (Wedel et al. 2005:30-31). Na výzkumných aktivitách spojených s tvorbou veřejné politiky se podíleli již antropologičtí pionýři. Například Boasovy polemiky s evolucionistickou teorií a biologickým determinismem z přelomu 19. a 20. století se odrazily v politikách týkajících se rasy a genderu. Ze známých britských sociálních antropologů to byli především Evans-Pritchard, Gluckman, Firth nebo Barth, kteří studovali, jak jsou společenské instituce a politiky organizovány, jak fungují a mění se (pod vlivem kolonialismu) a jakým způsobem ovlivňují společenské aktéry, sociální hranice a konstrukci sociálních identit (Wedel et al. 2005:32).

V 70. letech se objevil koncept „*reinvented anthropology*“, obracející se ke studiu institucí v komplexních společnostech – v protikladu ke tradičnímu zájmu o chudé, kolonizované a marginalizované společnosti. „*A reinvented anthropology, Nader wrote, should study powerful institutions, bureaucratic organizations in the United States, for such institutions and their network systems affect our lives and also affect the lives of people that anthropologists have traditionally studied all around the world.*“ (Wedel 2005:33)

Na obrat směrem ke studiu institucí vlastní společnosti přibližně ve stejné době navázal koncept „*new applied anthropology*“ (Angrosino 1976), reflektující vzrůstající zájem o různé formy *policy research* probíhající mimo akademickou sféru (v souvislosti s novými legislativními předpisy – zejm. *National Environmental Policy Act of 1969, Foreign Assistance Act a Community Development Act of 1974*). Willigen (2002:37) toto období trvající od 70. let prakticky do současnosti označuje jako „*the policy research stage*“. V této době již začali být antropologové různými konzultantskými firmami zaměstnáváni prakticky na plný úvazek. Hromadné (a mnohdy i trvalé) odchody z akademického prostředí a potřeby nových zaměstnavatelů vyústily v restrukturalizaci sociálněvědního pracovního trhu (od té doby narůstá podíl nositelů titulu Ph.D. zaměstnaných mimo univerzitní katedry) a ve zcela nové druhy výzkumů a způsobů práce.

Dnes řada antropologů studuje současné globální procesy, například jak globální, transnacionální entity ovlivňují státy, národy a lokální komunity. Někteří se věnují vojenství a národním bezpečnostním politikám, jiní studují sociální, zdravotní nebo vzdělávací politiku a související instituce a organizace, které formují prostředí lidského života (Willigen 2002:37). Nejčastějšími obory, v nichž v současnosti antropologové nacházejí při tvorbě veřejné politiky uplatnění (zejména jako výzkumníci a konzultanti zapojení do tvorby koncepcí, plánů rozvoje a dílčích programů a projektů), jsou oblasti (rozvoje) sociální péče a služeb, zdravotnictví, průmyslu a životního prostředí, územního plánování, vzdělávání, prevence kriminality a samozřejmě také programy zaměřené na integraci cizinců, menšin a dalších skupin, které jsou v kontextu dané společnosti marginální či marginalizované.

PŘÍSPĚVEK ANTROPOLOGIE

Antropologie podle Ervina (2000:55) disponuje jedinečnými předpoklady k tomu, aby byla politickou vědou a aby se z jejich řad rekrutovali úspěšní analytici veřejných politik⁶⁰. Systémový, funkcionální a holistický přístup, který je antropologii obvykle vlastní, nahlíží politiku jako komplexní sociální proces přesahující legislativní a byrokratickou sféru, které jsou jejími nejviditelnějšími projevy. Zkoumá politický proces v celé jeho šíři a provázanosti v rámci společnosti jako celku nejen s jinými politikami, ale také například s životním prostředím, fungováním rodiny a s dalšími oblastmi, čímž umožňuje odhalovat neočekávané souvislosti a předpovídat pravděpodobně pozitivní či negativní důsledky naplánovaných zásahů. Antropologové jsou více než jiní odborníci s to zjistit, předpovědět a popsat, jakým způsobem může například úprava zdravotní či sociální politiky ovlivnit vzorce chování jednotlivců a rodin v populacích, které studují. Jejich poznání může být užitečné zejména při přenosu a zavádění politik v jiném (novém, cizím, neznámém) prostředí (Ervin 2000:55).

Antropologové tvorbu a implementaci politiky nevnímají pouze jako politický nebo sociální proces, ale zabývají se i jejich kulturní dimenzí. Politické cíle, záměry a navrhovaná pravidla jsou vždy produkty nějaké ideologie, a mnohdy pouze systematictěji vyjádřenými všeobecně sdílenými představami o tom, jak společnost funguje nebo by fungovat měla (Ervin 2000:43).

---

60 Nicméně z Ervinovy učebnice, sledující více cíl antropologické apologie než porozumění policy analysis, je patrné, že o policy analysis uvažuje v různých významech. Nežřídko tak činí spíše ve smyslu policy studies, tedy „věděni o politice“ (viz zdůrazňování porozumění celkovému politickému kontextu tvorby rozhodnutí). Na druhé straně, píše-li o „věděni pro politiku“, má na mysli často pouze obsahové podklady pro rozhodování. Ve své redukci policy analysis na produkci informací relevantních pro tvorbu politiky se patrně drží Chambersova varování: „We must distinguish between policy analysis and making of policy. The former can be done relatively easily by most anthropologists, because the capacity to critique or appraise policies already made is compatible with our research methods and perspectives. The real breakthrough come with anthropological policy-making, where skills other than just scientific enquiry are required – skills of planning, management, and even lobbying.“ (Ervin 2000:9) Policy analysis je však většinou chápána přeci jen o něco šířeji: disponuje nástroji nejen pro analýzu, ale i pro tvorbu politiky.

Takzvaná emická perspektiva a interpretativní přístup, umožňující antropologům nahlížet věci z pohledu a skrze hodnoty případných objektů veřejných politik, mohou být přínosné hned z několika hledisek. Tvůrci politik často spoléhají na názory expertů, respektive mnoho problémů redukuje pouze na odbornou (technickou) otázku. Aktéři disponující jinou odborností nebo zkušeností než ti, s nimiž byl návrh politiky konzultován, nebo lidé, jichž se mají příslušná opatření týkat, se ale na tentýž problém obvykle dívají z jiného úhlu pohledu. Mnohdy jsou schopni své potřeby pojmenovat a nezřídka i sami přicházet s návrhy vedoucími ke zkvalitnění svých životů. Antropologové, kteří jsou s příslušným prostředím dobře obeznámeni a disponují porozuměním lidem, vůči nimž jsou politická opatření namířena, proto často vystupují v roli prostředníků, informátorů nebo „překladatelů“. Nejednou tím přispěli ke korekci navržené politiky a odhalení, že politika navržená politiky a jejich úřednickým aparátem zdaleka není vždy jediným objektivním, racionálním a nejefektivnějším řešením lidských problémů. „*While policies may be clothed in neutral language – their ostensible purpose merely to promote efficiency or effectiveness – they are fundamentally political. In fact, „a key feature of modern power ... is the masking of the political under the cloak of neutrality“*“, vystihují častý trik držitelů moci autoři článku *Toward an Anthropology of Public Policy* (Wedel et al. 2005:34-35). Přínos antropologie proto Ervin (2000:56) rovněž spatřuje v odkrývání kulturně determinovaných předsudků, světónázorů, ideologií a dalších hodnot a (skrytých) předpokladů samotných autorů veřejných politik, různých společenských skupin, organizací i jednotlivců. Tyto předpoklady jsou obvykle brány jako samozřejmý zdroj legitimacy politických rozhodnutí. Partikulární je úspěšně konstruováno jako všeobecné a jiné perspektivy jsou zcela marginalizovány (Wedel et al. 2005:34).

Svým klientům mohou antropologové pomoci porozumět jejich protistraně a doporučit jednání, kterým snáze dosáhnou požadovaného cíle. Schopnost porozumění „těm druhým“ je staví také do role mediátorů, kteří pomáhají tlumit konflikty, formulovat efektivní opatření, která reflektují různé zájmy a skryté předpoklady nebo odpovídají dané kultuře.

Neméně významným antropologickým příspěvkem k tvorbě a analýze politik je možnost mezikulturního srovnání - shromážděné případové studie totiž ukazují variaci možností a způsobů, jakými lze tytéž lidské problémy řešit. Žádané konzultanty může z antropologů učinit také jejich detailní obeznámenost s danou kulturou nebo společenstvím, čerpající z jejich

dlouhodobých výzkumů (etnografický přístup). Pro případy neznámého prostředí a potřeby rychlého porozumění zase vyvinuli speciální výzkumné postupy, tzv. „*rapid assessment procedures*“, stavějící na zjednodušení a kombinaci výzkumných technik a týmové spolupráci (mnohdy interdisciplinární). Za pomoci analýzy sociálních sítí a dalších technik umějí identifikovat klíčové aktéry (zvláště držitele vlivu) a případnou implementaci programu s nimi předem konzultovat (Ervin 2000:57-58).

Mezi další devizy antropologie Ervin řadí její interdisciplinární povahu a schopnost syntézy, poznatků, metod a teorií různých společenských i přírodních věd. Oceňuje také možnost kombinace popisných dat a teorie, zvyšující efektivitu argumentace a přesvědčivost předložených návrhů. V kontrastu s opatřeními navrhovanými shora lze u antropologů očekávat, že vědí, jak věci fungují v lokálních kontextech a společnostech (většinou se mluví o komunitách), byť jsou součástí komplexní společnosti.

„Anthropology has a lot to draw upon in making contributions to effective and human policy. Our biggest contribution may be making policy makers aware of the fact, that, as much as they may desire it, uniform policy designs usually cannot meet the needs of the public. The reality is that there are many publics with different social, economic, regional, ethnic, and cultural realities,“ uzavírá Ervin (2000:59) výčet výhod, které antropologie politiky (*anthropology of policy*) přináší.

PROCES POLICY ANALYSIS

V úvodní části tohoto textu bylo za hlavní znak *policy analysis* označeno systematické analytické zkoumání. Nastínit, v čem spočívá systematickost procesu, jehož hlavním výstupem je na klienta orientované poradenství, je předmětem části následující. „... je potřeba předem říci, že nejde zdaleka o přístupy technokratické, které by chtěly politiku (*politics*) nahradit vědeckým poznáním. Spíš jde o snahu doplnit a podpořit politický proces racionálními a systematickými postupy, které berou v potaz dlouhodobé hledisko a poznatky o daném problému,“ vysvětlují autoři nejaktuálnější a nejrozsáhlejší česky psané publikace na téma *policy analysis* (Veselý a Nekola 2007:68).

Pokusů o etapizaci procesu *policy analysis* a praktických návodů (zejména začínajícím) analytikům veřejné politiky existuje celá řada, neliší se však významněji od následujícího shrnutí (Veselý a Nekola 2007:69-73):

1. definování problému;
2. stanovení hodnotících kritérií;
3. identifikace variantních politik;
4. vyložení různých variant a výběr mezi nimi (hodnocení variantních politik);
5. implementace zvoleného řešení;
6. monitorování a evaluace výsledků zvolené politiky.

Přístup *policy analysis* se vyznačuje důrazem na vymezení veřejněpolitického problému. V otázce, co je a co není veřejně politický problém, se přitom mezi analytiku ustálila alespoň elementární shoda na tom, že veřejně politický problém není objektivní entita, ale analytický konstrukt lidské mysli. Za problém hodný institucionálního zásahu je považováno to, co je jako problém aktéry definováno. S pádem pozitivistické iluze, že společenské problémy jsou objektivně dané a vyplývají z faktů, které jsou empiricky zjištělné, byli analytici postaveni před hrozbu následovně vyjádřenou Dunnem (cit dle Veselý 2005:6):

„Analytici selhávají častěji proto, že řeší špatný problém, než proto, že zvolí špatné řešení.“

Proto je vymezení problému klíčovým krokem a vyplatí se mu věnovat čas a energii před tím, než se přistoupí k jeho řešení. *Policy analysis* disponuje řadou systematických, převážně participativních (tj. využívajících zapojení heterogenních aktérů s různými zkušenostmi, znalostmi či kulturním zázemím) technik využitelných k tomu, aby byl problém precizně definován a strukturován a předešlo se obvyklé chybě, kdy je ze strany rozhodovatelů problém příliš brzy považován za již dostatečně strukturovaný. Děje se tak převážně ze dvou důvodů. Buďto je problém považován za otázku čistě technickou (a k jeho definování a návrhům řešení jsou přizváni pouze resortní odborníci), nebo je téma nahlíženo pouze z jednoho úhlu pohledu (například ekonomického). V obou případech hrozí opomenutí relevantní perspektivy a redukce na úkor kvality navrhované politiky. Formulace veřejněpolitického problému je otázkou výsostně politickou. Obecné doporučení analytiků veřejné politiky je však jasné: problém by měl být vymezen

dostatečně srozumitelně a jednoznačně, měl by být řešitelný nástroji veřejné politiky a jeho vymezení by se mělo dít za účasti zástupců všech relevantních aktérů (Veselý 2005).⁶¹

Po úsilí věnovaném vymezení problému by mělo dojít ke stanovení hodnotících kritérií, na jejichž základě budou následně posuzovány nabízející se varianty. „To předpokládá vyjasnění hodnot, zájmů a cílů zúčastněných aktérů a explicitní stanovení žádoucích i nežádoucích cílových stavů,“ upozorňují Veselý, Paterová a Nekola (Veselý a Nekola 2007:72). Někteří autoři (např. Bardach 2000 nebo Hill 1978) řadí fázi stanovení hodnotících kritérií až za proces generování návrhů variantních politik (Veselý a Nekola 2007:72). Před tímto postupem je však třeba důrazně varovat. Jedním z nejužitečnějších poznání vzešlých ze zkušenosti facilitátorů skupinových diskusí je, že pokud před tím, než zazní návrhy řešení, nejsou předem stanovena kritéria hodnocení, téměř vždy bezprostředně dochází ke konfliktu zúčastněných aktérů (Plamínek 2006).

Cílem fáze nazvané identifikace variantních politik je generovat co největší počet možných variant řešení problému (například s využitím techniky brainstormingu nebo psaní scénářů). Ty jsou následovně posuzovány s využitím kvalitativních i kvantitativních technik prostřednictvím předem stanovených kritérií a skrze shodu s požadovanými cíli a hodnotami. Výstupem je výrazné zúžení relevantních možností. Implementace výsledné politiky se již analytik běžně neúčastní, stanovuje však způsob a pravidla jejího monitoringu a může se podílet na její evaluaci, přičemž o její efektivitě a dalších parametrech již výrazně rozhodl při počáteční formulaci cílů, zvláště s ohledem na jejich měřitelnost (Veselý a Nekola 2007:72-73).

ZÁVĚR

Cílem této přehledové studie bylo ve stručnosti představit disciplínu zvanou *policy analysis* v kontextu sociální (kulturní) antropologie jakožto politické vědy. Zvláště při snaze vyjmenovat všechny oblasti, kde by mohla

---

61 Zájemce o podrobnosti stran definování problému lze odkázat např. na uvedenou Veselého práci (2006).

antropologie přispěť, však nejsou citovaní autoři při operování s pojmem *policy analysis* mnohdy příliš důslední. Rozlišovat mezi „analýzou politiky“ (ve smyslu výzkumu cílových skupin i procesu *politics*) a tvorbou politiky (ve smyslu systematických postupů a pravidel strukturování, definování, modelování a formulace problému, definice cílů, vizí, strategií apod.), která analytické operace také zahrnuje, je přitom pro pochopení tématu zcela zásadní. Jako *policy analysis* je označován především druhý typ činnosti, byť je v praxi nemožné od sebe obojí striktně oddělit. (Kompetentní analytik si nevystačí pouze s „vědění pro politiku“, musí zároveň disponovat „vědění o politice“, v případě antropologa také znalostmi vzešlymi z akademického bádání.)

V kontextu *policy analysis* tak antropologové mohou nalézt uplatnění v zásadě ve dvou typech rolí:

1. Z hlediska obsahu připravované politiky jako výzkumníci či konzultanti vypovídající o situaci a potřebách jejích objektů, přičemž tato aktivita buďto probíhá zcela mimo proces *policy analysis*, nebo v jeho rámci, a to v počáteční fázi při zjišťování potřeb či odhadování dopadů, jež by byly využitelné pro formulování veřejně politického problému, případně v závěrečné fázi evaluační.
2. Jako konzultanti, facilitátoři, eventuálně manažeři procesu tvorby veřejné politiky, které si rozhodovatelé najímají jakožto odborníky na jeho formu.

Zatímco v angažmá prvního typu je rozhodující kvalifikací právě antropologická znalost, ve druhém případě jsou přednostně relevantní manažerské, analytické či komunikační dovednosti, případně schopnost strategického plánování. Před prolínáním obou rolí lze jediné varovat, neboť v případě tvorby veřejné politiky je důležité rozlišovat mezi formulací problémů a cílů v politické aréně na straně jedné a vymezením problémů nebo aplikací kritérií při formulaci cílů v procesu *policy analysis* na straně druhé. Nastolení problému, jeho uznání a řešení je a vždy bude politickou záležitostí. Tvrdit, že analytici politiky (*policy analysts*) mají právo rozhodovat o tom, co je a co není veřejněpolitický problém a jaká jsou jeho relevantní řešení, by bylo popřením demokratického politického procesu (Veselý 2005:17).

LITERATURA

Ervin, A. M. 2000. *Applied Anthropology. Tools and Perspectives for Contemporary Practice*. Needham Heights: Allyn & Bacon.

Fiala, P. a K. Schubert. 2000. *Moderní analýza politiky. Uvedení do teorií a metod policy analysis*. Brno: Barrister & Principal.

Meltsner, A. J. 1986. The Seven Deadly Sins of Policy Analysis. *Science Communication* 7:367-381.

Plamínek, J. 2006. *Vedení porad – Jak dosáhnout maximálního výsledku s minimem lidí, času a energie*. Praha: Grada.

Veselý, A. a M. Nekola (eds.). 2007. *Analýza a tvorba veřejné politiky: přístupy, metody a praxe*. Praha: SLON.

Veselý, A. 2006. Veřejná politika a policy analysis. *Pražské sociálně vědní studie. Veřejná politika a prognostika* 1(15):1-26.

Veselý, A. 2005. *Vymezení problému ve veřejné politice. Metody a metodologie strukturace, definice, modelování a formulace problému*. Praha: CESES FSV UK.

Wedel, J. R., C. Shore, G. Feldman and S. Lathrop. 2005. Toward an Anthropology of Public Policy. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 600:30–51.

Willigen, J. van. 2002. *Applied Anthropology. An introduction*. London: Bergin & Garvey.

Text této kapitoly je upravenou verzí stejnojmenné stati, která byla publikována V Antropowebzinu 2-3/2008.

ÚVOD

Při prvním setkání s pojmem evaluace může mnoho antropologů pocítovat odpor. Tento postoj většinou pramení z proklamované snahy nesoudit hodnotové, institucionální, organizační a jiné aspekty zkoumané reality - snahy, jež má základ v tradici kulturního relativismu. V této tradici se každé hodnocení stává implicitně nástrojem kulturní hegemonie a v zásadě otevírá cestu pro nahlížení „těch druhých“ prizmatem našich měřítek. Paradoxem tohoto přístupu je, že sám *hodnotí* tyto snahy jako nesprávné a neuznává jedinou možnost, kterou by evaluace mohla (byť nepřímo) přispět k řešení problémů, které jsou součástí rozhodnutí, jež činíme jako sociální aktéři (Pomerantz 1984).

Problematika evaluace se tak většinou stává součástí sociální práce⁶², kde nachází nejširší uplatnění v analýze fungování sociálních programů a politik. Použití evaluace v rámci sociální práce ji ovšem vystavuje zjevné vulgarizaci, při které často dochází pouze k jednosměrnému zhodnocení úspěšnosti implementace konkrétního sociálního programu na konkrétní sociální problém (Rubin a Babbie 1989). Při této redukci významu evaluace se zastírá potenciál tohoto nástroje, a to hlavně ve dvou oblastech: (1) evaluace se může stát prostředkem tvorby *veřejných programů*, které nejsou jen objektivním systémem, vždy ale také kulturním výtvorem lidí (Douglas a Isherwood 1979), a (2) evaluace není „teorie-prostá“, jen se často explicitně nepřiznávají její teoretická a metodologická východiska (Kelly 2004:526). Tím se tedy sama evaluace stává objektem sociálně vědních analýz a úvah. Její vztah k sociálně-vědnímu (základnímu) výzkumu nám, doufejme, její současnou pozici přiblíží.

---

62 Kurzy „evaluačního výzkumu“ jsou vyučovány na katedrách sociální práce a politiky, okrajově na katedrách sociologie (viz www.fss.muni.cz, www.fsv.cuni.cz).

Pojem evaluace je v praxi často spjat s konceptem implementace. Charles Lindblom se v 70. letech snažil (pomocí svého inkrementálního modelu tvorby politických rozhodnutí) poukázat na poměrně banální pravdu, a sice, že proces implementace odráží kolektivní racionalitu, která „svazuje individuální rozhodování se společensko-politickým kontextem jedince a s praktickou situací, v níž se rozhoduje“ (Winkler 2002:57). Považování implementace za sféru, v níž se potkává aktér a socio-politická struktura, se stalo rámcem evaluačního výzkumu až v posledních desetiletích. Pro pohled na evaluační výzkum jako autonomní doménu vědeckého bádání bych se proto zaměřil na různé evaluační strategie, jejich vývoj, vzájemný vztah i jejich vztah k jiným doménám sociálních věd. Objeví se definice i elementární typologie evaluačního výzkumu.

Návodů na vedení evaluace existuje nepřeborné množství, ale možnosti jejich aplikace je třeba brát s rezervou. Huey-tsyh Chen (2004) zpochybňuje univerzální použitelnost těchto manuálů z důvodu odlišných koncepcí jednotlivých sociálních programů. Přesto představím několik užitečných analytických nástrojů, které uvedl do evaluačního výzkumu právě zmiňovaný velikán svého oboru. Jelikož podle mne není lepšího způsobu vysvětlení výzkumných nástrojů než jejich aplikace, budu se snažit dokazovat a ilustrovat svá tvrzení na konkrétní, již provedené evaluaci. Rád bych uvedl, že předkládané příklady jsou součástí projektu *Evaluace preventivních aktivit na taneční scéně*, který proběhl v létě roku 2008 v Terénním programu CPPT o.p.s. Plzeň (dále jen TP).

EVALUAČNÍ VÝZKUM/ZÁKLADNÍ VÝZKUM (SOCIÁLNĚ-VĚDNÍ VÝZKUM)

Naše každodenní neformální interakce je protknuta mnoha soudy a hodnoceními, které buď účelově, nebo nevědomě pomáhají třídit naši sociální realitu. Tato kategorizace na škále dobrého a špatného, prospěšného a škodlivého atd. v sobě zahrnuje princip hierarchie, jež implicitně vychází z našeho přesvědčení. Evaluační výzkum se liší od našich každodenních soudů tím, že toto přesvědčení (nejčastěji v pozici veřejné politiky, vědeckého diskurzu, politické ideologie atd.) reflektuje.

Hlavní odlišnosti evaluačního a základního výzkumu nehledejme v jejich designu, technikách sběru dat ani metodách jejich analýzy. Hlavním rozdílem je jejich účel. „Evaluace je orientována na aktivitu („*action oriented*“)⁶³ Je vedena se záměrem ovlivnit hodnotu („*value*“) nebo dopad („*impact*“) politiky, programu, praxe, intervence nebo služby, je vedena z pohledu tvorby doporučení nebo změny.“ (Clarke 1999:vi) Z pozice sociální vědci je často vedena ostrá hranice mezi základním a evaluačním výzkumem s ohledem na to, že základní výzkum se nesnaží být (dokonce se tomu často explicitně vyhýbá) politicky ani jinak angažovaným. Další významný rozdíl spočívá v tom, že sociálně-vědní výzkum má často explorativní charakter. Celý výzkum se pak „snaží sledovat pohybující se cíl“ (Peers a Johnson 1994:23), kdy se priority výzkumu mohou v jeho průběhu měnit a to, co bylo původně centrálním, se stane okrajovým, a naopak. V souvislosti s účelem obou druhů výzkumů se liší i způsob publikace jejich výsledků. Zadavateli evaluačních výzkumů jsou nejčastěji lidé nebo organizace (*stakeholders*)⁶⁴, kteří potřebují konkrétní druh informací o konkrétním problému a nemají potřebu výsledky evaluačního výzkumu kdekoliv uveřejňovat.

Výsledky těchto výzkumů tedy nemohou být vystaveny (riziku) popperovské falzifikace, a tím vytvářejí specifickou doménu vědění, která často existuje sama pro sebe. Těmto nařčením se samozřejmě evaluační výzkumníci a stakeholders brání, nejčastěji s poukazem na to, že evaluační výzkum je vytvářen pro konkrétní (sociální) program a ten se nachází

---

63 V textu budu, častěji než je obvyklé, používat anglické ekvivalenty pro pojmy spjaté s evaluačním výzkumem. Nejde ani tak o prezentaci jazykových dovedností, ale o pragmatický ústupek anglicismům v případech, pro které nemá čeština přesný překlad, nebo již je habitualizováno jejich používání v anglické verzi.

64 *Stakeholders*: lidé, organizace, instituce, kteří/keré jsou nějakým způsobem zaangažováni/y ve fungování (evaluované/ho) služby, programu, organizace. Nejčastěji se jedná o politiky, programové administrátory, zaměstnance, donátory.

v oblasti hájemství sociální práce, pro kterou se však stalo reformní paradigma⁶⁵ vzhledem ke svému marxistickému nádechu poněkud problematickým (Řezníček 1994:16-19).

Klasikové evaluačního výzkumu Peter Rossi a Harrine Freeman shrnují rozdíl mezi základním a evaluačním výzkumem takto:

ROZDÍL MEZI ZÁKLADNÍM A EVALUAČNÍM VÝZKUMEM

Zdroj: Rossi a Freeman (1993:405)⁶⁶

ZÁKLADNÍ VÝZKUM	EVALUAČNÍ VÝZKUM
Vykonává se v oblasti zájmu výzkumníka a přispívá k rozšíření vědomostí o problému.	Jeho účelem je řešit konkrétní problém.
Standardy práce jsou dány vědeckou komunitou.	Standardy jsou pragmatické. Evaluace musí být „dostatečně dobrá“, aby odpověděla na otázky týkající se našeho zájmu.
Výzkumník je většinou trénován v jedné disciplíně, které je oddaný.	Výzkumníci se pohybují v různých programových oblastech.
Užívá se specifitější sada metodologických procedur.	Užívají se různé metody.
Využitelnost je hodnocena v rámci vědecké komunity.	Využitelnost je hodnocena kolegy (evaluátory), sponzory a také v rámci výzkumu rozpoznání politiky, praktického vývoje a řešení sociálních problémů.

65 „V tomto paradigmatu se představa sociálního fungování pojí s vizí společenské rovnosti ... podporou spolupráce a solidarity v rámci určité společenské skupiny... Sociální práce se proto zaměřuje na zmocňování (empowerment) jednotlivců i skupin....“ (Matoušek 2001: 187-188)

66 Velmi podobnou tabulku uvádí ve své publikaci *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace* Jan Hendl, ten ji ovšem vydává za svou vlastní (viz Hendl 2005:291).

Jiří Winkler si v souvislosti s povahou evaluačního výzkumu (a jeho vztahem k „sociální vědě“) klade otázku, zda by měl evaluační výzkum hledat svou vědní etablovanost v managementu jako „aplikované vědě o ekonomickém řízení“, nebo v „policy science“⁶⁷, jako specifické sociální vědě zabývající se politickým procesem“ (Winkler nedat.:1). Již samotná otázka překlenuje pochybnost o vědeckosti evaluačního výzkumu tím, že ho představuje jako pokračovatele starších tradic, z nichž příznačně žádná není dominantní a obě nakonec spočinou v dialektickém vztahu. Podle Winklera lze právě na evaluaci (potažmo implementaci) v bourdieovském duchu vhodně demonstrovat „významovou distinkci pojetí racionality společenského života, která se stala ústředním faktem nesouladu mezi sociologií a ekonomikou...“ (Winkler 2002:22). Diskuze o orientovanosti evaluačního výzkumu směrem k „manažerismu“ nebo „policy science“ ovšem nestírá rozdíl mezi výzkumem evaluačním a základním, neboť ani „policy science“ nefunguje jako standardní sociální věda – nepracuje s paradigmaty, diskurzy, nestaví hypotézy ani nekonstruuje teorie.

1

PRAXE 1: Evaluace programu DANCE-8 se stala podkladem k inovaci interní metodiky práce, avšak při snaze o publikování jejích výsledků v odborném časopise *Adiktologie* se nestrhla vlna zájmu ze strany *stakeholders*. Zarážející je to zvláště u programů, jejichž existence je záležitostí poměrně mladou (necelý rok) a raritní (v ČR fungují 3 programy podobného zaměření), a tudíž vliv výsledků evaluace na vývoj koncepce takových služeb (politiku jejich vytváření) může být značný.

67 Ve slovníku *aplikované antropologie* by „policy science“ nejspíše figurovala jako „policy analysis“ nebo „analýza politiky“ (viz Veselý 2006).

EVALUAČNÍ VÝZKUM JAKO SAMOSTATNÁ DOMÉNA

Definice evaluačního výzkumu

V přístupech k určení podstaty evaluačního výzkumu uvedu jen několik jeho elementárních definic a dále se budu věnovat spíše různým druhům evaluačních výzkumů. Takovým postupem se nechci vyhnout exaktní definici tohoto druhu výzkumu, pouze jsem přesvědčen o nutnosti postoupit od „fetišizace pojmů“⁶⁸ k metodologickému pohledu.

Pro úplnost tedy předkládám tři definice evaluačního výzkumu:

1. sociálně-vědní aktivita zaměřená na sběr, analýzu, interpretaci a poskytování informací o fungování a efektivitě sociálních programů (Rosi et al. 2004:2);
2. jakékoli úsilí ke zvýšení lidské efektivity prostřednictvím systematického empirického zkoumání...pokud někdo zkoumá a soudí výsledky a efektivitu, tak se zabývá evaluací. Pokud je toto zkoumání vedeno systematicky a empiricky prostřednictvím pečlivého sběru dat a pozorované analýzy, tak lze mluvit o výzkumu. (Patton 1990:11);
3. profesionální evaluace je definována jako systematické ovlivnění kvality nebo hodnoty něčeho (Scriven 1991).

Každá z jednotlivých definic referuje o specifickém způsobu hodnocení, ale žádná z nich nepodává příliš konkrétní a aplikovatelný obraz evaluace.⁶⁹ Příznosnější tedy bude zaměřit se na parciální charakteristiky evaluace.

---

⁶⁸ S tímto slovním spojením operuje Charles W. Mills (viz Mills 2008).

⁶⁹ Názvy prací většiny autorů zabývajících se evaluací se přitom paradoxně aplikovatelností a pragmatičností jen hemží (viz seznam literatury).

Evaluační strategie

Jednotlivé evaluační strategie se vždy formovaly kolem význačných osobností daného oboru. Vždy také platí, že jednotlivé strategie se ve své aplikaci málokdy vyskytují ve své „čisté“ formě a jejich užití se v praxi řídí spíše charakterem problému než snahou o jejich rigidní následování. Z pohledu některých autorů (viz Green 1998) se toto ex post rozdělení nedá považovat za přínosné, a to zvláště z toho důvodu, že všechny evaluační strategie v podstatě sdílejí podobnou metodologii a příliš nereflektují otázku programové ideologie. Je tomu však skutečně tak?

A) vědecko-experimentální modely (*postpozitivismus*)

Jedná se o pravděpodobně nejstarší přístup k evaluaci, založený na metodách (nejčastěji) sociálních věd. Upřednostňuje nestrannost, exaktnost, objektivitu a validitu analyzovaných a předkládaných dat. Mezi nejčastěji používané metody tradičně patří experimenty a quasi-experimenty, ekonometricky orientované perspektivy (analýzy nákladů vs. efektivity, výsledků). Mezi proponenty tohoto přístupu řadíme Michela S. Scrivera a Donalda T. Campbella.

B) modely orientované na management system (*pragmatismus*)

Mezi nejčastější přístupy v rámci těchto modelů patří *Program Evaluation and Review Technique* (PERT) a *Critical Path Method* (CPM). Oba se hojně používají v business sféře a u vládních programů. Tento přístup je částečně reakcí na zklamání z nadužívání vědeckých metod, což je patrné v odklonu od teorie a v preferenci (povětšinou) ekonomických kritérií hodnocení programů. Mezi hlavní reprezentanty tohoto proudu patří v první řadě Michael Patton.

C) kvalitativní/antropologické modely (*interpretativismus*)

Nevýhodou předchozích přístupů byla neschopnost zahrnout do hodnocení programů stanoviska aktérů. Nastává tedy obrat k aktérovi a jeho hodnotám. Mezi upřednostňované metody výzkumu patří pozorování, ale i potřeba znovu zahrnout fenomenologický rámec evaluačního kontextu. Autoři patřící k tomuto směru evaluace se nazývají „čtvrtou generací“ (byť jsou ve všech přehledech řazeni na třetí místo) a jejich pluralitní přístup se nejjasněji značí v dílech Egona Guby a Yvonne Lincoln (Smutek 2005).

D) modely orientované na účastníka (*integrativní přístup*)

V této poslední a nejrecentnější kategorii se evaluátoři soustředí v první řadě na stakeholders, ale také na samotné klienty programů a technologii (včetně technologie moci, ideologie). Tyto proudy se někdy prohláší za otevřeně ideologické, se snahou o emancipaci konkrétních sociálních skupin. Ve svých pracích se autoři jako Peter Rossi nebo Lee Cronbach snaží integrovat výhody předešlých přístupů ve snaze vytvářet komplexní evaluační výzkum.

U výše zmíněných evaluačních strategií se zdá na první pohled nápadná analogie s chronologickým a logickým vývojem paradigmát v sociálních vědách jako takových. Dobrodružství evaluace dalo by se považovat za bezchybný příklad toho, co Kaplan (1964) nazval „zákonem kladiva“⁷⁰. Zástupy programů, služeb, organizací a politik, které by měly být evaluovány, se rozrůstají a v současné době již nepochází tato snaha pouze od centrální vlády, která je pořád dominantním tvůrcem veřejných politik, ale stále častěji prorůstá i do komerční sféry (Kelly 2004). Velký rozkvět evaluací nastal v 60. letech minulého století jako reakce na sociální plán „velké společnosti“ v USA (Pawson a Tilley 1997:3). V té době se Campbell v USA proslavil svou knihou „Reforms and Experiments“ s vizí „experimentálního přístupu k reformám společnosti“ (Pawson a Tilley 1997:6), čímž se dopustil heroického omylu, jelikož zanedbal roli teorie a analýzy veřejných politik. Tehdy proponované metodologické přístupy k evaluaci (strategie A) stavěly na tradicích „molární“ kauzality, a to v dobách, kdy antropologie již za sebou měla okouzlení (strukturálním) funkcionalismem a do módy přicházel strukturalismus. David L. Martinson ve své studii z roku 1974 analyzoval data ze 1400 evaluačních manuskriptů a poukázal na další negativum takto vedených evaluačních výzkumů. Většina z evaluačních výzkumů té doby totiž podle něj ukazuje, že vlastně „nic nefunguje“ tak, jak by mělo.⁷¹ V důsledku toho dochází k transformaci či rozpadu původních programových cílů v průběhu jejich realizace (Winkler 2002). Tato skept-

---

70 *Jakmile dáte dítěti do ruky kladivo, brzy pozná tu univerzální pravdu, že vše, co lze, musí být přitlučeno (Kaplan 1964).*

71 *V kontextu (současného) evaluačního výzkumu toto není chápáno jako neúspěch. Jinými slovy, nelze zde použít rétorickou figuru o konstrukci úspěchu skrze tvrzení, že „vše funguje“. Je však nezbytné do analýzy příčin „nefungování“ zahrnout i vliv samotné programové teorie, potažmo veřejných politik.*

se vedla ke vystřízlivění z čistě kvantitativních (experimentální) přístupů k evaluaci, mezi jejichž typické reprezentanty můžeme řadit metodu pre-test → post-test.

V 70. letech tedy vstupuje do evaluačního výzkumu politika („*politics*“) a její nahlížení prizmatem manažerského paradigmatu (strategie B), pro který se stává centrálním způsob stanovení cílů politického programu. Evaluace se začíná zaměřovat na procesualnost politiky, na mechanismy a neměnné elementární struktury politického systému, které determinují vytváření sociálních programů. Pro evaluaci se v tomto směru staly východiskem manažerské postupy, stejně jako pro strukturální antropologii perspektivy lingvistické (viz Lévi-Strauss 2006). Důraz na ekonomickou a utilitární představu evaluace se projevuje v eklekticismu metod s důrazem na srozumitelnost pro tvůrce veřejných politik, kteří výzkumné zprávy zkrátka nečtou, a je proto nutné „infiltrovat jejich chápání světa nekanonizovanými výzkumnými zjištěními“ (Weiss a Buculavas 1980:90).

Přibližně po deseti letech se evaluační výzkumy staly dějištěm dalšího vystřízlivění, když se do struktury začal stále častěji promítat vliv aktéra. Objekt rozhodování byl postaven na roveň rozhodovacímu subjektu (strategie C).⁷² Netřeba připomínat, že jedním z prvních, kdo rehabilitoval jednajícího aktéra v sociálních vědách, byl Pierre Bourdieu.

Konstruktivistický zájem se přesunul od zjištění, „zda něco funguje“, k procesu, ve kterém se implicitní ideje aktérů (na pozicích pracovníků programů) kříží s oficiálními schématy a politikami. Sociální realita spočívá na vzájemném vyjednávání („*negotiation*“) významů. Pokud bychom označili postpozitivistický proud evaluace v intencích analýzy symbolické komunikace za *analýzu obsahu sdělení* a pragmatický proud za *analýzu povahy komunikátora*, pak interpretativní proud může sloužit jako analogie *analýzy publika*.

---

⁷² Na úrovni rozhodovacího subjektu můžeme také uvažovat na úrovni (i) individuálních aktérů veřejné politiky (konkrétní ministr) a (ii) nad-individuálních subjektů veřejné politiky (vláda) (Ochrana 2005).

Podstatným rysem interpretativního modelu je rehabilitace kvalitativních metod. Jako v každém jiném výzkumu se kritéria pro aplikaci konkrétní metody odvíjejí od povahy výzkumného problému. Ať sbíráme data prostřednictvím rozhovorů, *focus groups*, pozorování, video nebo audio nahrávek (event. užíváme různé analytické rámce, např. zakotvenou teorii, kritickou diskurzivní analýzu, konverzační analýzu, etnografii nebo narativní analýzu), musíme mít vždy na zřeteli naše možnosti i účel evaluačního výzkumu. Eleanor Chelimsky v této souvislosti poněkud cynicky poznamenává, že „je sotva prozíravé vstupovat do žhavé politické debaty vyzbrojena pouze případovou studií“ (Chelimsky 1987:27). Použití mikro-sociologických a antropologických metod na druhé straně nabízí mnoho výhod. David Silverman (1994) argumentuje, že při užití kvantitativních metod je v evaluačním výzkumu: (1) kladen důraz na to, jak se konkrétní fenomén konstituuje v každodenních situacích, (2) jsme schopni lépe odpovědět na otázku „proč?“, neboť z dat získaných z každodenních situací máme znalost toho „jak“, a (3) je pro nás snadnější vést dialog s pracovníky programu, protože víme, jak se v daných situacích chovají.

2

PRAXE 2: Požadavek na maximálně participativní model evaluace se stává v některých kontextech neadekvátním. U evaluace programu DAN-CE-8, který funguje v oblasti (sekundární) protidrogové prevence, bychom tak vedle klientů programu a *stakeholders* měli v ideálním případě zahrnout do evaluace i dealery omamně psychotropních látek (OPL), stejně jako policisty z Národní protidrogové centrály (NPC).

Na přelomu 80. a 90. let se prosazuje komplementární hledisko, které se snaží syntetizovat všechny předešlé proudy (strategie D). Skutečným titánem sociologické metodologie tohoto období byl bezpochyby Lee J.

Cronbach⁷³, jenž se v závěru své akademické kariéry dopracoval k funkcionálně diachronnímu přístupu k sociálnímu zkoumání. Cronbach poskytuje evaluátorům soubor symbolů k definování domén evaluace. Domény tvoří jednotky („*units*“), řešení („*treatment*“), pozorování („*observations*“), výstupy („*outcomes*“) a nastavení („*settings*“); pro celý soubor je běžně používána zkratka UTOS. Zajímavějším se však zdá Cronbachovo přirovnání evaluátora ke čtenáři. Sociální program, stejně jako veřejné politiky, se pro něj stávají textem (Shadish et al. 1991). V tomto kontextu se inspirativními stávají jednak studie francouzských dekonstruktivistů, jednak antropologicky vedené pokusy o rozumění kultuře skrze to, jak jsou tvořeny její texty a texty o ní (viz Clifford, Marcus 1986). Jean-Francois Lyotard vidí v metanaracích moderní společnosti legitimizaci mocenských zájmů. Jednou z těchto metanarací se stává i vyprávění o Rovnosti a Pokroku, na kterém stojí sociální programy a jejich evaluace. Cronbachův přístup by spíše než k derridovskému řešení odkazoval k Habermasovu modelu plurality veřejných prostorů. Z tohoto diskurzivního pojetí veřejného prostoru, do kterého by měla zasahovat i evaluace, se etablovaly například feministické kritiky veřejných politik (Benhabib a Cornell 1987).

Ve snahách o integrativní uchopení evaluačního výzkumu se často kritizuje jeho proveditelnost. Proto se v některých studiích setkáváme s poměrně bizarním požadavkem na evaluaci evaluace (analýzu její proveditelnosti). Na tyto kritiky reagoval Peter H. Rossi, když uvedl pojem „dost dobrá“ evaluace, který pragmaticky řešil otázku výzkumného designu. Společně s Huyem Chenem postavili základ evaluace vedené teorií („*theory-driven*“) (Chen a Rossi 1983). Evaluační výzkum se dostává do role tvůrce programové teorie, kterou následně testuje, a tím na jedné straně odhaluje významy, které mohou být aktérům skryté, a na druhé straně prověřuje empiricky jejich platnost (Chen a Rossi 1983). Pro „dost dobrou“ *theory-driven* evaluaci je nutné provést podrobnou analýzu programu a zpracovávat co nejlépe definované soubory informací.

---

73 *Ve statistice se dodnes používá jeho koeficient reliability (Cronbachova alfa) a teorie zobecnitelnosti. V oblasti evaluace se zabýval hlavně evaluací vzdělávacích programů. V závěru své akademické dráhy se staví pesimisticky k možnostem sociálního výzkumu, když tvrdí, že „výzkumný design je spíše uměním než vědou“ (Cronbach 1982 in Shadish et al. 1991:349).*

Integrativní přístup se projevil i v metodologické rovině, kde dochází ke kombinaci kvantitativní a kvalitativní metodologie („*mixed methods*“) (Rallis a Rossman 2003). Newman a Benz (1998:9) nazývají bifurkaci kvantitativních a kvalitativních metod „falešnou dichotomií“, vytvořenou předchozími paradigmaty. V případě *theory-driven* evaluace se zdá použití *mixed-methods* nezbytné (vytváření i testování teorie).

3

PRAXE 3: Evaluační výzkum byl často kritizován za svou neteoretičnost a „bezhodnotovost“ (Pawson a Tilley 1997:13). V oblasti protidrogové prevence se vyskytují dva komplementární modely (teorie) závislosti: (i) medicínský model – závislost je nemoc, (ii) bio-psycho-socio-spirituální model – určení závislosti kontextuálně (Kudrle 2003). V oblasti terciální (i primární) prevence, na které pracuje program DANCE-8, se dlouhodobě uplatňuje teorie *harm reduction* – snižování rizik spojených s užíváním OPL, vycházející částečně ze strategie ochrany veřejného zdraví (*Public Health*) (Hrdina a Korčišová 2003). Všechna tato teoretická ukotvení je třeba reflektovat při vztahování evaluace k programové teorii.

Další typologie evaluačního výzkumu

Předchozí kapitola prezentovala vývoj evaluačního výzkumu prostřednictvím jeho strategií. Nyní bych se chtěl zaměřit na statictější typologie, které jsou přínosné nejen v tom ohledu, že je s nimi běžně zacházeno v praxi evaluačního výzkumu a jejich definice slouží k jejich snadnějšímu čtení i vytváření.

Formativní a sumativní evaluace

Tato dichotomie představuje nejelementárnější rozdělení evaluačního výzkumu na (i) orientování na proces („*action-oriented*“), tedy formativní evaluaci, a (ii) orientování na výsledky („*conclusion-oriented*“), tedy sumativní evaluaci. Michael Scriven (1991) vnímá oba typy jako oddělené větve,

které se v evaluačním výzkumu neprotínají. Nejprve totiž získáváme data a poté k nim přiřazujeme hodnoty, významy (které mají pro stakeholders, politiky nebo klienty). Základní rozdíly nabízí následující tabulka:

ROZDĚLENÍ SUMATIVNÍ A FORMATIVNÍ EVALUACE

Zdroj: Clarke 1999:8, převzato a modifikováno ze Smutek 2005:29

	FORMATIVNÍ	SUMATIVNÍ
CÍLOVÍ PŘÍJEMCI	Programoví manažeři/ pracovníci programů	Tvůrci politik, veřejnost, financovatelé
ROLE SBĚRU DAT	Vyjasnění cílů, podstata implementace, identifikace výsledků	Implementace, měření výsledků
ROLE EVALUÁTORA	Interaktivní	Nezávislá
METODOLOGIE	Kvantitativní i kvalitativní	Kvantitativní
ČETNOST SBĚRU DAT	Kontinuální monitoring (longitudinální)	Omezená (průřezové studie)
PODÁVÁNÍ ZPRÁV	Neformální, diskusní skupiny	Formální zprávy
ČETNOST PODÁVÁNÍ ZPRÁV	Kontinuálně	Na závěr evaluace

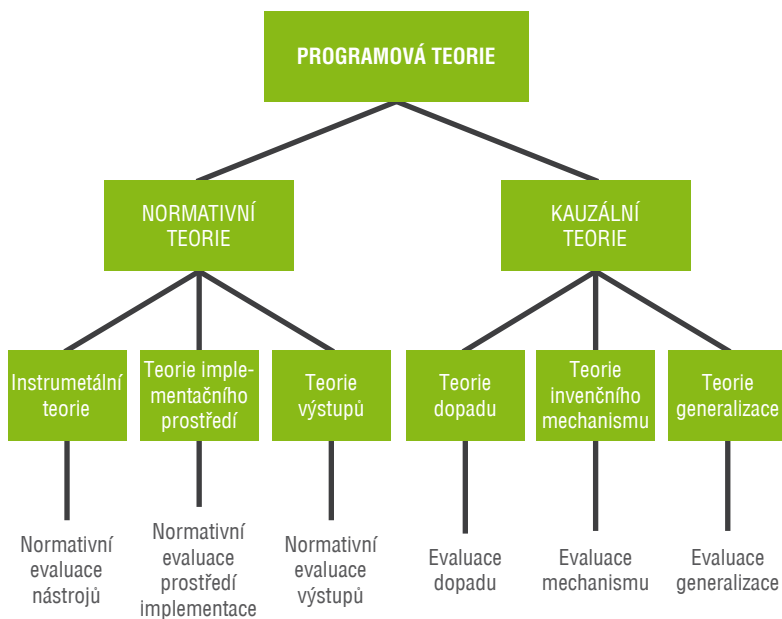
Byť se někteří autoři (Nachmias 1980) snaží, vedle rozdělení na sumativní a formativní evaluaci, propagovat další dva odlišné typy, (i) evaluaci procesu a (ii) evaluaci dopadu, je nutno poznamenat, že tyto typy se vztahují spíše k problematice „implementačního deficitu“ než k problematice hodnocení sociálního programu jako takového. Důležitým se však stává požadavek na provázanost obou přístupů. Jinými slovy, sumativní evaluace se neobejde bez evaluace formativní, protože v momentě, kdy nám sumativní evaluace sociálního programu odhalí, že program nepracuje, jak

by měl (což by vhodně vedená evaluace měla), pak bez zhodnocení formy fungování nejsme schopni posoudit, zda se tak stalo v důsledku špatného nastavení programu (veřejné politiky), nebo (jen) program nefunguje, jak by měl (Rossi et al. 1999:40).

Chenova typologie evaluace

CHENOVA HIERARCHIE V EVALUACI

Zdroj: převzato a modifikováno z Chen 1990:53

Komplexní typologii evaluace teorií vedenou („*theory-driven*“) představil již zmiňovaný Huey Chen. Programová teorie podle Chena (2006:16-20) obsahuje implicitně dva druhy teorií: (1) deskriptivní [normativní teorie], jež operuje s tím, jak by program měl fungovat, s jeho cíli a hodnotami, a (2) deskriptivní [kauzální teorie], která se orientuje na kauzalitu fungová-

ní programu a mechanismus naplňování cílů sociálního programu⁷⁴. Pod křídly jednotlivých teorií se formují specifické domény, na které navazují konkrétní metody hodnocení programů.

Hranice mezi jednotlivými přístupy jsou pevné v tom smyslu, že nedovolují například vztahovat výsledky z evaluace intervenčního mechanismu k normativní teorii, ale naopak v rámci jedné evaluační studie bychom měli používat kombinaci přístupů z obou větví programové teorie. Hogwood a Peters (1985) také upozorňují na hraniční charakter evaluačního výzkumu, když tvrdí, že se nachází mezi analýzou politického procesu a analýzou pro politický proces.

Předtím, než se pustíme do samotné evaluace, bychom se podle Chena (2006) měli zastavit u identifikace stádia, ve kterém se evaluovaný program nachází. Mezi konkrétní evaluační cíle toto zjištění zařazuje i Winkler (2006:2) a uvádí též přehlednou typologii.

TABULKA 3: FÁZE PROGRAMU A JEHO EVALUACE

Zdroj: Winkler 2006:7

FÁZE PROGRAMU	OTÁZKY (FUNKCE)	EVALUAČNÍ CÍLE
1. Posouzení sociálních problémů a potřeb	V jakém rozsahu jsou komunity potřebné a jaký standard uspokojení dosahují?	Diagnóza problému - deskripce potřeb
2. Určení cílů programu	Co se musí stát, aby se sladily potřeby a standardy uspokojení?	Analýza potřeb pro potřeby programu
3. Tvorba programových variant	Jaké služby/aktivity by měly být použity k dosažení žádoucí změny?	Posouzení plánu/ programové teorie

⁷⁴ Analogii k Chenovu konceptu preskriptivní a deskriptivní teorie by mohla představovat sémiotická teorie kultury Clifforda Geertze. Geertz tvrdí, že na jedné straně existují symboly, které fungují jako „modely něčeho“ (výklad a interpretace reality), a na straně druhé mohou symboly fungovat jako „modely pro něco“ (návod a informace k organizaci reality) (Geertz 2000).

FÁZE PROGRAMU	OTÁZKY (FUNKCE)	EVALUAČNÍ CÍLE
4. Výběr programové alternativy	Jaký možný programový přístup je nejlepší?	Studie proveditelnosti programové varianty
5. Implementace programu	Jak by měl být program realizován? Jaké jsou implementační deficity?	Procesní evaluace
6. Řízení programových aktivit (operations, outputs)	Jak probíhá výkon jednotlivých činností vzhledem k plánu?	Monitoring programu
7. Programové výsledky	Dosahuje program žádoucích efektů? Plní svůj účel? Jakých efektů dosahuje?	Evaluace efektů
8. Programová účinnost a efektivnost	Jsou programové efekty dosahovány s rozumnými náklady?	Cost-benefit analýza, Cost-effectiveness a.

Na tomto místě bych zmínil, že evaluace (zvláště v Chenově podání) se považuje za holistickou a interdisciplinární. Interdisciplinarita se projevuje v integrovanosti mnoha metodologických přístupů a ve snaze o využití perspektivy mnoha různých oborů (viz kap. 3.2). Holismus evaluace spočívá v nutnosti zahrnovat do hodnocení co nejvíce zainteresovaných subjektů. Peter Rossi a Harrine Freeman (1993) předkládají 9 různých kategorií, které by se v zásadě daly syntetizovat do tří skupin subjektů determinujících (evaluovaný) sociální program. Já k těmto devíti přidávám kategorii desátou, a to „osobu evaluátora“, jež vystupuje v mnohdy rozdílných úlohách. Například může být interním zaměstnancem evaluovaného sociálního programu. Tuto možnost navrhuje mj. Aaron Wildavsky, když tvrdí, že taková osoba by měla být „oddána určitým modům řešení problémů“ (Wildavsky 1980 in Smutek 2005:114) a do budoucna by se měla stát fundamentem pro model sebeevaluuující organizace (Wildavsky 1980 in Smutek 2005:114). V této pozici se však evaluátor může velice snadno dostat do konfliktu rolí (evaluátor vs. zaměstnanec). V souvislosti se zainteresovaností evaluátora na chodu programu lze rozlišovat i evaluaci participativní („*participatory*“ nebo „*collaborative*“) a nezávislou („*independent*“) (Rossi et al. 2004:57).

1. Stakeholders

- tvůrci politických rozhodnutí,
- tvůrci programu,
- sponzoři programů,
- sponzoři evaluačního výzkumu,
- manažeri programu,
- zaměstnanci programu,
- konkurenti programu.

2. Klienti

- jednotlivci, domácnosti, komunity, organizace.

3. Výzkumný pracovník (evaluátor)

- evaluační a výzkumné komunity,
- osoba evaluátora.

V průběhu evaluace dochází k ne/přímé konfrontaci mezi jednotlivými skupinami subjektů (jejich zástupců) i mezi subjekty uvnitř těchto skupin. Kontext evaluace často proměňuje charakter těchto konfrontací.

4

PRAXE 4: Program DANCE-8 se v době své evaluace nacházel ve stádiu počáteční implementace (fáze programu 2 a 3). V této fázi byla tedy součinnost *stakeholders* a evaluátora velice intenzivní. Jako nejkomplikovanější se v průběhu evaluace ukázala míra zapojení klientů (přímých i nepřímých v pozicích majitelů klubů a pořadatelů tanečních akcí). U sběru dotazníků (prováděných s přímými klienty) bylo nezbytné využít služeb dobrovolníků (aby nedocházelo ke konfrontaci mezi klienty a pracovníky programu) a v případě *focus groups* s majiteli klubů a pořadatelů tanečních akcí se v jejich průběhu ukázala jako nevhodná moderace diskuze evaluátorem, který byl zároveň interním zaměstnancem programu - většina otázek směřovala na jeho osobu a nedocházelo k interakci mezi účastníky *focus group*.

Evaluátor vystupuje v několika rolích, a to zvláště jako poskytovatel informací, vyhledávač potencionálních obtíží („troubleshooter“), facilitátor, konzultant a školitel („illuminator“) (Chen 2005). Podobnost s rolmi antropologa, jak je vymezil John van Willigen (2002), se vyloženě nabízí - aplikovaný antropolog by měl fungovat ve veřejné i soukromé sféře jako instruktor, výzkumník nebo konzultant.

ZÁVĚR

Klasik sociologické teorie Robert K. Merton se v návaznosti na mnoho svých předchůdců věnoval problematice nepředvídaných důsledků zá-měrného sociálního jednání. Merton viděl dvě metodologické nástrahy samotné analýzy tohoto problému. První se týkala „problému zjištění kauzální souvislosti, problému zjištění míry, v níž lze ‚důsledky‘ oprávněně připsat jistému jednání“ (Merton 2007:120). Druhý problém spočívá ve „zjištění skutečných záměrů daného jednání“ (Merton 2007:120). Merton (2007) přisuzuje v konečném důsledku nejvyšší kritérium weberovskému „smyslu“, který by měl být zjevný ze srovnání naší znalosti aktéra, kontextu a samotného jednání s deklarovaným nebo dedukovaný záměrem tohoto aktéra.

V evaluačním výzkumu se tyto dvě metodologické nástrahy stávají jeho obsahem. Evaluace formativní (procesu) a sumativní (výsledku) tvoří zá-kladní rámec, ze kterého poté vychází konkrétní analýza, hodnocení dané-ho sociálního programu. Ve svém vývoji evaluační výzkum prošel několika stádii a současná snaha o jeho hypertrofii do (bezmála) všech oblastí ve-řejného i soukromého života se setkává s deziluzí, často i ze strany samot-ných teoretiků evaluace. „Jsme často zklamaní. Po celé té *Bouři a Vzduchu*, který se s evaluací zvedne, poté, co analyzujeme její výsledky, nakonec zjistíme, že nám k ničemu nebyla. Věci jdou stejně dál vlastní cestou, aniž by je evaluace nějak ovlivnila.“ (Weiss a Buculavas 1980:171) Stala-li se evaluace mantrou modernity, tak předně v oblasti analýzy úspěšnosti im-plementace veřejných sociálních politik „shora-dolů“. Postupný důraz na aktéra a jeho vliv na (organizační) strukturu, jak ho chápal například Mi-chel Crozier (1964), obrací pozornost na tvorbu rozhodnutí „zdola-nahoru“. Analýza obou těchto směrů, stejně jako důraz na integrativní výzkumné strategie, je mantrou dnešního evaluačního výzkumu.

Aplikovaná antropologie staví deklarativně evaluační výzkum a roli antropologa jako evaluátora do pole své působnosti (viz Ervin 2005, van Willigen 2002). Evaluátor-antropolog může (oproti evaluátorovi vzešlému z oblasti sociální politiky a práce) využít své obeznámenosti s teoriemi a koncepty, kterými se řídí socio-kulturní realita, a tím poskytnout cennou zpětnou vazbu pro administrátory sociálních programů o možných dopadech jejich rozhodnutí. U evaluačních přístupů vedených teorií („*theory-driver*“) se tato perspektiva jeví jako nezbytná. Zároveň může antropolog na základě terénního výzkumu odhalit, jak vnímají provedené intervence jejich objekty, klienti („*insiders-perspective*“). Evaluační výzkum má samozřejmě své limity, na některé jsem se také snažil poukázat, ale deziluze o evaluaci by neměla být vedená snahou „hlavně nehodnotit“.

LITERATURA

- Benhabib, S. and D. Cornell (eds.). 1987. *Feminism as critique: on the politics of gender*. Minneapolis: University of Minnesota press.
- Benz, C. R. a I. Newman. 1998. *Qualitative-Quantitative Research Methodology: Exploring the Interactive Kontinuum*. Carbondale, IL: Southern Illinois University Press.
- Clarke, A. 1999. *Evaluation Research*. London: Sage.
- Clifford, J. a G. E. Marcus (eds.). 1986. *Writing culture: the poetics and politics of ethnography*. Berkeley: Univerzity of Kalifornia Press.
- Crozier, M. 1964. *The Bureaucratic Phenomenon*. Chicago: University of Chicago Press.
- Douglas, M. a B. Isherwood. 1979. *The World of Goods: Towards an Anthropology of Consumption*. New York: Basic.
- Ervin, A. M. 2005. *Applied Anthropology: Tools and Perspectives for Contemporary Practice*. Pearson/Allyn and Bacon.
- Freeman, Harrine a Rossi, Peter. 1993. *Evaluation: A systematic approach* (5th. ed.). Neubury Park, CA: Sage.
- Hendl, J. 2005. *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*. Praha: Portál.
- Hogwood, B. W. a G. B. Peters. 1985. *The Pathology of Public Policy*. Clarendon Press.
- Hrdina, P. a B. Korčíšová. 2003. „Terénní programy,“ in *Drogy a drogové závislosti – mezioborový přístup*, Eds. J. Radimecký a K. Kalina. Praha: Úřad vlády ČR.
- Chelimski, E. 1987. The politics of program evaluation. *Society* 25(1): 24-32.

- Geertz, C. 2000. *Interpretace kultur*. Praha: SLON.
- Chen, H-T. 1990. *Theory-driven evaluation*. London: Sage.
- Chen, H-T. 2006. *Practical program evaluation*. London: Sage.
- Chen, H-T a P. H. Rossi. 1983. Evaluating with sense: The theory-driven approach. *Evaluation revue* 7:283-302.
- Kaplan, A. 1964. *The conduct of inquiry*. San Francisco: Chandler.
- Kelly, M. 2004. „Qualitative evaluation research,“ in *Qualitative research praktice*, Eds. D. Silvermanem, C. Seale, G. Gobo a J.F. Gubriem. London: Sage.
- Kudrle, S. 2003. „Úvod do bio-psycho-socio-spirituálního modelu závislosti,“ in *Drogy a drogové závislosti – mezioborový přístup*, Ed. J. Radimecký a K. Kalina. Praha: Úřad vlády ČR.
- Lévi-Strauss, C. 2006. *Strukturální antropologie*. Praha: Argo.
- Merton, R. K. 2007. *Studie ze sociologické teorie*. Praha: SLON.
- Mills, CH. W. 2008. *Sociologická imaginace*. Praha: SLON.
- Ochrana, F. 2005. *Evaluace ve veřejné politice*. Praha: CESES.
- Patton, M. Q. 1990. *Qualitative Evaluation and Research Methods: A Systematic Approach*. Kaliforniia: Sage.
- Pawson, R. a N. Tilley. 1997. *Realistic evaluation*. London: Sage.
- Peers, S. a M. Johnston. 1994. „Theory, utility and stakeholders: methodological issues in evaluating a community project on HIV/AIDS,“ in *Challenge and innovation: methodological advances in social research on HIV/AIDS*, Ed. M. Boulton. London: Tylor & Francis.
- Pomerantz, A. 1984. “Agreeing and disagreeing with assessment: Some features of preferred/dispreferred turn shapes”. in *Structure of Social Action: Studies in Conversation Analysis*. Eds. M. Atkinson a J. Heritage. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rallis, S. S. a G. B. Grossman. 2003. „Mixed methods in evaluation contexts: a pragmatic framework,“ in *Handbook of Mixed methods in social & behavioral kontext*, Eds. A. Tashakori a Ch. Tedllie. London: Sage.
- Rubin, A. a E. Babbie. 1989. *Research methods for social work*. California: Wadsworth Publishing Copany.
- Řezníček, I. 1994. *Metody sociální práce*. Praha: SLON.
- Nachmias, D. 1980. *The Practice of policy evaluation*. New York: St. Martin's Press.
- Scriven, M. 1991. *Evaluation thesaurus*. Newbury park: Sage.
- Shadish, W.R., T. D. Cook. a L. D. Leviton. 1991. *Foundations of Program Evaluation: Theories of Practice*. Newbury Park, CA: Sage Publications.

Silverman, D. 1994. „Anylysing naturally-occurring data on AIDS counselling; some methodological and practical issues,“ in *Challenge and innovation: methodological advances in social research on HIV/AIDS*, Ed. M. Boulton. London: Tylor & Francis.

Smutek, M. 2005. *Evaluace sociálních programů*. Hradec Králové: Gaudeamus.

Rossi, P. H., H. E. Freeman a M. W. Lipsey. 2004. *Evaluation: a systematic approach*. Thousand Oaks: Sage.

Veselý, A. 2006. Veřejná politika a policy analysis. *Pražské sociálně vědní studie. Veřejná politika a prognostika* 1(15):1-26.

Weiss, C. H. a M. Buczalvas. 1980. *Social Science Research and Decision Making*. New York: Columbia University Press.

Willigen, J. van. 2002. *Applied antropology: an introduction*. Greenwood Publishing group.

Winkler, Jiří. 2006. *Učební text předmětu SPP 405*. Dostupné na: <<http://is.muni.cz>>, stáhnuto 18.12. 2009.

Winkler, Jiří. 2002. *Implementace veřejných programů a přístupy k jejich hodnocení*. Brno: ESF MU.

Text této kapitoly je upravenou verzí stejnojmenné stati, která byla publikována V Antropowebzinu 2-3/2008.

sociální marketing

TEREZA ZÍKOVÁ

Cílem následující stati je představit základní charakteristiky a specifika sociálního marketingu jako nástroje pro řešení sociálních problémů i vhodné strategie využitelné při řízení sociální změny. Bude předložena základní definice sociálního marketingu, jeho charakteristiky i klíčové fáze sociálně marketingového procesu. Zohledněna bude i úloha antropologického výzkumu v rámci plánování sociálně marketingového programu.

DEFINICE SOCIÁLNÍHO MARKETINGU. CO JE SOCIÁLNÍ MARKETING?

První užití termínu „sociální marketing“ se datuje do konce šedesátých let 20. století. V době, kdy se s úspěchem využívaly marketingové nástroje pro prodej výrobků velkých amerických firem, jako je Coca Cola nebo Nike, se začala objevovat idea sociálního marketingu založeného na předpokladu, že stejně úspěšné a využitelné mohou být marketingové strategie i při řešení sociálních a zdravotních problémů – jako dokáže vhodná marketingová strategie ovlivnit lidi, aby si koupili určité produkty, může je rovněž přimět k tomu, aby změnili své chování a zlepšili tak své životy.

Pojem sociální marketing vzešel z diskuse Philipa Kotlera, profesora marketingu na Northwestern Univerzity v USA, a Richarda Manoffa, ředitele marketingové firmy, který začal realizovat marketingové strategie v oblasti výživy a výchovy obyvatelstva směřující ke zdravému způsobu života (Willogen 2002, Kotler a Lee 2008). Následně Kotler publikoval rozpracovanou ideu sociálního marketingu spolu s Geraldem Zaltmanem v roce 1971 v časopise Journal of Marketing.

1

Philip Kotler je akademikem, autorem asi nejužívanější učebnice (komerčního) marketingu, jakési „bible“ komerčního marketingového managementu – *Marketing Management*. Richard Manoff se oproti tomu pohyboval zejména mimo akademickou sféru, již od konce 60. let 20. století se zaměřoval na otázky spojené s veřejným zdravím, přičemž mj. podněcoval i využívání masmédií k tomu, aby se zlepšilo veřejné zdraví obyvatel; své postřehy shrnul v publikaci *Social Marketing: New Imperative for Public Health*, která vyšla v roce 1985.

Prakticky však již v této době existovalo mnoho autorů, kteří se věnovali aplikaci komerčního marketingu do sociální sféry (Paul N. Bloom, Karen Fox a další). Jednou z prvních oblastí aplikace sociálního marketingu se staly koncem šedesátých let 20. století programy zaměřené na zlepšení zdraví obyvatel rozvojových zemí. Sociálně marketingové postupy se poté uplatnily právě ve zdravotní či sociální oblasti nebo v problematice životního prostředí – při prosazování plánovaného otěhotnění, informovanosti o škodlivých důsledcích kouření tabákových výrobků, v tématu zabránění přenosu HIV, při prevenci obezity i přenosných chorob, v ochraně životního prostředí atd. Techniky sociálního marketingu jsou využitelné jak v rozvinutých, tak v rozvojových zemích. Zjednodušeně můžeme říci, že sociální marketing užívá v sociální a zdravotní oblasti podobné nástroje jako komerční marketing, ale jeho účelem je přinést pozitivní změnu jednotlivci i společnosti.

*

Podle P. Kotlera a G. Zaltmana (1971) je sociální marketing jakýmsi rámcem či strukturou poznatků z oblasti psychologie, sociologie, antropologie či komunikační teorie, která vede k porozumění tomu, jak ovlivnit lidské chování. Stejně jako obecný marketing nabízí i sociální marketing možnost logicky plánovaného procesu včetně výzkumu „spotřebitele“ (příjemce sociálně marketingového „produktu“), marketingové analýzy, segmentace „trhu“ či identifikace různých strategií a technik s cílem dospět k požadované změně. Cílem sociálního marketingu je za pomoci marketingových strategií, které se běžně využívají i v komerčním marketingu, přimět určité cílové skupiny (jednotlivce), aby změnily své chování a návyky ve prospěch jejich vlastního a/nebo obecného „dobra“. Sociální marketing vy-

užívá marketingové strategie a techniky k tomu, aby byly propagovány a cílovou skupinou následně přijaty hodnoty, které budou mít na danou cílovou populaci určitý vliv (Kotler a Lee 2008:7). V obdobném duchu definuje sociální marketing i John van Willigen (2002:141), který považuje sociální marketing za možnou strategii využitelnou při řízení sociální změny, jež kombinuje komerční marketingové techniky s aplikovanou sociální vědou, a to směrem k propagaci dobrovolných (a zároveň sociálně přínosných) změn v chování jednotlivců.

Většina současných definic sociálního marketingu v sobě obsahuje zacílení na změnu v sociálním chování jednotlivců, jejíž užitek nenáleží obchodníkům (jako tomu je v případě komerčního marketingu), ale prospěch z ní mají jednotlivci, daná cílová skupina, na kterou se sociálně marketingová strategie zaměřuje, užitek z ní plyne celé společnosti; sociálně marketingové programy jsou ve své podstatě v zásadě obecnými marketingovými programy, které přinášejí v zájmu individuů i celé společnosti požadované změny v chování (Andreasen, Kotler, 2003). Sociální marketing prakticky využívá filozofii, nástroje a praktiky komerčního marketingu pro účely řešení zdravotních, environmentálních a sociálních problémů.

K různým sociálně marketingovým programům v rozvojových i rozvinutých zemích se pak váže také aplikovaná sociální antropologie, neboť sociálně marketingové programy jsou často cíleny na populaci či skupiny osob, které jsou předmětem antropologického studia i v obecné rovině. Aplikovaná antropologie pak v tomto ohledu přispívá k tomu, aby sociokulturní změny probíhaly s ohledem na konkrétní sociokulturní kontext a sdílené představy cílové populace.

2

Důležité je zmapování kolektivních představ lokální populace, například v případě proměny chování v oblasti zdraví a životního stylu. Nudrat Qureshi a Barbar T. Shaikh (2006) na příkladech z pákistánské společnosti ukazují, že v tématu zdraví a nemoci přetrvávají různé kulturní představy (např. pokud má dítě respirační onemocnění, nemělo by jíst banány a rýži, které zhoršují průběh nemoci; pacienti se žloutenkou mají zakázáno jíst maso, ryby a mléko; antikoncepční pilulky jsou užívány s cílem vyvolání

2

potratu apod.). Tyto mýty či svébytná pojetí jsou překážkou různých zdravotně vzdělávacích programů. Sociálně marketingové přístupy založené mj. na výzkumu lokálních znalostí a zmapování daného kontextu umožňují tyto místní představy měnit.

V podobném duchu argumentuje i Alison Dundon (2009), a to na příkladu obyvatel rurálních oblastí Papuy Nové Guiney. Upozorňuje, že v sociálně marketingových programech cílených na prevenci šíření HIV je klíčové zmapovat lokální představy o sexualitě a manželství i významy těchto pojmů v místním prostředí, např. poznat lokální pojetí (ne)rizikového sexuálního chování nebo představy o tom, že HIV pozitivním se člověk (ne)stává, pokud poruší určitá pravidla vesnice apod.

SPECIFIKA SOCIÁLNÍHO MARKETINGU

Jádrém problému sociálního marketingu je, jak cílovou skupinu přesvědčit o výhodnosti nabízeného „produktu“, resp. nového či jiného způsobu chování. Důležitou otázkou v sociálním marketingu je v této souvislosti to, jakým způsobem prezentovat cílové skupině v co možná nejpřijatelnější formě případný užitek, který vyplývá ze změny v chování, v životním stylu, v zaběhnutém způsobu života.

Základním stavebním kamenem sociálního marketingu je předpoklad porozumění potřebám cílové skupiny (příjemců), který vede k vytváření takových produktů, programů a praxí, jež umožňují lépe řešit stávající problémy dané skupiny a následně dospět k požadované změně chování. Sociálně marketingové produkty a programy se snaží řešit sociální, environmentální či zdravotní problémy změnou v chování jednotlivců (skupin).

Podobně jako je cílem komerčního sektoru prodat nabízené zboží nebo služby, je cílem sociálního marketingu „prodat“ nový způsob chování, resp. přimět cílovou skupinu k tomu, aby:

- a) přijala nové chování – např. zlepšila své zdraví pěší chůzí, která vede k posílení srdce a regulaci krevního tlaku, třídila odpad atd.;

- b) omezila nežádoucí chování – např. méně kouřila tabákové produkty, nikdy s kouřením tabákových produktů nezačínala, nezahlušovala se nad rámec svých možností atd.;
- c) vylepšila své pozitivní zvyklosti – např. prováděla tělesná cvičení častěji než doposud, pravidelně se otužovala apod.;
- d) úplně se vzdala svého nežádoucího chování – např. netelefonovala za jízdy autem bez použití handsfree atd. (Kotler Lee 2008:8).

3

Sociální marketing „prodává“ změnu v chování osobám z cílové skupiny, cílem je následně akceptovat nový vzor v chování, odmítnout potenciálně rizikové chování, změnit stávající chování, opustit zaběhnutý způsob chování.

Příklady:

- akceptace nového vzoru v chování: „Noste záchrannou vestu při plavbě na lodi.“ (snižuje možnost utonutí);
- odmítnutí potencionálního (rizikového) chování: „Nepijte alkohol v těhotenství.“ (snižuje rizika poškození plodu);
- opuštění zaběhnutého způsobu chování: „Pokud kouříte, přestaňte.“ (snižuje riziko vzniku kardiovaskulárních chorob).

Mezi sociálním marketingem a komerčním marketingem jsou patrné některé rozdíly. U sociálního marketingu je „produkt“, který je prodáván, více komplexní – přijetí daného „produktu“ obvykle znamená komplexnější změny pro příjemce (je například složitější odnaučit lidi kouřit než jim prodat cigaretu). V rámci sociálního marketingu může být nový produkt (resp. nabízený způsob chování) kontroverznější (kupř. ohledně propagace bezpečného sexu v určitých zemích). Nové produkty v sociálním marketingu mohou méně uspokojovat aktuální potřeby cílového publika (např. je potřeba dané příjemce přesvědčit o potencionálních hrozbách, rizicích

navyklého způsobu života). Rovněž cílové publikum může být v rámci sociálního marketingu značně specifické, často nepřijímá nové informace standardní cestou (letáky, inzerce) nebo je obtížné najít způsob, jakým cílovou skupinu nejlépe oslovit.

ZÁKLADNÍ ROZDÍLY V POJETÍ PRODUKTU A CÍLOVÉ SKUPINY U KOMERČNÍHO A SOCIÁLNÍHO MARKETINGU – PŘÍKLADY:

SOCIÁLNÍ MARKETING	KOMERČNÍ MARKETING
Nepij alkohol před jízdou!	Kup naše produkty (pivo, cigarety, pojištění...)!
Zpomal a vychutnávej si, co Ti život nabízí!	Využij našich služeb (sestav si dietní plán, přijď na masáže...)!
Užívej bezpečnostní pásy při jízdě autem!	Zažij zážitek s naším novým autem!
Nezadlužuj se zbytečně!	Vem si půjčku a jeď s námi na dovolenou!

Základní principy sociálního marketingu jsou v souladu s obecnými zásadami komerčního marketingu. Důležité je:

- znát **publikum** (příjemce nabízených produktů, obecnost, cílové publikum) a umístit je do centra pozornosti. Sociální marketing možná více než komerční marketing začíná a končí u příjemců (těch, jejichž chování chceme změnit). Porozumění tomu, proč se lidé chovají tak, jak se chovají, nám umožní lépe porozumět bariérám, které brání námi proklamovanému způsobu chování.
- soustředit se na **akci (činnost)**, na proces změny postojů u cílové skupiny, proklamovaný způsob chování je hodnotný, pokud vede cílovou skupinu k akci/činnosti. Je proto třeba znát, co chceme, aby publikum udělalo.
- vědět, že v rámci sociálního marketingu musí být přítomná **výměna**. Jestliže chceme, aby se někdo něčeho vzdal, změnil svůj navyký způsob chování, akceptoval nové chování apod., pak musíme náhradou něco nabídnout, ať už je naše nabídka hmatatelné či nehmatatelné podoby (obdobně jako v komerčním marketingu: „Dáš dolar, máš Pepsi.“ „Máš Pepsi, zažiješ zážitek.“). V sociálním marketingu je nutné znát

příjemce, abychom věděli, co je motivuje k „výměně“ stávajícího jednání za nové. Danou výměnou pak může být například bezpečnější jízda v případě nošení bezpečnostních pásů, zlepšení zdraví v případě, že jedinec přestane kouřit apod.

- d) uvědomit si, že i v rámci sociálního marketingu existuje **konkurence**. Vždy si může naše publikum vybrat z něčeho jiného, z jiného způsobu chování.
- e) vzít v potaz to, že základem je i u sociálního marketingu klasický **marketingový mix, tzv. 4 P**, ale cílem zde není výnos či zisk.

Marketingový mix

V obecném pojetí obsahuje marketingový mix (tzv. 4P) čtyři taktické marketingové nástroje: **produkt** (product), **cenu** (price), **místo** (place) a **propagaci** (promotion). Philip Kotler a Gary Armstrong uvádějí v knize *Marketing* (2004) tuto definici marketingového mixu: „*Soubor taktických marketingových nástrojů – výrobnové, cenové, distribuční a komunikační politiky, které firmě umožňují upravit nabídku podle přání zákazníků na cílovém trhu.*“ Marketingový mix představuje a konkretizuje všechny kroky, které organizace dělá, aby vzbudila poptávku po produktu.⁷⁵ Účinný marketingový mix pak vhodně kombinuje všechny čtyři proměnné tak, aby zákazníkovi byla poskytnuta maximální hodnota a splněny byly i firemní marketingové cíle. V rámci sociálně marketingových strategií se rovněž vyskytují tzv. 4 P:

---

⁷⁵ *Kroky v marketingovém mixu, tzv. 4 P, jsou rozděleny do těchto proměnných – produkt – označuje nejen nabízený výrobek či službu, ale také design, obal, image, značku a jiné faktory, které u spotřebitele rozhodují o tom, jak produkt uspokojí jeho očekávání; cena – hodnota vyjádřená v penězích, za kterou se produkt prodává, včetně slev, termínů a podmínek placení, náhrady nebo možnosti úvěru; místo – kde a jak bude produkt prodáván včetně distribučních cest, dostupnosti distribuční sítě, prodejního sortimentu, zásobování a dopravy; propagace – jak se spotřebitelé o produktu dozví (Němec, 2005).*

- a) **produktem** (product) je míněn užitek z požadovaného chování, proklamované chování samotné, zjevný účel změny v chování (produkt je jednoduše řečeno v tom, co z toho bude příjemce mít, pokud změní své chování). Sociální marketing se v tomto ohledu snaží „prodat“ požadovaný způsob chování, způsob chování proklamovaný u daného publika a s tím spojený užitek, který vyplývá z dané změny. Jinými slovy řečeno, produkt v rámci sociálního marketingu je hmotný či zjevný užitek ze změny v chování, je to ono zlepšení života či jeho záchrana apod. V tomto ohledu sociální marketing často propaguje i věci, které lidé nechtějí dělat - jíst zdravěji, cvičit, nepít alkohol, nezadlužovat se atd.
- b) **cena** (price) je spojená se změnou chování cílového publika a s otázkou, za jakou cenu se příjemci vzdají navykého způsobu života (akceptují nové chování apod.). Tato cena může být vyjádřena v penězích, může být sociální, časová, psychologická, ale například také zasahovat sféru vlastního pohodlí cílové skupiny. Cena může být spojena rovněž s deprivací z toho, že jedinec opouští to, co jej dosud těšilo, má strach, že u sebe najde nějaký zdravotní problém atd. Rovněž existují různé bariéry, které publiku brání přijmout požadovaný způsob chování. V tomto ohledu je cílem sociálního marketingu mj. redukce možných stresorů, snaha učinit přechod ke změně v chování snadnějším.
- c) **místo** (place) je spojeno s tím, kde lidé mohou přijímat informace o předloženém způsobu chování, kde se snadněji dozví o nabízeném produktu (možném jiném, novém způsobu chování), kde se lidé z publika dostanou k nabízenému produktu či službám, kde budou o tomto podnětu přemýšlet.
- d) **propagace** (promotion) – obdobně jako u komerčního marketingu je zde otázka, jak zapůsobit na lidi, jak jim předat informaci o nabízeném produktu. Je důležité zamyslet se nad způsobem propagace produktu – sociální marketing nemá za cílovou skupinu (obecenstvo) „běžného“ uživatele zboží a služeb. Mezi příjemci sociálně marketingových produktů mohou být negramotní, bezdomovci, imigranti, uživatelé drog, prostitutky, sociálně znevýhodněné osoby aj. a je třeba vymýšlet různé kreativní způsoby, jak tyto cílové skupiny oslovit. Zpráva, která se k příjemcům dostane, musí být pro danou cílovou skupinu „čitelná“, je nutné zamyslet se nad propagačními materiály, nad různými formami oslovení skupiny, aktivitami, které na publikum zapůsobí.

Oproti komerčnímu marketingu jsou přidávána ještě další tzv. P – politika (policy/politics), veřejnost (public), partnerství (partnership). V tomto ohledu je důležité zahrnout do sociálně marketingového procesu všechny možné další skupiny (vedle příjemců/cílového publika), které by mohly mít z předkládané změny nějaký užitek, nebo skupiny, které ovlivňují „naše“ příjemce – ať už to jsou politici, média či různé místní organizace. Většina témat sociálního marketingu je rozsáhlá a je třeba vytvářet partnerství, neboť jedna organizace často nemůže stačit na realizaci rozsáhlejší sociálně marketingové kampaně, která by měla významný dopad na cílové příjemce. Potencionálními partnery v sociálně marketingových kampaních jsou neziskové organizace, vládní agentury, soukromé podniky a řada jiných subjektů veřejného sektoru, které mají podobné cíle jako organizace, jež sociálně marketingovou strategii vytváří. Na úrovni politické pak lze docílit sociálních změn „vyšší“ úrovně, pokud se např. přistoupí k legislativním změnám, které vedou k nastavení podmínek, jež usnadňují požadované změny v chování cílové skupiny.

SOCIÁLNÍ MARKETING JAKO PLÁNOVACÍ PROCES

Sociálně marketingový koncept je výsledkem logického a provázaného procesu, v rámci něhož dochází za pomoci různých technik a strategických kroků k tvorbě sociálně marketingového plánu. Tento plán je následně realizován a hodnocen. V tomto ohledu se tvorba a implementace sociálně marketingového plánu blíží jakémukoliv typu strategického či projektového plánování. Dle Willigena vyžaduje sociálně marketingový proces antropologickou perspektivu - znalost sociokulturního kontextu, ve kterém se plánovaná změna odehrává, přičemž je třeba zjistit co nejvíce informací o lidech, jejichž chování chceme měnit. Antropologický přístup (zejména emickou perspektivu) potřebujeme ve všech fázích sociálně marketingového procesu, neboť přináší „nativní“ pohled a zprostředkovává hodnoty, normy a představy klíčových příjemců sociálně marketingových produktů.

Kvalitativní a kvantitativní výzkum je rovněž důležitý ve všech fázích sociálně marketingového procesu, ale klíčovým se stává ve fázi plánovací. Právě v této fázi se odehrává výzkum sociokulturního kontextu plánované změny i potencionálních příjemců změny – i tomu by měl napomoci antropologický výzkum včetně základní antropologické metody, tj. zúčastněného pozorování.

Sociálně marketingový proces můžeme rozdělit do několika základních částí:

- 1. První fáze procesu** je spojena s vymezením sociálního tématu, ke kterému se sociálně marketingový produkt vztahuje, a faktorů, které jej ovlivňují. V této souvislosti definujeme problém, mapujeme výchozí situaci, na kterou sociálně marketingový plán navazuje (v cílové populaci, daném regionu, vymezené komunitě, společnosti atd.). Zaměřujeme se na analýzu primárních a sekundárních zdrojů, které se vztahují k danému problému. Je důležité znát různé faktory, které mohou marketingový plán ovlivnit. Zde je vhodné využít např. SWOT analýzy (Kotler, Lee, 2008:37). SWOT analýza je poměrně jednoduchým, avšak účinným nástrojem při charakteristice a rozkreslení výchozí situace určitého problému, přičemž v rámci analýzy jsou definovány a zhodnoceny silné stránky, slabé stránky, příležitosti a ohrožení, resp. pozitivní a negativní faktory, které mohou ovlivnit průběh sociálně marketingového procesu.

4

SWOT ANALÝZA

SWOT analýza je vhodným nástrojem k situační analýze, strategické diskusi, strategickému, projektovému či marketingovému plánování. Je jednou z nejrozšířenějších metod užívaných v rámci strukturace problému. Tato metoda byla vytvořena v USA v šedesátých letech 20. století, původně jako marketingový nástroj analýzy možností nových produktů na trhu. Následně byla SWOT analýza využívána jako nástroj při strategickém plánování rozvoje organizací (zmapování možností v rámci zlepšení chodu organizace, konkretizace možností v oblasti zefektivnění managementu aj.), k situační analýze při koncipování rozvojových programů a projektů nebo jako vstupní analýza pro nastavení strategických koncepcí a záměrů v různých oblastech. V rámci SWOT analýzy nejde jen o to vytipovat negativa a pozitiva (slabé stránky, silné stránky), příležitosti a možná ohrožení určité situace, tématu, oblasti či organizace, je třeba určit oblasti, které mají strategický význam, a zaměřit se na ně. Základní rozkreslení situace v rámci SWOT ana-

4

lýzy (silné stránky, slabé stránky, příležitosti a ohrožení) se následně převádí do matice, kde jsou patrné vazby mezi jednotlivými prvky, na jejichž základě je možné definovat konkrétní problémy a cíle a definovat možné strategie.

V úvodní fázi je důležité rovněž zmapovat cílové příjemce, provést tzv. audienční analýzu, kdy zjistíme širší souvislosti o daném problému (včetně například předchozích podobných projektů a záměrů, které na problém navazovaly) a identifikujeme potřeby a charakteristiky potenciačních příjemců marketingové intervence. Již v této fázi formulujeme předběžná rozhodnutí o konkretizaci/segmentaci příjemců, deklarované změně v chování a faktorech, které mohou zamýšlené změny ovlivnit. Zde existuje možnost využití různých technik kvalitativního i kvantitativního výzkumu včetně hloubkových rozhovorů, zúčastněného pozorování či metody fokusních skupin. Právě metoda fokusních skupin, založená na malých skupinových diskusích s moderátorem, nám v úvodní fázi marketingového plánování může v omezeném čase přinést klíčové a v rámci možností i reprezentativní informace o cílové skupině a jejím náhledu na dané téma (Willigen, 2002:148–9). V sociálně marketingových procesech není příliš času na dlouhodobý terénní výzkum, proto se zúčastněné pozorování či rozhovory odehrávají v režimu tzv. rychlé etnografie - týmového přístupu ke sběru dat s cílem zjistit co nejvíce informací za pomoci nejširšího spektra metod v co nejkratším čase.

Při vymezování cílových příjemců je klíčové zaměřit se na jejich **segmentaci** – vymezit skupinu primárních příjemců (skupina lidí, jejichž chování chceme zlepšit), sekundárních (skupina lidí, kteří jsou ovlivňováni rozhodnutím - proměnou chování - primární skupiny), terciálních příjemců (skupina lidí, která slouží ke získávání informací o primární skupině), jejichž benefity z deklarované změny mohou být různé. Segmentací cílových příjemců dosáhneme rovněž toho, že naše směřování bude adresnější, lépe zacílené, rozdělí jednotlivé typy potenciačních příjemců tak, aby vytvořený marketingový produkt korespondoval s jejich potřebami a postoji (např. u sociálně marketingového produktu zaměřeného na odvykání kouření může být část primárního cílového

publika, která si přeje přestat kouřit, část, která prozatím neví, část, která je ve věku 14 – 20 let, část, která je ve středním věku, sekundární skupinou pak mohou být partneři/partnerky kuřáka apod.).

5

PŘÍKLAD SEGMENTACE PŘÍJEMCŮ U PROGRAMU PROPAGACE KOJENÍ U NÍZKOPŘÍJMOVÉ SKUPINY MATEK NA JIHOVÝCHODĚ USA

U sociálně marketingového programu propagace kojení u nízkopříjmové skupiny matek na JV USA, který byl iniciován v roce 1995, Willigen (2002:151–152) uvádí jako primární skupinou příjemců sociálně marketingové kampaně neziskové firmy Best Start Social Marketing těhotné ženy anglo-amerického, afro-amerického a hispánoamerického původu, jejichž příjem není dvakrát větší, než je hranice chudoby v USA. Jako sekundární příjemce uvádí matky těhotných žen a jejich partnery, dále poskytovatele prenatalní péče, jako terciální skupinu příjemců pak uvádí širokou veřejnost, která (ne)přijímá kojení na veřejnosti. Všechny tyto skupiny vstupují do sociálně marketingového procesu s odlišnými představami, náhledy a požadavky.

V úvodní fázi se zaměřujeme na charakteristiku možné změny v chování u primárních cílových příjemců. Definujeme akce, které mohou přispět k redukci či eliminaci problému. Zároveň shromažďujeme informace, které jsou využitelné při tvorbě mediálního plánu (co naši příjemci poslouchají, sledují, čtou?). Podle rozsahu a charakteristik problému, na který se sociálně marketingový plán zaměřuje, zmapujeme rovněž možné organizace a potencionální partnery, jejichž činnost se úzce dotýká námi sledované oblasti a se kterými můžeme následně spolupracovat (neziskové organizace, různé organizační složky státu, orgány místní samosprávy apod.).

- 2. Druhá fáze** je zaměřena na formulaci marketingové strategie – definování cíle marketingového procesu. V rámci cíle by mělo být obsaženo, jaké změny chceme dosáhnout. Charakteristiky cíle by měly být tzv. SMART – cíl by měl být smysluplný, měřitelný, realizovatelný, splni-

telný v daném termínu. Cílem může být např. snížení nově HIV pozitivních lidí o 5 % (v případě dvouleté sociálně marketingové kampaně zaměřující se na užívání kondomů v rozvojových zemích) nebo zvýšení počtu lidí, kteří aktivně cvičí dvakrát týdně, o 10 % z cílových příjemců (v případě roční kampaně zaměřené na snížení rizik obezity) apod. Vedle cíle je klíčové definovat jasné poselství, zprávu předpokládaným příjemcům, „slogan“ (např. Nemyslíš, zaplatíš!, Víte o tom, že novodobí lichváři nestahují z kůže jen dlužníky, ale i vás? apod.).

V této fázi jasně definujeme, na koho se zaměřujeme, kdo jsou naši cíloví příjemci - jaké jsou věkové kategorie, pohlaví, jaký je jejich rodinný stav atd. Formulujeme zde i možné bariéry ve vztahu k předpokládaným příjemcům (co všechno může bránit deklarované změně). V návaznosti na předchozí analýzy formulujeme potřeby příjemců a strategie z pohledu příjemce. Zaměřujeme se rovněž na specifikaci marketingového mixu (4P) a doplňujících faktorů (5P). Do této fáze též spadá vymezení vhodných (finančních) zdrojů k realizaci sociálně marketingového programu, tvorba jasného pracovního plánu (dílní cíle, odpovědnost konkrétních lidí za splnění cíle apod.), harmonogramu, komunikačního plánu (s partnery, veřejností, s neziskovými organizacemi, které mohou oslovit příjemce atd.) a mediálního plánu (způsoby oslovení médií, výběr vhodných médií apod.).

6

10 ZÁKLADNÍCH STRATEGICKÝCH OTÁZEK, KTERÉ JE DOBRÉ SI V PRŮBĚHU FORMULACE MARKETINGOVÉ STRATEGIE ZODPOVĚDĚT

1. Jaký je sociální (zdravotní, environmentální) problém, na který se chci zaměřit?
2. Jaké sociálně marketingové akce/činnosti podle mě nejlépe korespondují s tímto problémem, jaké akce/činnosti eliminují příčiny problému?

6

3. Kdo bude příjemcem těchto akcí/činností – komu budu adresovat změnu chování, kdo jsou naši cíloví příjemci (audience)?
4. Co bude chtít dané publikum výměnou za přijatý způsob nového chování?
5. Proč si bude obecnost myslet, že to, co deklaruji, je pravdivé, správné?
6. Jaká je nabídka konkurence? Nabízíme něco, co chce publikum více než „produkty“ konkurence, více než jiný způsob chování?
7. Jaký je nejlepší čas či místo k oslovení osob z cílové skupiny/publika? Kdy je nejvhodnější doba k propagaci produktu?
8. Jakým způsobem mohu zakomponovat různé způsoby intervence do reálných akcí příjemců, jakým způsobem ovlivním jejich zavedený způsob chování?
9. Mám zdroje na to, abych celou akci realizoval sám, pokud ne, kde najdu vhodné partnery, donory?

3. **Další fází** je implementace vytvořeného sociálně marketingového programu. Této fázi ještě může předcházet tzv. testovací fáze, kdy např. za pomoci metody fokusních skupin ověříme u předpokládaných příjemců, že vytvořený program je aplikovatelný, příjemcům srozumitelný, dobře interpretují poslání programu apod. Testování nám pomáhá zjistit, zda námi vytvořené materiály skutečně vytvoří efekt, který si přejeme, je známkou dobře nastaveného sociálně marketingového programu (Weinreich, 1999:125).

V rámci implementace probíhá sociálně marketingový program dle plánovaného harmonogramu, průběžně je hodnocena odezva programu u příjemců, zamýšlený dopad, postup v plnění programu, jsou přijímána různá opatření, pokud se vyskytnou faktory, se kterými se v plánu nepočítalo apod.

- 4. Na konci** sociálně marketingového procesu dochází k celkovému zhodnocení programu, zpětné vazbě a případné revizi původních předpokladů, která je důležitá pro vyvarování se chybám v některých z následujících programů. V rámci evaluace je hodnocena reálnost deklarovaných cílů, omezené finanční zdroje, dále postavení kampaně na omezených předpokladech (nedostatečném zhodnocení klíčového problému, zaměření se na příčiny, které zasahovaly řešený problém jen v omezené míře apod.), technické problémy, dopady programu u příjemců apod.

*

V mnoha případech je možné, že určitá veřejná nebo marketingová kampaň vykazuje znaky sociálně marketingového mixu, aniž to bylo v původním záměru realizátorů (jako příklad můžeme uvést projekt Protidluhová kampaň – spotřebitelský úděl, který zahájila organizace Člověk v tísni v březnu 2008). Rovněž se můžeme setkat s tím, že marketingová kampaň byla vytvořena jako marketingově „nesociální“ a v průběhu získávala znaky a charakteristiky sociálně marketingového programu. V této souvislosti je možné jako příklad uvést kampaň proti rasismu kanadské organizace Canadian Heritage, která je součástí celosvětové kampaně proti rasismu odehrávající se v týdnu, na který připadá 21. březen. Původně byla tato kampaň tvořena jako veřejně vzdělávací akce (léta 1988 – 1993), ale postupně získávala různé charakteristiky sociálně marketingového programu (léta 1994 – 1999), zaměřovala se na užší segmentaci cílových příjemců, zahrnovala do průběhu kampaně různé výzkumné techniky, jasně definovala změnu v chování, která byla pro příjemce čitelná, zapojila do kampaně více partnerů, kteří se určitým způsobem vážali k cílovým příjemcům, využila ve svých materiálech sociálně marketingovou terminologii atd. Tímto způsobem dokázala adresněji oslovit cílové příjemce a zvýšit vlastní dopad (Madill – Abele, 2007:27–53).

7**VZOR PRO PŘÍPRAVU SOCIÁLNĚ MARKETINGOVÉ KAMPANĚ – STRUČNÝ POSTUP V PŘÍPRAVĚ PODKLADŮ SOCIÁLNĚ MARKETINGOVÉ KAMPANĚ:**

(vhodné i jako aktivita pro studenty)

- a) Problémem naší sociálně marketingové kampaně, na který se chceme zaměřit, je ...
 Problém je... Proč...? Proč zrovna tam...?
 (Možné – SWOT analýza organizačního zajištění kampaně.)
- b) Segmentace publika – kdo přesně je naším příjemcem? Podívejte se na deklarovaný problém z jeho pohledu...
 • Vymezte, segmentujte, kdo je cílovým publikem/ příjemcem vaší kampaně.
 • Kdo je sekundárním příjemcem? ...
- c) Vymezte „problémový“ způsob chování u daného publika.
 Vymezte si účel a cíle, kterých chcete dosáhnout. Definujte požadovanou změnu chování. Vymezte, jaká témata bude vaše kampaň obsahovat. (SMART).
 • Strategie vytvořené k ovlivnění cílového publika chtějí nastavit tuto změnu v chování:
 .....
 .....
 • Materiály v rámci kampaně budou zohledňovat zejména tato témata:
 .....
- d) Formulujte marketingové strategie a základní vymezení projektu/programu (4P):
 • Produkt – co chcete změnit u cílového publika?
 .....
 .....
 • aktuální produkt (chování) – např. přestat kouřit
 • základní produkt (zisk) – např. delší a zdravější život
 • Cena – čeho se musí osoby z cílového publika vzdát, aby dosáhly užítku z programu/změny chování? Co za to získají?
 .....

7

- Místo – kde se lidé dozvědí o vašem produktu?
.....
- Propagace – jakým způsobem oslovíte cílovou skupinu? Vytvořte zprávu/vámi deklarované poselství a vyberte způsob, jakým se dostane k cílové skupině (media, materiály, inzerce, reklama, telefonní linka...).
- Příp. doplňte 5P – politika, partneři, veřejnost...
.....

LITERATURA A ZDROJE

Andreasen, A. R. and Kotler, P. 2003. *Strategic Marketing for Nonprofit Organization*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

Andreasen, A. R. 1995. *Marketing Social Change: Changing Behavior to Promote Health, Social Development and the Environment*. Jossey-Bass Publishers, San Francisco. Basil, D. Z. and Wymer, W. (eds.). 2007. *Social Marketing: Advances in Research and Theory*. Best Business Book.

Dundon, A. 2009. "Sexuality, Mortality and Lifestyle: The ABC of HIV Prevention Strategies in Rural Papua Nová Guinea". *The Asia Pacific Journal of Anthropology*. Vol. 10. No. 3, p. 171-185.

Brookes, Rebeca (et al.). 1997. *The Basics of Social Marketing. How to Use Marketing to Change Behavior*. Turning Point Social Marketing National Excellence Collaborative.

Kotler, P. and Lee, N. 2008. *Social Marketing: Influencing Behaviors for Good*. Thousand Oaks: Sage Publications.

Kotler, P. and Zaltman, G. 1971. "Social Marketing: An Approach to Planned Social Change". *Journal of Marketing*, 35, 3-12.

Kotler, P. and Armstrong, G. 2004. *Marketing*. Praha: Grada.

Kotler, P. and Roberto, N. and Lee, N. 2002. *Social Marketing: Improving the Quality of Life*. Sage Publications.

Madill, J. and Abele, F. 2007. "From Public Education to Social Marketing: The Evolution of the Canadian Heritage Anti-Racism Social Marketing Program". *Journal of Nonprofit and Public Sector Marketing*, 17(1/2): 27-53.

Němec, R. 2005. "Marketingový mix - jeho rozbor, možnosti využití a problémy". (on-line). Staženo 6. 3. 2012 (<http://marketing.robortnemec.com/marketingovy-mix-rozbor/>).

Neukom, Josselyn and Lori Ashford. 2003. *Changing Youth Behavior Through Social Marketing*. Washington: Population Reference Bureau. (www.prb.org/pdf/ChangYouthBehavior_Eng.pdf).

Qureshi, N. and Shaikh, B. T. 2006. "Myth, Fallacies and Misconceptions: Applying Social Marketing for Promoting Appropriate Health Seeking Behavior in Pakistan". *Anthropology & Medicine*. Vol. 13. No 2, p. 131-139.

Weinreich, Nedra Kline. 2007. "Social Marketing at Your Fingertips: A Quick Guide to Changing the World". Staženo 6. 3. 2012 (<http://www.social-marketing.com/socialmarketing.pdf>).

Weinreich, Nedra Kline. 1999. *Hands-On Social Marketing: A Step-by-Step Guide*. Thousand Oaks: Sage Publications.

Willigen, J. van. 2002. *Applied Anthropology: An Introduction*. Greenwood Publishing Group.

kulturní zprostředkování

ILONA DVOŘÁKOVÁ

ÚVOD

Obrat *kulturní zprostředkování* lze v kontextu antropologie užít přinejmenším třemi způsoby. Nejobecněji vyjadřuje snahu antropologie přibližovat různé „kultury“ a usilovat o porozumění „druhým“. Standardně je termínem kulturní zprostředkování (*cultural brokerage* nebo *culture brokering*, dále CB v tomto významu) myšlena **dílčí, specifická role v rámci aplikované antropologie** (dále AA). Této poloze se budeme věnovat především. Do třetice může být kulturní zprostředkování chápáno široce jako poslání samotné sociální a kulturní antropologie.

VYMEZENÍ CULTURAL BROKERAGE (CB)

CB je druhem asistence v komunikaci mezi kulturně odlišnými jedinci a skupinami, jejímž primárním cílem je porozumění hodnotám, zájmům nebo stanoviskům z hlediska zainteresovaných aktérů na obou (všech) stranách a využití tohoto porozumění při snaze řešit společenské problémy vyplývající z kulturní odlišnosti. CB je nástrojem mediace představ a zájmů mezi kulturně se odlišujícími stranami zapojenými do určité společenské situace, v níž kulturní odlišnost klade překážky uspokojování zejména **praktických potřeb na jedné nebo více stranách.**

1

Př. 1 Lékaři a cizinci spolu obtížně komunikují, čímž je ohrožena zdravotní péče cizinců. Vedle jazykové bariéry mohou být příčinou kulturní odlišnosti. Jak cizinci, tak lékaři se nutně potřebují seznámit s pohledem druhé strany, kulturně ohleduplné zdravotnictví je v jejich společném zájmu (lékaři usilují zajistit stejně kvalitní péči všem pacientům).

1

Př. 2 Během výstavby v prostoru obývaném např. etnickou enklávou jsou městští zastupitelé v USA povinni zahájit dialog se členy skupiny. Kulturně odlišní občané mohou urbánní prostředí, přírodní nebo kulturní zdroje využívat specifickým způsobem.

Nejčastěji se nálepka CB dotýká projektů, v nichž jde o zajištění přístupu znevýhodněných (resp. kulturně odlišných) populací k vysoce společensky ceněným službám a péči, jako je typicky vzdělávání a zdravotnictví (př. 1 výše). V těchto případech CB představuje specifický nástroj, který zpravidla nejen přispívá k předpokládanému pozitivnímu řešení, ale také obohacuje obě strany dialogu. CB je spojen s potřebou zušlechťovat společnost na úrovni zlepšování fungování jednotlivých subsystémů, a to v zájmu zajištění plnohodnotného přístupu marginalizovaných osob, rodin a skupin ke společenským zdrojům. Vedle oblasti zdravotní péče a vzdělávání se CB uplatňuje také v rámci tzv. **komunitního aktivismu**, v němž mediátor zlepšuje možnosti ekonomické, sociální a kulturní integrace členů skupin.

Druhým způsobem uplatnění CB je spojení s evaluačními postupy u projektů, které sledují dopady plánované nebo již uplynulé *společenské změny* (př. 2 výše). Tato změna je chápána jako nevyhnutelná nebo sociálně užitečná a zpravidla se váže na časově ohraničený projekt specifického typu, jako je Environmental Impact Assessment. Dané projekty obvykle nejsou přímo označovány jako CB a velmi často bývají spojeny s komerčními zájmy. Dialog může, ale nemusí být oboustranně užitečný – často je spíše předmětem legislativní vymahatelnosti (mluvíme o situaci v USA).

Mediace zájmů neznamená ani pouhé tlumočení, ani kulturně situovaný překlad, ale doslova *intervenci* ve prospěch praktického fungování určité společenské oblasti nebo ve prospěch určité společenské změny. Může mít různé polohy – od seznámení se s kulturně specifickými hodnotami přes porozumění zájmům až po navržení způsobů dialogu a poskytování zprostředkovatelských a poradenských služeb. Efektivním, tj. udržitelným cílem CB je oboustranně obeznamovaná komuni-

kace a soulad v postojích zúčastněných stran. **Podstatou CB tudíž není prostá výměna kulturního vědění, ale jeho přeměna směrem k otevřenosti na všech stranách.**

Do procesu CB vstupuje celá řada aktérů. V oblasti zdravotnictví jsou to vedle zdravotníků a pacientů někdy také zástupci minoritních komunit, rodinní příslušníci pacientů, překladatelé (pokud zároveň nevykonávají CB) a cultural brokeři (zástupci komunit, soukromí agenti, univerzitní pracovníci, zástupci neziskových organizací). V některých případech lékaři a další zdravotní personál prochází školením, které jim umožňuje získat kompetence nahrazující *cultural brokera*.

V oblasti vzdělávání se procesu CB účastní pochopitelně učitelé, žáci, asistenti pedagogů, rodiče žáků, často i prostředí školy a prostředí komunity. Pro oblast vzdělávání v souvislosti s CB existují určité normativní regulativy, jako jsou vzdělávací plány na státní i školní úrovni – do určité míry tak lze říci, že do procesu vstupují i lidé, kteří tyto regulativy tvoří nebo ovlivňují. Učitelé opět někdy procházejí školením, které jim umožňuje získat kompetence *cultural brokera*.

U komplexních projektů, v nichž CB je jen jednou z více uplatňovaných rolí (např. Enviromental Impact Assessment, Social Impact Assessment), se množství zúčastněných aktérů ještě násobí, byť těmi klíčovými jsou na jedné straně zástupci marginalizované skupiny a na straně druhé subjekt, který projekt koordinuje (např. orgán města).

Pro označení role cultural brokera se lze setkat s řadou synonym: *mediator, compromiser, facilitator, middleman, messenger, commissioner, conciliator, interpreter*. Anglické slovo *interpreter* znamená doslova *tlumočník*, a byť roli nelze zdaleka redukovat na tlumočení, označení se v kontextu CB (především ve zdravotnictví) zažilo a má dnes širší význam.

CB bývá někdy spojováno s tzv. *kulturní mediací*, příp. *mezikulturní mediací* (*cultural mediation, cross-cultural mediation*). Nejedná se však o totožné koncepty, neboť přenos informací mezi různými kulturními rámci není vlastním cílem CB, ale prostředkem při dosahování funkčnosti určité společenské oblasti nebo při dosahování společenské změny. Příkladem

chápaní CB coby prostředku i coby cíle mohou být projekty interkulturního vzdělávání, které usilují o nastavení kulturně otevřeného vzdělávacího prostředí.

VÝVOJ KONCEPTU CULTURAL BROKERAGE (CB)

Koncept CB se objevil v 70. let 20. stol. a je spojen se jménem představitelky a do velké míry průkopnice aplikované medicínské antropologie **Hazel Weidman**(ová). V mnoha projektech podpory zdravotní péče zahrnuje užití trans-kulturní perspektivy, zkoumala dopady kulturního pozadí na organizaci zdravotní péče a přišla s vymezením role kulturního zprostředkovatele jako mediátora mezi různými medicínskými strukturami.

Weidman(ová) se inspirovala prací Erica Wolfa (50. léta), který ve studii zaměřené na rolnickou migraci do Mexika rozpracoval problematiku střetu dvou subkulturních světů a zejména otázku potřeby jejich vzájemné mediace. Jako vůbec první lékařka (psychiatřička) si povšimla obtíží plynoucích ze snahy integrovat představy pacientů z nezápádního prostředí do standardního výkladového rámce medicíny a začala se vzdělávat v antropologii. Brzy se zasadila o vznik několika programů komunitní zdravotní péče, v nichž začala být uplatňována role cultural brokerů. Úkolem cultural brokerů bylo zprostředkování na dvou úrovních: mezi dominantním systémem zdravotní péče a jeho kulturně specifickou alternativou a dále mezi širším sociálním, ekonomickým a politickým pozadím majority a minoritní pozicí. Kultura minority nebyla nazývána subkulturou, ale **co-culture**, což měl být přesnější termín zdůrazňující, že minoritní kulturní perspektiva je rovnocenná a *stejně pravdivá*.

Rozpracování konceptu později provedla **Marry Ann Jezewski**(ová), rovněž aplikovaná medicínská antropoložka, která ve svém pojetí CB zdůrazňovala **kulturně-znevýhodňující aspekty systému** zdravotní péče. Model přejala dvojice autorek a sociálních pracovnic **Paula Sotnik**(ová) a **Rooshey Hasnain**(ová), které CB přenesly do dalších sfér, v nichž systémem nějakým způsobem znevýhodňuje kulturně odlišné jedince.

Za pozornost stojí fakt, že součástí původního konceptu CB nebyl důraz na kulturně kompetentní asistenty (tzn. vlastní příslušníky komunit), který se rozšířil až s uplatněním v oblasti vzdělávání (v 70. letech). Hned v 80.

letech, v souvislosti s všeobecně rozšířeným zaměřením na otázky moci, začal být ale kladen důraz na profesionály (ať vlastní příslušníky komunit, či nikoli).

VZNIK KONCEPTU CB LZE V DIKCI E. CHAMBERSE ZASADIT DO KONTEXTU VÝVOJE RŮZNÝCH TYPŮ OBHAJOBY:

- *Reprezentativní advokacie* hluboko ve 20. století představovala paternalistickou ochranu domorodých obyvatel.
- *Pomocná advokacie (facilitator advocacy)* od 40. let 20. stol. byla přechodem k aktivistické formě ochrany a navazování spolupráce se skupinami.
- *Informativní advokacie* prostředkovala kulturní vědění mezi stranami přímo za účelem **pozitivního přínosu**.
- *Analytická advokacie* šla ještě dále, když kromě zprostředkování zahrnula **zaměření na analýzu policy**.
- *Zprostředkovatelská advokacie* či *mediace (mediation)* v 70. letech přišla s **participací na rozhodování** vládních institucí. (V této době došlo i k vydělení *komunitní advokacie*.)

PŘELOM 70. A 80. LET PŘINESL V ANTROPOLOGII ŠIROKOU PROMĚNU DISKURZU:

- Již od 60. let rozvíjená *action anthropology*, jakási výzkumná a zároveň rozvojová antropologie, se na počátku 70. let potýká s množstvím etických dilemat. Jako jasné vyústění přichází **důraz na participaci studovaných společností** nejen v oblasti jejich rozvoje, ale vůbec prezentace (pod vlivem dekonstrukce je diskutována kulturní konstrukce identity, antropologická metanarace atd.).
- Sociálně kritický přístup se stává odrazem moderní AA a ta dochází ke dvěma provázaným krokům. V první řadě přenáší **koncept kultury do vzdělávacího a zdravotního systému** (kulturně odlišní jedinci a sys-

tém představují dvě navzájem odlišné kultury; systém se dopouští kulturní hegemonie). Návazným krokem je **obrat pozornosti k roli zprostředkování mezi jedincem, skupinou a systémem**.

- Přelom 70. a 80. let přinesl další průlom, a to **vstup antropologie do soukromého sektoru**. Podobně jako ve sféře vzdělávání a zdravotní péče vznikla poptávka po CB, tak například v antropologii práva se mluví o *mediaci (mediation)* – zprostředkování kompromisu nebo kompenzace mimosoudní cestou, v oblasti obchodní antropologie se lze setkat s *mezikulturní translací (cross-cultural translation)* – zprostředkováním kulturního pozadí využitelného pro obchodování.

DOMÉNY APLIKACE CB – OBLAST ZDRAVOTNÍ PÉČE

Uplatnění konceptu CB je spojeno se zhruba třemi hlavními oblastmi: **zdravotní péčí, vzděláváním a komunitním aktivismem**. CB je ve světě hojně aplikován i v dalších oblastech AA: řízení kulturních zdrojů (*Cultural Resource Management, CRM*), zjišťování sociálního dopadu (*Social Impact Assessment, SIA*), zjišťování environmentálního dopadu (*Environmental Impact Assessment, EIA*), v *advokační antropologii* a *aplikované antropologii práva* nebo v *aplikované obchodní antropologii*.

Na oblast zdravotní péče se váže široké množství *příležitostí* pro kulturní neporozumění, jakož i rizik plynoucích z opomenutí kulturně vnímavého/ohleduplného přístupu zdravotních pracovníků. Jmenujme několik hlavních důvodů: Konzultace zdravotních obtíží a léčba jsou procesy, které vyžadují vzájemnou *komunikaci* mezi pacientem a lékařem. Komunikační bariéry mají nápadný jazykový základ, dotýkají se ale i mimoverbální komunikace, jiného chápání autority, genderu či tělesného kontaktu. Pacientem pocíťované symptomy, ba dokonce i z hlediska (západní) medicíny uznávané syndromy určitých nemocí či obtíží mohou být kulturně (resp. u syndromů biokulturně) ukotvené. **Obecně pojetí těla a tělesnosti, léčby a jejího předcházení, představy o příčinách a šíření nemoci kulturně variiují, a stejně tak i představy o základních biologických procesech, jako je narození, smrt, dětství, stárnutí aj. Pacienti z kulturně odlišného prostředí se mohou lišit v behaviorálních reakcích, dle kterých lékař částečně provádí diagnózu či odhaduje psychický stav pacienta.** Mnozí z kulturně odlišných pacientů jsou marginalizovaní a chudí a jejich

přístup ke zdravotní péči je tak nesnadný ještě z dalších příčin. Problém kulturního zprostředkování zdravotní péče se nedotýká pouze translace, informovanosti o fungování systému nebo citlivého poskytování léčby v souladu s nejzjevnějšími hodnotami jiných kultur, ale především **identifikace kulturních rozdílů v pojetí těla a nemoci a hledání možností pro jejich efektivní integraci do standardního medicínského rámce.**

Role CB může v této oblasti nabývat více poloh. Může být čistě *mediační–cultural broker* působí jako asistent v nemocnicích, komunitních centrech, na úřadech či například v organizacích pro migranty, řídí kontakt mezi pacientem (nebo komunitou) a lékařem (nemocnicí) a zprostředkovává další síť kontaktů. Řízení kontaktu nemusí nutně znamenat fyzickou účast, ale spíše vytváření komplexních nástrojů pro dosažení kulturně otevřené komunikace mezi pacientem a lékařem. Z tohoto hlediska působí redukativně, je-li někdy *cultural broker* prezentován coby pouhý *interpreter*, byť i s takovou praxí se lze setkat. Řízení kontaktu může zahrnovat poskytnutí kulturně kompetentního pohledu, zprostředkování expertíz lékařům (např. dokumentace týkající se odlišností ve vědění a v chování jednotlivých kultur), pomocné vizuální a textové materiály pro pacienty (karty s obrázky částí lidského těla, různé symboly pro vyjádření pocitů) nebo zprostředkování kontaktů na další nápomocné organizace a služby. Nezřídka je mediační rovina doprovázena rovinou řekněme *zaškolovací*. Její součástí může být učení lékařů kulturně kompetentnímu přístupu či proškolení komunitních zástupců v mediační roli. V obou případech by přitom nemělo jít o pouhé podání výčtu kulturních zvláštností nebo přiblížení struktury zdravotního systému, ale skutečně by mělo (nejlépe v návaznosti na identifikaci konkrétních kulturních rozdílů) dojít k předání nástrojů, které se ukázaly jako nosné pro mezikulturní komunikaci ve zdravotnictví (zcela zásadní je zaškolení do podstaty odlišností v pojetí těla atd.). Součástí zaškolovací roviny v CB je i to, čemu se obvykle říká *health education*, tj. vzdělávání v tom, jak (v souladu se západním modelem) dosáhnout uspokojivého zdravotního stavu (dotýká se prevence, domácí léčby atd.). Další polohou CB v mediaci zdravotní péče je samotná úloha *dokumentační*, tj. sběr dat o kulturních odlišnostech v otázkách dotýkajících se těla a zdraví (ale třeba také sociálních rolí, uspořádání rodiny a životního cyklu aj.) a vyhodnocení těchto odlišností vzhledem k možnostem jejich integrace do výkladu západní medicíny (primárně návaznost emických termínů

na lékařskou nomenklaturu). Součástí dokumentačních materiálů bývají analýzy demografických údajů k daným skupinám, rizikových faktorů onemocnění, epidemiologická data aj.

Kulturní zprostředkování se ve zdravotnictví rozvíjelo od 70. let a v prvních fázích se opíralo o **systemový výklad kulturních přesvědčení** spočívající v tezi, že pro pochopení určité části (západního) modelu uvažování je nutné akceptovat západní hodnoty jako celek. Nezápadní kultura byla v této době nahlížena etnocentricky, hodnotícím způsobem.

V 80. letech došlo v medicínské antropologii ke **spojení konceptu kulturního přesvědčení a kulturního vědění**. Postupným zkoumáním vztahu obou konceptů se došlo ke zjištění, že *přesvědčení* není tím podstatným, čím lze vysvětlit pacientovo chování. *Přesvědčení* a *vědění* (které je často neverbalizovatelné a vztahuje se k praktičtější rovině příčin a následků) se v pacientově chování projevují současně, a to prostřednictvím emocionálně nabitých *postojů*. Zkoumáním postojů začali lékaři zjišťovat, jak se lidé rozhodují (jak například vnímají riziko určitého chování), a došli k závěru, že kulturní přesvědčení sehrává v tomto procesu minimální roli a že důležitější jsou faktory jako blízkost domovu, úroveň domácí péče, ekonomická situovanost aj. Výzkumy také ukázaly na velkou variabilitu jednání uvnitř (předpokládaných) kulturních rámců a význam aktivního rozhodování.

Došlo tak ke dvěma posunům: jednak se potřeba kulturního zprostředkování ukázala být zásadní i tam, kde není kulturní odlišnost v pravém slova smyslu, ale pouze nerovný přístup k (západnímu) vědění, jednak se obrátila pozornost k práci s postoji pacientů, v nichž zájem o kulturní přesvědčení je jen jedním z mnoha. S ohledem na tento vývoj může být někdy úsměvné, zůstává-li představa o podstatě CB spojena se znalostí těch nejpovrchnějších kulturních hodnot a zvyků.

Silnou pozici zájmu o sociálně a kulturně citlivé zdravotnictví v USA dokládá existence **Office of Minority Health** (od r. 1985), federální organizace blízce spolupracující s jednotlivými vládními úřady na tvorbě legislativ pro kulturně a jazykově kompetentní zdravotnictví. Jednotlivé státy federace se liší v rozsahu platnosti standardů pro různé skupiny zdravotníků. Na většině lékařských fakult běží kurzy kulturní kompetence a na některých jsou dlouhodobě rozvíjeny angažované programy odpovídající CB.

DOMÉNY APLIKACE CB – OBLAST VZDĚLÁVÁNÍ

Podobně jako v oblasti zdravotní péče, tak i ve sféře vzdělávání existuje širší pole pro uplatnění CB. Opět lze mluvit o vícero formách aplikace a angažovanosti cultural brokera, v tomto kontextu častěji označovaného jako *facilitator* nebo *aide*. Oblast vzdělávání ve vztahu k antropologii poukazuje na rozsáhlejší, dynamičtější a oborově pestřejší teoretická východiska. Antropologie a blízké obory do oblasti vzdělávání přenesly koncept kultury zejména ve vztahu ke kulturní a jazykové hegemonii, exkluzi, kulturní identitě a kulturně podmíněným kompetencím ve vzdělávání.

Za první fázi uplatnění CB ve vzdělávání lze považovat partnerské komunitní programy mezi některými primárními a sekundárními školami, komunitami a univerzitami v 60. letech v USA. Roli cultural brokerů v těchto programech zastupovali univerzitní výzkumníci, kteří společně se zástupci komunit a škol pracovali na reformě školních výukových programů. Podstatné je, že tyto rozsáhlé programy byly realizovány na školách s prakticky většinovým zastoupením dětí z marginalizovaného prostředí a procesní úspěch programů byl opřen mimo jiné o to, že zástupci komunit (především rodiče a absolventi škol) na nich značně participovali. Podíleli se na rozhodování o aktivitách školy a ve spolupráci s učiteli navrhovali úpravy kurikul, která původně vycházela z hodnotového rámce mainstreamové kultury. Zhruba v 70. letech začali být z řad komunit vybíráni a cvičeni experti, kteří měli fungovat jako paralelní profesionálové ve třídách, asistovat učitelům, zastupovat děti v konfliktech kulturních hodnot a zejména jim pomáhat s praktickým zvládnutím učiva. Většina teoretiků referujících o roli asistentů ve vzdělávání trvala na tom, aby šlo skutečně o zástupce daných komunit, kteří se s dětmi a jejich problémy mohou nejlépe identifikovat.

K určitému posunu došlo v 80. letech, kdy jednak přišel demografický nárůst studentů, který znemožňoval důkladnější participativní projekty dřívějšího typu, jednak začala být v AA výrazněji akcentována obhajující (advokační) poloha. Zejména **Jean Schenzul**(ová) se zasazovala o to, aby součástí náplně CB ve vzdělávání byla lokalizace moci. Důraz na aspekty mocenské nerovnosti začal pro pozici cultural brokerů zvýhodňovat profesionály (nejčastěji antropology) oproti *pouhým* zástupcům komunit. Důležitým zaklínadlem tohoto období bylo také „*porozumění kulturním symbolům*“, které se opět zdálo být lépe uchopitelné outsidersy z hlediska studovaných kultur. Pro 80. léta je typická aplikace CB tam, kde dochází

ke konfliktům hodnot a zájmů různých kulturních skupin ve vzdělávání, nicméně zatím se příliš neobjevují komplexnější návrhy kulturně odpovědné pedagogiky, které prostoupily celou vzdělávací sféru až v pozdějších letech. Cultural broker má být takovým hráčem na poli vyjednávání, který není zapojen do systémových struktur školy. Nemusí být zástupcem komunity, ale rozhodně by se v ní měl dokázat dobře pohybovat. Ukazuje se však, že pro učitele je těžké sdílet autoritu s další osobou ve třídě.

V 90. letech spolu s širokoplošnou implementací multikulturních strategií do vzdělávání dochází k posunu role CB, který již není samostatně vyděleným profesionálem, ale splývá s rolí učitele. Zásadně se mění prostředí, v němž jsou aktivity CB situovány – přesouvá se do etnicky a kulturně smíšeného školství, které klade zvláštní požadavky na kompetence žáků i učitelů. Všichni aktéři vzdělávání ve třídách začínají být rovnými partnery v získávání kulturního vědění, diskuzi hodnotových dilemat a konfliktů. Větší pozornost než k samotnému obsahu kulturního vědění je nyní obrácena ke způsobům jeho předávání – i ty jsou odhaleny jako kulturně ukotvené. Zvláštní pozornosti se dostává jazykové hegemonii ve vzdělávání, její zkoumání vede jednak k institucionalizaci bilingvního vzdělávání na některých školách, jednak k promýšlení odlišných forem myšlení ukotvených v jazycích subkultur (klasická je diskuze o konfliktu konkrétního a abstraktního myšlení). Nejhmotatelnější je obrat v cílové skupině kulturně zprostředkujícího přístupu ve vzdělávání, kterou se stává celá třída – úpravy školních kurikul dotýkající se zapracování minoritních hodnot nejsou určité ani tak potřebám minorit jako spíše potřebě majority.

Shrňme-li využitelnost CB ve vzdělávací sféře, její aplikace má dvě základní polohy. Jednou je přímo práce s dětmi (a učiteli), komunitami (především rodiči) a školami, a to vedená z pozic učitele nebo asistenta pedagoga, případně také (s menší vazbou na přímou výuku) z pozic neziskových organizací. Podstatou této aplikace je kontakt s výukou a aktéry, kteří se na ní mohou podílet. Nejčastěji je vedena na úrovni primárního nebo sekundárního vzdělávání (u nás spíše na úrovni primárního, zatímco v USA dokonce na úrovni terciálního vzdělávání, a to u technických oborů, které jsou ve svých základech chápány jako nejvíce vzdálené „tradičnímu“ způsobu myšlení). Druhým typem aplikace je podílení se na navrhování změn vzdělávacích kurikul a ovlivňování vzdělávacích politik, obojí postavené na profesionální zkušenosti s problémy marginalizovaných skupin. V této druhé poloze se kromě učitelů a asistentů pedagoga realizují nej-

častěji neziskové organizace. Někdy může být těžké odlišit klasický CB od multikulturní či interkulturní výuky nebo bilingvního vzdělávání, nicméně je možné jako rozlišovací kritérium užít subjekt realizace. Je-li jím učitel, očekáváme, že bude patrně realizovat multikulturní výuku, u asistenta pedagoga a úzce zaměřených neziskových organizací pak spíše, že budou mediovat zájmy obou stran při částečné advokacii marginalizovaných skupin, budou tedy více provádět CB. Některé organizace však mohou být ve svých programech šířeji zaměřené na multikulturní vzdělávání jako celek a někteří učitelé naopak mohou vedle společné práce se všemi žáky rozvíjet ještě užší komunikaci s rodiči marginalizovaných žáků atd. Obsahovou náplní CB kromě mediace zájmů v síti aktérů může být také příprava výukových materiálů, tvorba podkladů dalšího vzdělávání pro učitele, příprava kurzů pro žáky nebo pro učitele aj.

Pokud si chcete udělat představu o tom, jak mohou vypadat **aktivity blízké CB v praxi vzdělávání v ČR**, podívejte se na:

www.inkluzivniskola.cz

www.tadyated.org

www.varianty.cz

www.cicpraha.org

DOMÉNY APLIKACE CB – OBLAST KOMUNITNÍHO AKTIVISMU A KOMUNITNÍHO PORADENSTVÍ

Komunitní aktivismus a komunitní poradenství odkazují k velmi blízkým aktivitám a rovněž za nimi stojí tytéž typy subjektů. Kulturní zprostředkování (CB) se v obou uplatňuje jako součást aktivit navržených pro podporu určité komunity resp. skupiny, společenství aj., často však nemusí být vůbec přítomno.

Komunitní aktivismus

Podstatným rysem komunitního aktivismu je, že vedle očekávaného sledování zájmů vytčené skupiny klade důraz na **konzultaci programů a služeb s jejich uživateli**. U části projektů toho lze dosáhnout poměrně snadno, neboť je realizují přímo zástupci komunity, případně je komunita organizuje sama pro sebe.

Pro naši potřebu bude užitečné představit komunitní aktivismus ze dvou perspektiv:

- **„Lokální občanství“** zahrnuje širokou oblast občanských aktivit, v nichž reprezentace společenství chrání nebo rozvíjí místní zdroje různého charakteru. Příkladem mohou být projekty ekonomického, environmentálního nebo kulturního rozvoje vázané na obec nebo její část. Do této sféry lze ale zařadit i aktivity omezenějšího časového rozsahu, nejruznější záchranné kolektivní akce. Podstatnou součástí jsou konečně projekty, v nichž úzce dotčené obyvatelstvo reaguje na změnu podmínek svého života (typicky výstavba dálnice poblíž obytné zóny apod.). Lze shrnout, že v této oblasti se CB nutně nevyskytuje, neboť příjmovou skupinou jsou zpravidla zástupci kulturně homogenní majority (alespoň v ČR).
- **Poskytování služeb a rozvoj kultury komunit** je z hlediska zapojení CB signifikantnější již jen proto, že oblast přirozeně předpokládá přítomnost kulturní odlišnosti, byť míra jinakosti, potřeba praktického zabezpečení, vzdělávání aj. u různých skupin variiuje. Obvyklým cílem je zlepšení postavení skupiny v oblastech, v nichž je z mnoha příčin marginalizována. Již zmiňovanou výchozí ideou je, že design podpůrných aktivit vychází z dialogu s určenou skupinou. Komunitní aktivismus vykonávají nejruznější právní subjekty neziskového charakteru, a to založené buď přímo za účelem podpory určité skupiny (komunity), nebo šířeji zaměřené na podporu různých skupin v dané oblasti systémové marginalizace; participace zástupců komunity v organizacích je pak obvykle vyšší u první varianty, která také někdy jako jediná s komunitním aktivismem splývá.

Pro oba tyto „typy“ komunitního aktivismu platí, že jej spontánně či prostřednictvím nějaké organizace realizují skupiny buď přímo dotčené aktuálním nebo dlouhodobějším problémem, či tzv. **„profesionální aktivisté“**, mezi něž lze zahrnout všechny aktéry mimo vlastní oblast poskytování služeb státem a dále schopné efektivně čerpat z lokálních i nadlokálních zdrojů. Je pochopitelně možné uvažovat o propojení těchto dvou pracovně vymezených typů komunitního aktivismu, které ostatně v USA bude poměrně běžné.

Kulturní zprostředkování, jak jsme uvedli, se objevuje spíše až u poskytování služeb a rozvoje kultury komunit. V jakých konkrétních aktivitách je tedy ukotveno? Pokud podporu skupiny neorganizují přímo její zástupci, může cultural broker mediovat komunikaci s těmito zástupci. Součástí mediace mohou být překladatelské služby a oboustranné poskytování informací (pozadí kulturního ukotvení skupiny, fungování systému), zásadní jsou ale cílená interview zaměřená na potřeby a rozumění v oblasti, v níž je plánována podpora. Cultural brokerem může být samotný zástupce reprezentující skupinu (komunitu) – například pokud je třeba zjistit pohled různých sociálních, věkových, genderových aj. (pod)skupin v rámci komunity nebo pokud zástupce komunity přejal životní strategie majority a o problémech komunity toho z emického hlediska příliš neví.

Komunitní poradenství

Pokud lze říci, že komunitní aktivismus je formou volání po chybějící podpoře určitých (lokálních, skupinových) zájmů a následnou realizací této podpory, **komunitní poradenství je více či méně samostatnou součástí, případně vrcholem podpory skupinových zájmů**. Komunitní poradenství může, ale také nemusí vycházet z dialogu o nastavení služeb s dotčenými skupinami. Zatímco komunitní aktivismus si může klást za cíl obhajobu zájmů například gayů, komunitní poradenství pracuje s úzkou definicí komunity jako specifické kulturní skupiny a dále s širokou definicí komunity jako lokální skupiny omezené v dosahování sociálních a dalších služeb. CB zde spočívá především v předávání praktických a kulturně-osvětlujících informací skupině.

- Typické jsou **programy neziskových organizací** (NNO, příspěvkové organizace jako školy aj.), **které se po vzoru amerických *community-based programs* orientují na rodiny a rodinný život** – pracují s onou širší definicí komunity jako potřebné lokální skupiny. Nabízené služby pak mohou nízkoprahově využívat všichni místní bez rozdílů, tedy i kulturně specifictví jedinci. Programy jsou obvykle připraveny na práci s Romy a cizinci, v USA se programy (zaměřené zároveň na vzdělávání) uplatňují v místech obývaných pauperizovanými Afroameričany.

- Příkladem komunitního poradenství namířené na úzkou skupinu mohou být nejrůznější krajské spolky, které ovšem obvykle plní i několik dalších funkcí – stejně tak cizinecké poradny, které se díky specifické, na různé skupiny orientované agendě obvykle pod nálepku komunitního poradenství neřadí.

V této části jsme s pojmem **komunita** (zástupci komunit aj.) zacházeli neproblematicky, na závěr se ale sluší se u něj zastavit. Komunita je definována společnými potřebami nebo zájmy a obvykle také určitou mírou setkávání v prostoru. Je zřejmé, že potřeby, zájmy i výskyt v prostoru se v čase mohou měnit a členství v komunitě je tak proměnlivé, přístupné, neesenciální. S pojmem komunita se obvykle ale zachází za pomoci dalších významových nánosů, jakými jsou společná mentalita, vzájemná solidarita, uzavřenost. A vedle toho se stejně nekriticky předpokládá, že „představitelé“ (etnické, kulturní, náboženské aj.) skupiny tvoří komunitu, byť jejich potřeby a zájmy mohou být ve skutečnosti značně nejednotné (viz cizinci). Nelze zde otevřít problematiku politiky identit, nicméně její reflexe k zájmu o diskutované téma nepochybně patří.

DISKUZE KOLEM CULTURE BROKERAGE (CB)

Podstatná část polemik a dilemat kolem CB není ničím jiným než strukturálním odrazem debat o aplikované antropologii jako celku.

Kulturní relativismus a asimilacionismus:

Politika uznání a integrace jsou jako dvě spojené nádoby, které lze sotva uvažovat odděleně. V kontextu CB vystupuje toto dilema jako obzvláště patrné v oblasti vzdělávání. Neodmyslitelnou podstatou CB je kontakt dvou kulturních světů a nastavení dialogu mezi nimi. Jedná se tedy o proces, jehož definiční součástí je posun kulturních hodnot, který s sebou z hlediska marginalizované skupiny přináší asimilaci, třebaže asimilaci, která usiluje o zachování respektu k hodnotám marginalizovaných (v ideálním modelu je to tedy také majorita, kdo se hodnotově posouvá, byť do polohy otevřené společnosti, v níž stále zaujímá hegemonní postavení). Ať již jsou detaily teoretických debat o podílu relativismu a asimilace jakékoli, je jisté, že vzdělávací praxe se vypořádává se složitými procesy,

s ohledem na něž vzniká opodstatněná opatrnost z asimilačních tendencí. (Dodejme však, že srovnatelná jsou rizika dopadu přehnaného důrazu na relativismus, zejména v oblasti předávání povrchných kulturních informací a hodnot, opomíjení dialogu marginalizovaných hodnot s hodnotami majoritními a nulový útok směrem k asimilaci přinášejí minoritám srovnatelná omezení, jako je například nemožnost kulturní identifikace).

Kulturní relativismus a produkce přehnané kulturní citlivosti:

Jedním z vyústění přehnaného kulturního relativismu je tzv. *pastoral wel- farism*, kdy někteří jedinci přímo těží ze své marginalizované či kulturně specifické pozice. V praxi může znamenat zvýhodnění tam, kde se objevuje obava z diskriminace (např. žák-cizinec je ve škole hodnocen lépe, než jak by odpovídalo jeho výsledkům). Nepleťme si však *pastoral wel- farism* s tzv. pozitivní diskriminací, která je otevřenou a systémovou úpravou nestimulujících podmínek.

Jiným příkladem může být sdružení, které žádá dotace na své aktivity. Bude-li se jednat o subjekt s možností odvolat se na kulturní specifičnost, patrně bude mít dobré šance i přesto, že cíl a zabezpečení aktivit nebudou tak kvalitní jako u jiných žadatelů, kteří podobnou možností odvolání nedisponují.

Emic vs. etic (cultural broker), aktivní vs. pasivní řešení:

Neměli by romským dětem ve školách pomáhat romští asistenti pedagoga (a nikoli ne-romští) a neměli by na městských úřadech pracovat romští asistenti, kteří zajistí mediaci s romskou menšinou v obci? A bude tím zaručena eliminace reprodukce struktury dominance?

Většina odborníků na poli politiky identit v sociálním prostoru se domnívá, že nikoli. Část se přiklání k určitým výhodám emického zastoupení v procesu CB (např. pozitivní vzor asistentů dětem ve školách), jedním dechem ale dodává, že pouhá přítomnost etnického Roma emickou perspektivu a prostor pro plynulejší dialog nezaručuje. Kulturně kompetentní vědění lze získávat bez ohledu na etnickou spřízněnost, která na druhou stranu

sama o sobě není jeho zárukou (ba co víc, mnohdy je signálem opaku, neboť tzv. etničtí předáci nepředstavují běžné členy skupin, ale ty, kdo se z jejich struktur dávno vymanili a nebo v nich zauímají mocenské postavení). Navíc se zdá, že samo o sobě je kulturně kompetentní vědění nedostatečné, není-li propojeno s kvalifikovaným pohledem (tedy např. znalostí fungování sociálního systému).

Individuální vs. skupinová práva:

Ve společenských vědách dnes převažuje názor, že efektivnější je usilovat o kvalitní nastavení individuálních práv všech členů společnosti a cestou integrace posilovat postavení znevýhodněných lidí nikoli jakožto „menšin“, ale jako jednotlivců, čili uskutečňovat CB na individuálním, nikoli na skupinovém principu. Pro konkrétní menšinovou populaci a její „reprezentanty“ může být ale někdy méně časově nákladné dosáhnout práv prostřednictvím odvolání se na práva skupinová.

Etika a CB, advokační antropologie:

Jak jsme si ukázali dříve, CB zasahuje více poloh, z nichž některé jsou přímo formou obhajoby, jiné na sebe přenášejí jen některé aspekty advokační úlohy. I pokud antropolog působí v soukromé sféře, vždy je (dle etického kodexu) povinen pokud ne přímo zastupovat, tak alespoň přihlížet k zájmům marginalizovaných. Své umístění v kauzách ovlivňuje již výběrem či přijetím klienta/zadavatele. Dále by měl vždy vytipovat skupiny s omezenějším přístupem k moci a vyslyšet je.

V praxi je samozřejmě situace o to složitější, že neexistují „vakuovaní“ *cultural brokeři*, ale zaměstnanci neziskových organizací či poradních orgánů obcí, praktikující antropologové práva, antropologové zaměřující se na komunitní advokacii atd. Rizika, která v tomto smyslu CB nese, jsou opět nejobecnějšími riziky AA a lze je částečně zmírňovat zvyšováním institucionalizace AA a konkrétních specifických rolí v jejím rámci. Tím vzniknou přímější regulativy a vzroste pluralita odborných posudků.

LITERATURA

- Barkai, J. 1995. "What's a cross-cultural mediator to do? A low-context solution for a high-context problem". In Marie Batisse & Jean Barman (eds.), *First Nations education in Canada: The circle unfolds*. Vancouver, BC: University of British Columbia Press, pp. 139-153.
- Bennet, J. W. 1996. "Applied and action anthropology: ideological and conceptual aspects". *Current Anthropology* 37:23-53.
- Caroll, G., Lapoint, V., Tyler, K. 2001. "Co-Construction: A Facilitator for School Reform in School, Community and University Partnerships". *The Journal of Negro Education* 70(1/2):38-58.
- Foster, G. M. 1969. *Applied Anthropology*. Little, Brown, and Company, Boston.
- Gentemann, K. M. 1983. "The Cultural Broker Concept in Bicultural Education". *Journal of Negro Education* 52(2):118-129.
- González, N. 2010. "Advocacy Anthropology and Education: Working through the Binaries". *Current Anthropology* 51(2):249-258.
- Gould, R. 1989. "Power and Social Structure in Community Elites". *Social Forces* 68:531-52.
- Gwynne, M. 2003. *Applied Anthropology: A Career-Oriented Approach*. Pearson Education Inc., Boston.
- Harstup, K., Elsass, P., Grillo R., Mathiesen P., Paine, R. 1990. "Anthropological Advocacy: A Contradiction in Terms?". *Current Anthropology* 31(3):301-311.
- Jezewski, M. A., Sotnik, P. 2001. *The Rehabilitation Service Provider as Culture Broker: Providing Culturally Competent Services to Foreign Born Persons*. Center for International Rehabilitation Research Information and Exchange, New York.
- Kleinman, A. 1977. "Lessons from a Clinical Approach to Medical Anthropological Research". *Medical Anthropology Newsletter* 8(4):11-15.
- Low, S. M., Merry, S. E. 2010. "Engaged Anthropology: Diversity and Dilemmas: An Introduction to Supplement 2". *Current Anthropology* 51(S2):S203-S226.
- Michie, M. 2003. The Role of Culture Brokers in Intercultural Science Education: A Research Proposal. Centre for Research in Science and Technology Education, University of Waikato.
- Paine, R. 1990. "Advocacy and Anthropology". *American Anthropologist, New Series* 92(3):742-743.
- Pelto, G. H. and Pelto, R. J. 1997. "Studying Knowledge, Culture, and Behavior in Applied Medical Anthropology". *Medical Anthropology Quarterly, New Series* 11(2):147-163.
- Stairs, A. 1994. "The cultural negotiation of indigenous education: Between microethnography and model-building". *Peabody Journal of Education*, 69(2):154-171.

Stairs, A. 1995. "Learning processes and teaching roles in Native education: Cultural base and cultural brokerage". In Batisse, M. and Jean Barman (eds.). *First Nations education in Canada: The circle unfolds*. Vancouver, BC: University of British Columbia Press.

Willigen, J. V., Kedia, S. 2005. *Applied Anthropology: Domains of Application*. Praeger, London.

Weiss, M. S. 1994. "Marginality, Cultural Brokerage, and School Aides: A Success Story in Education". *Anthropology & Education Quarterly* 25(3):336-346.

DOPLŇUJÍCÍ INTERNETOVÉ ZDROJE:

<http://cirrie.buffalo.edu/>

http://www.culturalbroker.info/2_role/index.html

<http://www.diversityrx.org/resources/bridging-cultural-divide-health-care-settings-essential-role-cultural-broker-programs>

<http://www.diversityrx.org/resources/managers-guide-cultural-competence-education-health-care-professionals>

<http://www.immi.se/intercultural/nr6/pistillo.htm>

Řízení kulturních zdrojů

ILONA DVOŘÁKOVÁ

ÚVOD

Jednou z u nás méně známých oblastí, která se uplatňuje především ve Spojených státech a lze ji situovat na pomezí aplikované antropologie a aplikované archeologie, je **tzv. řízení kulturních zdrojů** (*Cultural Resource Management, CRM*). V našem prostředí bychom mohli řízení kulturních zdrojů přirovnat k **památkové péči**, která se podílí na určování a ohodnocování památek, byť její hlavní agendou je jejich evidence a zabezpečování. Jak se na této činnosti podílejí nebo mohou podílet antropologové? V České republice památkovou péči vykonávají pobočky Národního památkového ústavu, jejichž pracovníci zpracovávají podklady k posudkům Ministerstva kultury, navrhují způsoby ochrany památek a později se podílejí na jejich údržbě. Z odborných pracovníků působí v Národním památkovém ústavu nejčastěji historici, architekti, omezenější množství archeologů a jinak humanitně orientovaných osob. Jejich role v samotném procesu prohlášení za památku je spíše asistenční a pro ministerstvo nejsou návrhy a posudky památkářů závazné. Jiná situace je v případě archeologických památek, jejichž posouzení závazně iniciuje Archeologický ústav Akademie věd ČR. Určování a oceňování zdrojů nemá pouze procesuální dimenzi řešení, ale je i předmětem široké společenskovo-vědní diskuze, neboť **význam památek pro společnost je vždy určitým způsobem konstruován, a to vzhledem k době, místu, sociálním a politickým aspektům**. Role antropologů tak může spočívat jak v kritické účasti na této diskuzi, tak přímo v úsilí zevnitř ovlivňovat průběh procesu oceňování zdrojů, například ve vztahu k minimalizaci neblahých mocenských praktik. Jiným podnětem k přímé participaci antropologů může být vedení dialogu se specifickými skupinami s vazbou na kulturní zdroje, kterým tak může být lépe umožněno podílet se na nakládání se zdroji. Užším aspektem navazování spolupráce se specifickými skupinami může také být etnologická znalost těchto skupin a jejich vědění ve vztahu k ná-

lezům. Je až s podivem, že česká antropologie nevyvíjí více úsilí zapojit se do oblasti památkové péče a posuzování archeologických nálezů, kde by nepochybně našla adekvátní uplatnění.

Daleko komplexnější podobu získává tato sféra v USA, kde se pod názvem „řízení kulturních zdrojů“ (CRM) ustavuje jako subdisciplína archeologie v 70. letech. Archeologie byla v té době v USA chápána jako součást tzv. **four-field anthropology**, tzn. že kulturní antropologie a archeologie představují dvě rovnocenné opory širěji koncipované obecné antropologie. Procesu CRM se antropologové účastní buď jako badatelé s možností různě zaměřeného oborového přesahu, jako agenti najímaní v rámci soukromého sektoru pro vyhotovení rutinních posudků, nejčastěji v oblasti stavebnictví, a do třetice jako zaměstnanci různých institucí a orgánů, které na projekt řízení kulturních zdrojů úředně dohlíží nebo ho koordinují. CRM projekt může nabývat rozličných podob - od developerských projektů přes projekty environmentálního posouzení po akademicky orientovaná bádání. Rozhodující je vazba na legislativu, která upravuje nakládání s kulturními zdroji. Klíčová role antropologů ve sféře CRM, do které ovšem vstupují i další odborníci (historici, architekti, odborníci na materiály, etnografové aj.), má několikeré ukotvení: Mnohé CRM projekty jsou odstartovány díky soukromému stavebnímu průmyslu a nejčastějším typem nalezených zdrojů jsou zdroje archeologické. Na řízení těchto zdrojů se podílí až čtyři pětiny všech aplikujících archeologů v USA. Díky tomu, že antropologie a archeologie jsou, jak jsme již zmínili, silně institucionálně propojeny, znamená tato statistika i vysoký podíl antropologického zájmu. Tím ovšem není vysvětlen veškerý úhrn zainteresovaných antropologů. Spojené státy kvůli svému specifickému historicko-politickému vývoji disponují nebývalým množstvím legislativních předpisů, které upravují nakládání s kulturními a přírodními zdroji náležejícími specifickým (nejčastěji nativním) skupinám obyvatel. Tím do projektů CRM vstupují etnologové, etnografové, různí aplikovaní antropologové (kulturní zprostředkovatelé, kulturní advokáti aj.).

VYMEZENÍ ŘÍZENÍ KULTURNÍCH ZDROJŮ (DLE USA MODELU)

Množství institucí a legislativních rámců relevantních pro práci s kulturními zdroji a dále uplatnění v soukromé sféře staví USA do výjimečné pozice, k níž lze jinde ve světě sotva nalézt paralelu. O řízení kulturních zdrojů lze mluvit jednak v souvislosti s archeologií, která nejvýrazněji určuje podobu CRM, ale také v širším smyslu jako o sféře dopadů legislativ, které ošetřují nakládání s nejrůznějšími kulturními zdroji. V tomto širším pojetí tak archeologii doplňují další odborná hlediska, například kulturně antropologické.

Řízení kulturních zdrojů jako subdisciplína archeologie

- Proces řízení kulturních zdrojů je širším souborem ohledů a praktik, jež zahrnují a doplňují archeologický výzkum v místě, které je kulturně oceňováno (či u něj vzniká předpoklad kulturního ocenění) a zároveň hrozí jeho narušení z důvodu nového využití soukromého, veřejného nebo akademického. Nejčastějším případem využití je stavba či stavební úprava, ale také extenzivní archeologický výzkum.
- Archeologické posouzení prostoru, na kterém má proběhnout stavba, je ze zákona povinné. Stavební průmysl je v drtivé většině případů soukromé povahy, takto chápané CRM projekty jsou proto nejčastěji soukromé a provádí je specializované agentury nebo aplikovaná odborná a semi-odborná pracoviště. Pokud dojde k objevu kulturních zdrojů, přebírají řízení v určitých fázích další instituce.
- Klasické příklady kulturních zdrojů relevantních pro archeologii jsou *artefakty, dokumenty, stavby a jejich pozůstatky*.

Řízení kulturních zdrojů v nejširším slova smyslu

- Proces řízení kulturních zdrojů se dotýká opět širšího souboru ohledů a praktik napomáhajících určení a ohodnocení nálezů různé materiální a nemateriální povahy, které se mohou, ale zdaleka nemusejí vázat na archeologický výzkum. Podstatné tedy je, že předmětné zdroje nemusí být zdroje archeologické, a dokonce ani zdroje hmotné.

- Archeologický výzkum bývá i v řadě těchto případů jakýmsi katalyzátorem projektu, neboť na pozadí primárně archeologického nálezu dojde k zájmu o další typy kulturních zdrojů. Jiným případem ale může být zájem o přírodní zdroje nativních skupin a způsoby jejich využití a ochrany; zde archeologický výzkum nemusí být vůbec přítomen.
- Příklady kulturních zdrojů relevantních pro širší pojetí CRM jsou *religiózní místa, úseky krajiny, způsoby užívání půdy, folklór* aj.

Velmi často získává nálepkou CRM takový projekt, do něhož ve věci kulturních zdrojů vstupuje vláda. Na základní úrovni to platí pro všechny stavební projekty, jimž musí ze zákona předcházet archeologický výzkum. Nedojde-li k nálezu potenciálních kulturních zdrojů, je tím role vlády ve vztahu ke kulturním zdrojům vyčerpána. V opačném případě se rozjíždí komplikované soukolí koordinačních a legislativních regulí. Dalším případem angažovanosti vlády je situace, kdy výzkum (archeologický či jiný odborný) nese předpoklad, že na jeho konci dojde k ocenění nálezů a jejich zařazení do evidence (registru památek). Třetím případem je dohled nad územím, které sama vláda spravuje (nejčastěji národní parky). Nižší instance vlády tedy kontrolují dodržování legislativního procesu, poskytují finanční subvence a kontrolují jejich využití, případně sama vláda spravuje některá území s přirozeným potenciálem nálezu kulturních zdrojů.

Na oblast praxe zaměření vědci (aplikovaní antropologové či archeologové) vstupují do procesu CRM v různých rolích a fázích. Mohou se jako vládní poradci podílet na výběru výzkumné lokality, mohou provádět či koordinovat vlastní výzkum, podílet se na výstupech a hodnoceních. Díky svým egislativním znalostem mohou argumentačně přispívat k přijetí nálezu do registru památek. Aplikující antropolog může zajišťovat kontakt a dialog s aktéry, jako jsou zástupci „komunit“, spolků, institucí či veřejnosti, a ostatně i mezi jednotlivými skupinami odborníků. Různí odborníci totiž v rámci CRM usilují o dosažení různých cílů: ochranu historické paměti, vzdělávání veřejnosti, repatriaci a kulturní reprezentaci skupin, eliminaci negativních sociálních dopadů na skupiny nebo o využití kulturního vědění ve prospěch zlepšování stavu životního prostředí v širokém slova smyslu. Také neodborní aktéři sledují rozličné motivace, které se mohou opírat o vlastnická práva, veřejný zájem (např. ekologické dopady), různé mocenské zájmy. Některé z aspektů CRM se nápadně překrývají s dalšími oblastmi aplikované antropologie (*environmentální antropologie, social*

impact assessment). Pozice antropologa u nich ve stejné míře předpokládá moderování dialogu mezi aktéry při současném odborném vhledu do situace a znalosti legislativy. Nezbytnou dovedností je umět vybalancovat práva skupin, jednotlivců a veřejný a odborný zájem a eliminovat (identifikovat) mocenské zájmy na všech stranách. Důraz na práva skupin či marginalizovaných a angažovaná perspektiva jsou nejsilnějšími aspekty příslušnosti CRM k aplikované antropologii.

ŘÍZENÍ KULTURNÍCH ZDROJŮ MIMO USA

V západní Evropě jsou aktivity blízké řízení kulturních zdrojů označovány různými termíny pro památkovou péči (např. řízení historického dědictví ve Velké Británii), případně také termínem záchranná archeologie, dávali-li k zhodnocení podnět přímo archeologický nález, který je navíc ohrožen. Zatímco země západní Evropy, jako například Velká Británie a Francie, a neevropské země jako Austrálie nebo Japonsko s konceptem CRM částečně pracují, Česká republika spíše bojuje vůbec o samozřejmější pozici památkové péče a záchranné archeologie. Záchranná archeologie se v minulosti v USA ukázala být odrazovým můstkem pro promyšlení širších souvislostí během posuzování nálezu a dala vzniknout právě sféře kulturního řízení zdrojů, jak si ukážeme v navazující kapitole.

Agenda CRM v České republice, ale i jinde ve světě z více příčin nemůže dosáhnout takové complexity, jako je tomu v USA. Můžeme jmenovat alespoň tři důvody:

- odlišný společenský či historicko-politický vývoj (ovlivněný tenzemi mezi osidlujícími skupinami v historii USA, bojem za občanská práva, etnoemancipačními hnutími a odlišným pojetím individuálních a skupinových práv);
- slabší vazby mezi antropologií a archeologií a dalšími obory (např. ekologií);
- omezenější prostor archeologických zakázek vůbec a nevýrazné zastoupení o kulturní zdroje se hlásících marginálních skupin.

V průběhu četby si čtenář může dát za úkol přezkoumat možnost přenosu alespoň některých aspektů praxe CRM známé z USA do českého kontextu. Přehlednější zpracování možné inspirace ve vztahu k potenciálu využití v ČR na sebe dosud čeká.

VZNIK A VÝVOJ CRM V USA

CRM lze pracovně definovat jako vládou regulovaný zájem o kulturní zdroje. Je přitom zajímavé se ohlédnout, kdy a za jakých podmínek se v USA zrodil a co s sebou přinesl.

Zájem o kulturní zdroje je spjat s počátky klasické archeologie a její legislativy, které lze vysledovat od druhé pol. 19. stol. Tak jako v jiných zemích, vyvíjela se americká archeologie v duchu hledání národní identity; prvotním impulsem tak bylo zhodnocení významných budov a lokalit odkazujících k významným bitvám (záchrana těchto objektů byla přitom iniciována ze soukromých zdrojů plynoucích lokálními vládám). První zákony pro zachování historie ignorovaly zájem o památky předkolumbovských obyvatel, v 1. pol. 20. stol. pak pokračovaly v opomíjení právních nároků nativních obyvatel. V r. 1916 byl založen **National Park Service (NPS)**, jehož úlohou bylo řídit zachování přírodních a kulturních zdrojů. (Velmi zhruba lze tuto instituci přirovnat k českému Národnímu památkovému ústavu.) V období ekonomické deprese před druhou světovou válkou se NPS zapojil do programu registrace historických staveb, k níž podněcoval *Historic Sites Act (HSA)* z r. 1935. Velmi záhy se lokální vlády v rámci urbánního plánování začaly zajímat o možnost zachování širších historických území (a trend výrazněji pokračoval po skončení druhé světové války). V 50. a 60. letech proběhla pod autoritou HSA a s organizační podporou NPS řada záchranných výzkumů, v nichž začalo být běžné zachovávat historicky cenné artefakty jako součást širších sociálních a architektonických kontextů (zásadní byl River Basin Salvage Program, který dal podnět k NHPA, legislativě zcela zásadní pro CRM – viz dále).

K větším změnám, které by otřásly praxí archeologie zakořeněné v 19. stol., došlo s příchodem 60. let. spolu s ekonomickou a demografickou proměnou země, s potřebou profesionalizace archeologie a se vzrůstajícími požadavky minorit na respekt k jejich kulturním tradicím. Díky masivní migraci a rozvoji ekonomiky vznikla politická podpora rozvoje legislativy s možností využití

v developerských projektech (stavby velkých dálnic, přehrad aj.), která přinesla vládní dohled u dopadů na kulturní zdroje. Ze zásadní legislativy vznikla na prvním místě NHPA v r. 1966, v roce 1969 pak širěji a environmentálně koncipovaná NEPA. NHPA neboli *National Historic Preservation Act* určila zodpovědné instituce a přisoudila ústřední roli NPS, který začal vykonávat formální dohled nad *National Register of Historic Places*. V průběhu 80. let došlo k implementaci legislativy na jednotlivých lokálních úrovních a ještě dříve začalo vznikat velké množství rozšiřujících exekutivních řádů, které se uplatňují při realizaci NHPA a NEPA.

Vlastní pojem CRM se objevil v 70. letech, kdy nebývale vzrostl počet soukromých záchranných výzkumů a kdy také došlo k institucionálnímu oddělení teoretické a aplikované archeologie. Pojem CRM zavedli archeologové, kteří praktikovali *záchrannou archeologii* a přihlíželi k legislativě dotýkající se jak zachování historického dědictví, tak environmentálního prostředí (tedy i tzv. NEPA, *National Environmental Policy Act*). NEPA vzbuzovala krátce po svém zavedení řadu pozitivních ohlasů, neboť přestože měla primární dopad na proces EIA (*Environmental Impact Assessment*), konstituovala jej jako širší agendu zahrnující také SIA (*Social Impact Assessment*), což znamená, že v rámci sledování dopadů v procesu společenské změny zohledňovala širší pole sociokulturních vztahů. Záchranní archeologové díky svým ohledům na životní prostředí rámcem NEPA hojně využívali; inspirovali se přitom důrazem na sociokulturní vztahy, čímž koncept záchranné archeologie nenávratně rozšířili. Vytvořili novou oblast aplikace antropologie, která je jen těžko zaměnitelná za pouhou archeologii či záchranu historického dědictví a kterou se řídí nejen privátní sektor, ale i odborně-institucionální výzkumy.

Důležité je, že legislativní novinky a přesun do soukromé sféry (a tedy vůbec vznik CRM) přinesly pozitivní dopad na praxi archeologie. Ta se nově musela vypořádat s časově a problémově ohraničeným výzkumem a musela posílit produkci zpráv o výzkumech. Akademičtí archeologové přitom kriticky reagovali na údajnou nízkou odbornost záchranných výzkumů. V téže době, **v průběhu 70. a 80. let, narůstá počet legislativ zaměřených na ochranu nativních obyvatel a jejich tradiční kultury (např. AIFRA).** Archeologové/antropologové praktikující CRM, ať již jako soukromí konzultanti, či (především) zaměstnanci státního resp. federálního sektoru, pociťují vzrůstající nároky na své mediační a advokační kompetence ve vztahu k marginalizovaným skupinám (srv. proces *cultural*

brokering a advokátní antropologii). Jsou jim ušetřeny první lekce selhání velkých záchranných projektů (The African Burial Ground). Diskuze o odborné způsobilosti navázané na vlastní archeologickou práci pokračovaly koncem 80. let, kdy se pozici archeologů/antropologů pokusil obhájit Thomas F. King, a to poukazem na různé druhy transparentních odborných odpovědností, které výzkum doplňují. Debata se však brzy obrátila jiným směrem a paradoxně začala pohlížet na antropologický rozměr procesu CRM v reduktivní podobě.

V 90. letech, se vzrůstající potřebou interpretace „domorodých“ kulturních zdrojů samotnými zástupci skupin, začala být v oblasti řízení kulturních zdrojů recipována úloha antropologa-etnografa.

Celé spektrum odborníků účastných v CRM usilovalo o takové způsoby ochrany zdrojů, které jsou v souladu se zájmy marginalizovaných skupin, a antropologie sehrála roli zprostředkovatele jejich kulturně odlišného myšlenkového světa. Svou mediační roli tím však v očích kolegů i svých vlastních zredukovala na etnologii. Větší poptávku po advokativní úloze antropologie vyvolaly projektové přehmaty nadcházejících let. Zástupci skupin byly v těchto projektech osloveni opožděně, vlivní mohli sledovat své mocenské zájmy, zatímco marginalizovaní nezískali žádnou ochranu – s kulturním dědictvím bylo svévolně nakládáno bez jejich účasti.

90. léta se mimo jiné stala obdobím profesionalizace CRM, nastavení formálních rolí a procedur a široké implementace související legislativy do privátního sektoru. Spor mezi teoretickou a aplikovanou archeologií v USA opadl a zdá se být zcela okrajovým (zřejmě i v důsledku vyšších nároků na profesionalizaci aplikované archeologie). Většina archeologů/antropologů účastných v CRM má magisterské vzdělání a participuje v akademické sféře. Účast na projektech umožňuje badatelům setkávat se každodenně s archeologickou praxí a jako taková je oceňována. Proces CRM je v současnosti nejvíce komplikován legislativními nedostatky, zejména omezenou vazbou mezi působením velkého množství zákonů uplatňovaných v CRM.

ANTROPOLOGIE A CRM

K začlenění CRM do kulturní antropologie (resp. aplikované antropologie) došlo v 90. letech v souvislosti s výzkumy, které vyžadovaly studium specificky propojených kulturních oblastí (etnobotanika, etnozologie či studium tradičního kulturního vědění). Účelem zaměření se na tyto oblasti bylo, aby přispěly k **eliminaci negativních dopadů v procesu změny**. Základní myšlenka obratu pozornosti k nativním informátorům (který se objevil v téže době, kdy se rozvíjí např. podvodní archeologie) spočívala v představě, že **kulturní zdroje mohou být nejlépe chráněny prostřednictvím týchž praktik, které se podílely na jejich vzniku**. V nemalé míře pokrývaly výzkumy téma ekologických vlivů a celková míra dopadů nebyla vztahována pouze ke zdrojům samotným, ale také k lidem, kteří byli se zdroji svázáni. **Antropolog získává v takových výzkumech několik rolí zároveň: díky konzultacím s nativními obyvateli interpretuje kulturní zdroje, navrhuje způsoby jejich ochrany, ochrany prostředí a obyvatel samotných, předkládá požadavky správním orgánům a vyjednává práva skupin**.

Oblast CRM představuje výživné prostředí nejen pro aplikovanou, ale také pro teoretickou antropologii. Dotýká se témat, jakými jsou kolektivní vnímání krajiny nebo konstrukce skupinové identity a utváření tradice. Považba antipatií mezi teoretickou a aplikovanou antropologií se tu rýsuje jasně: zatímco akademici jsou k procesu vynalézání tradic skeptičtí, praktikující antropologové v něm svým klientům často i asistují.

KULTURNÍ DĚDICTVÍ: USA A EVROPSKÝ MODEL ZÁCHRANY A OCHRANY KULTURNÍCH ZDROJŮ

Pojem **kulturní dědictví** (*cultural heritage*) je v mnoha zemích EU nejběžnějším označením souboru ohodnocených zdrojů, které jsou předmětem záchrany a ochrany archeologů, historiků, architektů a mnoha dalších specialistů. V USA je standardněji užíváno přímo označení **cultural resources**, které nevyžaduje rozlišovat mezi konkrétními kulturními zdroji (neboli součástmi kulturního dědictví) a jejich celkovým souborem. V ČR se podobně jako v jiných evropských zemích setkáváme s označením *kulturní památka* pro jednotlivé zdroje a označením *kulturní dědictví / bohatství* pro soubor těchto zdrojů. Způsob označování „kulturních zdrojů“

1

PŘÍKLADY PROJEKTŮ V HISTORII CRM

MISSOURI RIVER BASIN PROJECT (1944 – 1969)

Na konci druhé světové války přišla nová éra kontroly, rozvoje a ochrany národních zdrojů. Missouri River Basin Project představoval rozsáhlý program rozvoje vodních zdrojů. *United States Corps of Engineers* (USACE) realizovaly výstavbu více než stovky přehrad od Montany po Missouri a zkoumaly možnosti industriálního využití vodních zdrojů. Součástí programu bylo převedení půdy v okolí řeky do vlastnictví státu, přičemž až 20 % pozemků původně vlastnilo nativní obyvatelstvo (1500 lidí se muselo z oblasti vystěhovat).

Projekt významně implementoval profesionální archeologii na širší mezinárodní úroveň, propojil vládní a odbornou archeologii, zavedl tradici závěrečných reportů a tzv. memoranda of agreement (smlouvy o souhlasu s marginalizovanými skupinami). V oblasti řeky Missouri dodnes probíhá řada záchranných projektů USACE i jiných organizací.

souvisí s modely registrů „památek“ a s ideou zaopatření jejich ochrany: UNESCO *World Heritage List* (od r. 1972) eviduje přes 900 položek kulturních, přírodních a smíšených zdrojů. USA *National Register of historic places* (od r. 1966) vedle toho sdružuje 80 tisíc „historických položek“ (*historic properties*), tedy kulturních zdrojů, které lze (zjednodušeně řečeno) historicky ocenit, nicméně samotné pojetí konceptu kulturních zdrojů je zde daleko širší a protíná se s konceptem přírodních zdrojů. **Přestože Spojené státy později adoptovaly *World Heritage Convention*, nepřistoupily na ideu elitního registru, do nějž jsou zařazovány jen takové „kulturní zdroje“, které jsou svázané s určitým stupněm státní ochrany (takové registry jsou z logiky věci selektivní).** V USA dochází k rozlišení kulturních zdrojů vzhledem k úrovni významnosti (lokální, státní, celonárodní) a ty zdroje, které referují o celonárodní historii, se obvykle v návazném kroku stávají tzv. *National Historic Landmarks*, nicméně zařazením do tohoto souboru zdrojů nevzniká plošný nárok na vyšší vládní

1

PŘÍKLADY PROJEKTŮ V HISTORII CRM

TENNESSEE-TOMBIGBEE WATERWAY PROJECT (1972 – 1984)

Od přelomu 60. a 70. let se objevovala řada komerčních projektů, které již musely respektovat existující NHPA a NEPA legislativu. *Ten-Tom Waterway* projekt byl projekt výstavby říční dopravy, která protínala státy Mississippi a Alabama. Hlavním cílem využití dopravy byl průmysl, stavba ale musela být uzpůsobena tomu, aby minimalizovala dopady na životní prostředí. Hlavním řešitelem byly opět USACE, a protože odborné archeologické instituce měly jen omezenou kapacitu, rozvinula se spolupráce s aplikovanými centry přidruženými k archeologickým oddělením univerzit. Více než o kulturní zdroje šlo v této době o ošetření ochrany zdrojů přírodních.

COLORADO RIVER CORRIDOR SURVEY (1989 – 1995)

V roce 1989 zahájil *National Park Service* (NPS), který spravuje území v povodí řeky Colorado (1959 zde byla postavena přehrada Glen Canyon), řešení EIS (*Environmental Impact Statement*). Jedním z předpokladů řízení bylo identifikovat archeologicky relevantní zdroje a následně ve spolupráci se zástupci kmenů jižních Paiute identifikovat kategorie environmentálního dopadu na skupiny. NPS prováděl na daném území archeologický výzkum již v 70. letech, tehdy ale bez přizvání nativních skupin, které se dokonce samy o podíl na řízení zdrojů hlásily.

Skupiny obývají území dlouhodobě, teprve v 90. let se ale objevil zájem o jejich pohled na hodnotu úseků krajiny. Mnohá rozhodnutí, která museli nativci učinit – jako např. objasnit a obhájit využití vodních zdrojů – měla politické implikace. V r. 1994 zapsalo ACHP všechny tři kmeny Paiute na seznam vládou rozpoznaných kmenů, které získávají pravomoce podílet se na řízení přírodních a kulturních zdrojů (kromě Paiute to v dané oblasti platilo také pro Hopi, Navajo, Zuni Pueblo a další skupiny). Z 25 míst, které Paiute identifikovali jako významná, bylo šest zařazeno do *National Register of Historic Places*, a to bez ohledu na to, zda se jedná o místa relevantní z hlediska archeologie, etnografie nebo jiného odborného pohledu. I zde výzkum pokračuje do dnešních dnů.

ochranu (byť může vláda částečně subvencovat vznik památníku, muzea atd.). Podstatné totiž je, že obrovské množství těchto zdrojů má soukromé vlastníky.

Přestože v USA nejsou zdroje tak dalece významotvorně odstupňované jako v Evropě, i zde vystupuje *National Register* jako středobod celé agendy: **celý proces CRM je značně determinován kritérii posouzení pro zařazení do registru**, a to na úrovni výběru vhodné legislativy (a tím správní instituce pro koordinaci CRM) a na úrovni rozvinutí pokračujících fází CRM, které jsou podmíněny právě potenciálem zdrojů stát se zdroji kulturními. Kritéria zařazení do *National Register* jsou legislativně upravena a sledují zhruba čtyři oblasti posouzení: zda se jedná o zdroje spjaté s 1) historicky významnými událostmi, 2) s historicky významnými lidmi a skupinami, 3) s významnými objekty, či zda 4) přinášejí významné informace umožňující rekonstruovat historii a prehistorii (kritéria jsou pro snazší zapamatování uváděna jako ABCD, A – *Assotiation*, B – *Big People*, C – *Cute Buildings*, D – *Data*). Naplnění kritérií (vedle oblastí posouzení hlavně signifikance nálezu a jeho integrity) posuzuje *National Park Service* na úrovni jednotlivých států federace a hlavní výhodou, která plyne ze zařazení zdrojů do registru, je podíl federální vlády na financování jejich záchran v případě, že se nenajde jiný investor. Co se týká další ochrany kulturních zdrojů, ta je ponechána v rukou konkrétního vlastníka (byť může na kulturní zdroje žádat dotace) a je stimulována veřejným vzděláváním zakotveným již ve druhé fázi CRM.

UNESCO umožňuje zařazení památky na seznam za podmínky univerzální hodnoty místa a splnění jednoho z 10 kritérií společných pro kulturní a přírodní resp. smíšené zdroje (např. zdroj poukazuje na zásadní změnu lidských hodnot, zdroj je příkladem tradiční usedlosti nebo tradičního užití půdy, moře aj.) Zvláštní důraz je kladen na zdroje, které jsou v ohrožení nebo představují výjimečné svědectví o kulturní tradici, která byla rozptýlena. Jednotlivé účastnické státy (které významně přesahují členskou základnu EU) souhlasí s uznáním památek a dokládají způsoby jejich ochrany, které financují ze společných zdrojů. Státy mají další své národní, regionální nebo provinční registry a mohou také rozlišovat více stupňů významnosti památek, jejichž ochranu financují různou měrou z více typů lokálních zdrojů. Soukromé vlastnictví kulturních památek je přípustné, ale není zdaleka tak časté jako v USA.

Určení kulturní hodnoty je ze své povahy selektivní, kulturně podmíněný proces, do kterého vstupují představy badatelů, legislativy, společnosti, doby atd. **V USA fungují dva usměrňující mimolegislativní mechanismy, které pomáhají zvrátit mocenské aspekty konstruování signifikance zdrojů.** Jednak je to **důraz na soukromé vlastnictví**, který přesahuje do ochranné správy mnoha kulturních zdrojů v USA a pomáhá mimo jiné chránit zájmy marginalizovaných skupin (kterým ze zákona kulturní zdroje náleží, pokud lze k jejich současné reprezentaci zdroje historicky vztáhnout). Jednak je to **opora konstrukce ve veřejném mínění**, tedy v demokratizaci schválení. Samotný koncept kulturních zdrojů v USA vznikl právě v kontextu snah o sociální integraci znevýhodněných skupin a předem tak usiloval vyvarovat se kulturní hegemonie, kterou prostřednictvím obdobných konceptů nastolily mnohé evropské státy. **Pokud v Evropě odborníci usilují o nastolení otevřenější legislativy, která podpoří signifikanci zdrojů spjatých s marginálními skupinami, vůbec není jisté, zda tím budou zájmy skupin posíleny, neboť správa kulturních zdrojů zůstává často ve státní působnosti.**

Pohlédneme ještě krátce na srovnání vlastního řízení kulturních zdrojů v USA a Evropě. V Evropě se tatáž agenda nerozvinula se srovnatelnou příslušností k soukromé sféře, byť některé země se americkému modelu přibližují. Blízké aktivity se pod nálepkou *řízení kulturního dědictví (Cultural Heritage Management, CHM)* aplikují ve Velké Británii. I zde navázala agenda na záchrannou archeologii. Legislativní stimulace širšího řízení zdrojů, které není omezeno pouze vládním financováním, proběhla v 90. letech. Podobně jako v USA pracují ve VB specializované agentury, které si lze soukromě najmout, aby ošetřily archeologické pozadí developerských projektů, dodržení práv a regulací. V jistých ohledech však zůstává situace ve VB poplatná obecnějším evropským tendencím: role archeologa a antropologa jsou zřetelněji odděleny, chybí výrazněji propojené archeologické a sociálně-kontextuální posouzení (Social Impact Assessment není běžnou součástí) a hlubší dialog mezi aktéry. Tento stav má podstatné konsekvence v tom, že **zájmy marginalizovaných skupin se redukovávají na zájmy vlastnické a emoční**, neboť s chybějícím dialogem mizí ohled na interpretační úlohu skupin. Spolu s USA sdílí Evropa vzrůstající důraz na vzdělávání veřejnosti. Také díky převažujícímu státnímu vlastnictví „kulturního dědictví“ je pak agenda CHM ve VB senzitivní k dalšímu typu aktérů – turistům a návštěvníkům. CHM lze ve VB studovat jako samostatnou disciplínu, byť v praxi zpravidla sdružuje zájmy odborníků

z oblasti historie, kulturních studií, volného času a turismu, historie umění a geografie. Díky vazbě na unijní regulace je v Evropě kreativněji než v USA prováděna EIA.

2

REGISTRY PAMÁTEK MŮŽETE SLEDOVAT NA:

<http://whc.unesco.org/>

<http://www.nps.gov/nr/>

<http://www.mkcr.cz/cz/kulturni-dedictvi/pamatkovy-fond/pamatkovy-fond/ustredni-seznam-kulturnich-pamatek-cr-775/>

ZADAVATELÉ, DOHLÍŽEJÍCÍ A VÝKONNÉ SUBJEKTY UVNITŘ CRM V USA

V procesu CRM v USA se setkává nemalé množství rozličných řešitelských subjektů a aktérů. Veškeré CRM projekty jsou rámcově ovlivněny činností institucí, jejichž základní úloha je legislativní a kontrolní. Implementaci legislativy pak provádějí další instituce, z nichž některé mají opět kontrolní úlohu (například v otázce finanční), jiné třeba úlohu konstrukční (během plánování staveb). Implementaci legislativy obecně provádějí také instituce spravující pozemky a zdroje, které se na nich nachází – v jistých případech mohou tyto instituce figurovat jako asistenti a koordinátoři projektů (řeč je především o *National Park Service*, NPS, který spravuje památkové rezervace a koordinuje další úřady, které již přímo spolupracují s výkonnými subjekty). Vlastní výkonné subjekty, aplikanti CRM, se proměňují zejména s ohledem na velikost rozpočtu a/nebo dle úrovně stavebního povolení.

Tři ze čtyř velkých vládních institucí definujících legislativní rámec procesu CRM jsou ve skutečnosti environmentálně orientované. Vznikly v návaznosti na legislativu NEPA a liší se v míře provázanosti s jinými vládními

sekcemi a v propojení s praktickým řešením projektů CRM. Primární vládní institucí s dopadem na agendu CRM je ale ACHP, které vzniklo z podnětu legislativy NHPA.

Advisory Council on Historic Preservation (ACHP) kontroluje dodržování zákonů, které určují zacházení s kulturními zdroji, zejména tzv. Sekce 106 NHPA. Navrhuje legislativní úpravy pro danou oblast, poskytuje odborné kurzy výkonným subjektům a úzce spolupracuje s nezávislými institucemi, jako je *National Trust for Historic Preservation* (která je důležitá proto, že vede nezávislé soudní spory). V ACHP se sdružují reprezentanti lokálních vlád (tj. vlád jednotlivých států federace) a experti federálního úřadu.

Council on Environmental Quality (CEQ) je institucí zodpovědnou za kontrolu toho, zda všechny ostatní instituce dostatečně implementují závazky vyplývající z NEPA. Pod přísnými regulacemi vydává detailní zprávu EIA (*Environmental Impact Assessment*). **Environmental Protection Agency (EPA)** provádí regulaci ochrany a vlastní ochranu životního prostředí a v procesu CRM vystupuje jako relevantní díky zdůrazňování marginálních skupin s ohledem na jejich disproporční možnosti chránit své prostředí. Trojici environmentálně orientovaných vládních institucí uzavírá **Institute for Environmental Conflict Resolution (IECR)**, což je nezávislá vládní instituce silně propojená s praktickým řešením environmentálních otázek.

Implementaci závazků vzešlých z legislativy provádí na různých úrovních další instituce:

1. instituce spravující pozemky a zdroje, které se na nich nacházejí,
2. asistenční instituce poskytující finance a kontrolu jejich užití,
3. konstrukční instituce (plánují a staví),
4. instituce udělující povolení a licence,
5. centrální, regionální nebo oblastní úřady,
6. tzv. FPOs (*Federal Preservation Officers*).

Mezi institucemi první skupiny je třeba specificky vydělit **National Park Service (NPS)**, který kromě správy chráněných rezervací provádí ochranu a registraci památek, veřejné vzdělávání a odbornou konzultaci zakázek s kontraktory. Kromě toho poskytují (za podmínky spolupráce

s neziskovým sektorem) granty federálním podúřadům zvaným **State Preservation Historic Officers (SHPOs)**. SHPOs jsou jakousi spojkou mezi státní a federální úrovní (zejména v otázce propojování legislativ), jsou převážně financovány federální vládou, koordinují řadu projektů a zaměstnávají široké množství odborníků. SHPOs odpovídají paté z načrtnutých skupin. Nad nimi stojí úředníci FPO, kteří v rámci ACHP řídí kontrolu různých oblastí dodržování legislativ CRM. NPS sehrálo důležitou roli v 90. letech, na jejichž počátku zavedlo tzv. kmenové programy a do čela jejich řízení postavilo **Tribal Historic Preservation Officers (THPOs)**, jakési zprostředkovatele vůle „kmenových vlád“. Autorita THPOs se konstituovala jako plná a v mnoha ohledech nahrazující autoritu SHPOs, přinejmenším co do rozhodování uvnitř hranic rezervací. THPOs požívají další práva v důsledku NEPA; k výraznější roli indiánských kmenů v procesu CRM dochází dnes výhradně prostřednictvím THPOs.

Kmenové vlády mohou také vyjednávat přímo s federální vládou. Pro tuto možnost jsou rozpoznávány prostřednictvím úřadu zvaného **The Bureau of Indian Affairs (BIA)** – jsou-li na seznamu kmenů uznaných vládou, těší se dobré pozici (a ve sporných případech je jim přiznávána výhoda), avšak zřejmým problémem je, že ta kmenová uskupení, jejichž reprezentaci úřad neuznal (či nestihl uznat), jsou limitována. Vedle toho existuje celá řada právních rámců, jejichž prostřednictvím lze vykládat právo pro jednotlivé nativní skupiny. Některým se budeme věnovat v nadcházející kapitole.

Vlastními aplikanty CRM jsou buď aplikovaná pracoviště odborných institucí, nebo (převážně) soukromé agentury. Instituce a typy projektů, k nimž se dostávají, se liší dle toho, zda používají velké federální granty (stavby silnic, přehrad aj.), nebo lokální prostředky, které jednotlivé státní vlády získávají z obecnějších programů. Ve druhém případě se obvykle očekává, že projekt nebude vyžadovat komplikované environmentální zhodnocení, byť je také vždy nezbytnou součástí. Firmy pak lze rozdělit na ty, které usilují o velké stavební povolení, nebo o malé, přičemž distinkce jde obvykle opět po ose komplikovanosti environmentálního zhodnocení. Archeologové/antropologové pracující na všech těchto úrovních projektů se řídí týměž souborem legislativních předpisů a pro výkon musí být oprávněni, ať již pracují pod hlavičkou odborné instituce, anebo jako soukromí konzultanti. Realizace výzkumů je v USA spjata s vysokou mezioborovou spoluprací a možností zapojit nezávislé poradní orgány.

3

SEZNAM OFICIÁLNĚ UZNÁVANÝCH INDIÁNSKÝCH KMENŮ LZE NALÉZT NA:

<http://home.nps.gov/nacd/>

LEGISLATIVA A REGULACE V CRM V USA

První zákony s přímou relevancí pro CRM se v USA objevovaly v 60. letech: definovaly proces a aktéry (zejm. kontrolní a koordinující instituce), povinnosti aktérů (závazky na straně kontraktorů, potřebné licence atd.). **National Historic Preservation Act** (NHPA, vznik 1966, úpravy 1980, 1992) a **National Environmental Policy Act** (NEPA, vznik 1969) kladou velký důraz na demokratická řešení, tedy na balancování minimalizace negativních dopadů a veřejného pohledu na problematiku. NEPA představuje širší autoritu dotýkající se nakládání se všemi druhy zdrojů s ohledem na ochranu prostředí a na vlastní ochranu těchto zdrojů (neboť zdroje jsou buď přímo s prostředím svázané, či jsou vtažené do širších socio-kulturních vazeb, které je také třeba spolu s prostředím chránit). Nakládání se zdroji v určitých specifických kontextech usměrňují samostatné exekutivní řády, které se stávají součástí aplikace NEPA, např. pro kontext socio-kulturní nerovnosti (kdy je třeba chránit marginalizované skupiny) nebo pro kontext urbánního centra (kde je kladen zvláštní důraz na balancování negativních a pozitivních vlivů na kulturní zdroje). Jiné exekutivní řády nutí federální vládu, aby řídila spolupráci mezi státy a tlačila na vnímavost vůči socio-kulturnímu kontextu. Jak vidíme, **NEPA má široké pole relevancí pro CRM, přesto však není možné tento rámec uplatňovat bezvýhradně, neboť v procesu CRM má přednost NHPA (která ale bohužel převážně redukuje kulturní zdroje na kulturní dědictví, tj. na zdroje historické, architektonické či jinak odborně uznané)**. Z obsahu NHPA je neznámější tzv. sekce 106, která instruuje agentury, jak provádět zhodnocení vlivů na kulturní zdroje, a nastoluje tak závazek procesu CRM. Na jiných místech zákon definuje funkce institucí ACHP, SHPO a THPO. Dále dovozuje, že úkolem federální vlády je posvětit uznání kulturních zdrojů (za kulturní dědictví), a to cestou řízené spolupráce těchto institucí setkávající se pod koordinací ACHP. Zásadní asistenční roli vykonává *National Park Service* (NPS), vládě blízká instituce, která od r. 1935 (z pravomoci

The Historic Sites Act, HSA) registruje kulturní památky (původně hlavně stavby a významná místa) a z podnětu NHPA připravuje podklady vedoucí k identifikaci zdrojů. Z různých zvláštních zákonů, které jsou v praxi reflektovány spolu s NHPA, stojí za zmínku *Department of Transportation Act* (úmluva instituce DOT), která ukládá stavebním komunikačním firmám povinnost usilovat o minimalizaci negativních dopadů na kulturní zdroje. Ochrana a záchrana kulturních zdrojů je (variabilně dle aktuálního politického kontextu) stimulována tzv. *The federal tax code*, jakousi pobídkou vlastníkům míst s historickým kontextem, kteří si mohou záchranné akce odečítat z daní.

CRM respektuje další legislativní okruhy – práva vztažená k archeologii (jmenujme *Antiquities Act* z r. 1906 nebo ARPA z r. 1979, *The Archeological Resources Protection Act* zaobírající se neautorizovanými exkavacemi, poškozením zdrojů aj.), historii nebo k oblasti řízení pozemků. Podstatná je oblast legislativ dotýkajících se ochrany práv nativních skupin ve věci ochrany kulturních zdrojů: v r. 1978 byl vydán ***American Indian Religious Freedom Act, AIRFA***, který při svém zaměření na sakrální prostory rozšířil pohled na kulturní zdroje, mezi než zahrnul nejen fyzické aspekty sakrálních míst, ale i praxi náboženství, která je s místy spjata. Exekutivní řád z r. 1998 doplnil tuto perspektivu o důraz na komunikaci s nativními skupinami a zohledňování poškození sakrálních míst, přestože místa nejsou kulturně materializovaná (tím tento exekutivní řád slouží jako přesah NHPA, který neuvažuje jiné než materializované kulturní zdroje). Druhým významným právním dokumentem na ochranu zdrojů nativních skupin je ***Native American Graves Protection and Repatriation Act, NAGPRA*** z r. 1990. NAGPRA reguluje exkavace pozůstatků předků a nakládání s dalšími kulturními zdroji nativních skupin a zajišťuje jejich částečné financování, čímž doplňuje další právní nároky vyplývající z obecnějších opor ochrany ohrožených kulturních zdrojů (na ty však obvykle dosahují pouze státem rozpoznané nativní skupiny či kmeny).

Americká legislativa podmiňující proces CRM se vyrovnává s několika obtížemi. V první řadě nejsou novější zákony dostatečně propojeny se starší legislativou. NHPA dále redukuje pohled na kulturní zdroje a také neumožňuje, aby prehistorické kulturní zdroje byly nahlíženy v právním rámci NEPA, byť by to zvýšilo šance na plošnější zachování (nebo alespoň diskuzi o využití) takových zdrojů. Soudobý stav je výsledkem nedostatků návrhů legislativ, odráží ale především vzájemně nestejně propustný vztah mezi rámci

NHPA a NEPA (NEPA je širší rámec, který na jednu stranu musí respektovat všechny ostatní rámce nakládající se specifickými typy zdrojů a musí je v sobě všechny předvídat, na druhou stranu aplikanti primárně specifických rámců nemusí NEPA reflektovat jako celek, obzvláště pokud v určitých oblastech cítí převahu relevance specifického rámce – a momenty takových rozhodnutí jsou pochopitelně arbitrární). Větší využitelnost NEPA zejména u řízení prehistorických zdrojů by také umožňovala potlačit důraz na jinak zásadní privátní vlastnictví (to má v USA historickou kontinuitu a klade na něj důraz NHPA i většina legislativ vůbec), čímž by vznikl větší prostor pro otevřená demokratická řešení – účast veřejnosti na rozhodnutí, která je běžnou součástí zjišťování environmentálních dopadů.

PŘÍPRAVA, FÁZE VÝZKUMU CRM A ZHODNOCENÍ MOŽNÝCH NEGATIVNÍCH DOPADŮ (MODEL USA)

CRM zahrnuje dvě až tři vlastní fáze, orámované předvýzkumem a monitoringem. Počet vlastních fází se liší v závislosti na tom, zda je či není požadovanou součástí výzkumu návrh na čelení případným negativním dopadům na již dříve uznané kulturní zdroje (které musí být významné a musí být součástí dostatečně integrovaného nálezu). Fáze 1 a fáze 2 jsou sice technicky oddělené, nicméně tvoří spojitý proces, kdy postupem ve fázi 1 výzkumník determinuje vývoj výzkumu ve fázi 2, a to především prostřednictvím předběžné definice kulturních zdrojů a výběrem správné instituce. V tomto přehledu se věnujeme řízení hmotných kulturních zdrojů.

Fáze předvýzkumu má povahu tzv. *constrains study*, kdy je k danému projektu **shromážděna** (nikoli však interpretována) **existující dokumentace** – fyzická geografie, historická a kulturní geografie, sumarizace dat, stav uplynulé práce s kulturními zdroji a obecněji vazba (dané) kulturní historie na státní plán záchrany památek. Informace plynou z mnoha oborových specializací a jsou dokumentovány standardizovaným způsobem za užití jasně daných kritérií posouzení, kdy v prvním kroku jsou zodpovězeny hlavní výzkumné otázky a ve druhém je citlivě zhodnocena determinace kulturních zdrojů. Studie provádějí kanceláře SHPOs, a to i za situace, že jsou jejich předmětem vládní (federální) pozemky. *Constrains study* může vystupovat jako zcela samostatný (mimo širší CRM výzkum se vyskytující) formát, v každém případě nabývá dvou základních podob: *preservation*

plan, nebo *disturbance study* (ve druhém případě, aplikovaném častěji v urbánním kontextu, je kladen větší důraz na zhodnocení „živých“ kulturních zdrojů).

- U *archeologických výzkumů* je pravděpodobnost riskantního nakládání s kulturními zdroji v rámci *disturbance studies* zjišťována skrze naměřené hodnoty půdních typů, vzdálenosti od vodních zdrojů atd. (na datech proběhne numerická shluková analýza, širší oblast je rozdělena na více subsetů a navazuje deskriptivní statistika pro každý z nich). Pravděpodobnostní tvrzení je pronášeno pomocí GIS technologie.
- V otázkách zjišťování historie projektu je u všech typů výzkumů zvlášť ohledávána vlastní historie podmínění projektu a zvlášť historie prostoru (zejm. jeho užití), v němž projekt probíhá. Dále je jako součást předvýzkumu realizována série rozhovorů s „komunitními historiky“ (tedy s jedinci znalými historie prostoru) a s lokálními rezidenty a vlastníky majetku. Mnohé informace jsou doplňovány z tisku nebo prostřednictvím veřejné knihovny a v případě některých států také díky veřejně dostupným datům v systému GIS. Často je zjišťována lokální historie a lokální narativy, jako podklady rekonstrukce oblasti jsou využívány historické mapy a jiné dokumenty a nechybí obecnější environmentální zhodnocení. Předvýzkum je významný mimo jiné proto, že později umožňuje zhodnotit dopady výzkumu.

Fáze 1 je již vlastní fází procesu CRM. Na předvýzkum navazuje seznámení s nashromážděnou dokumentací (*scoping*), kterou posouvá předběžným výzkumem umístěným v terénu. Hlavní **podstatou fáze 1 je identifikovat kulturní zdroje**, což je nutná startovní pozice pro jakékoli další směřování v CRM. Dle standardů identifikace je posuzováno, zda je v lokalitě předpoklad nalezení kulturních zdrojů odpovídajících kritériím *National Register of Historic Places*, případně jiného myslitelného rámce. Pokud je později třeba integritu přezkoušet, k čemuž u většiny průzkumů nedochází, navazuje fáze 2.

- U *archeologických výzkumů* je první fáze spojena se stanovištním archeologickým výzkumem a snahou identifikovat archeologické zdroje. Archeologický výzkum je jednak horizontální v určitém výseku, jednak vertikální, v němž je zjišťována integrita depozice v jednotlivých hloub-

kách daného výseku. O provedení předběžného stanovištního výzkumu je velký zájem a jednotlivé realizační týmy mezi sebou soutěží v míře efektivity a profesionalizace.

- Realizační tým u jakéhokoli typu výzkumu má za úkol získat povolení buď u hlavního vládního úřadu (jde-li o federální pozemky), nebo u úřadů SHPO, zajistit další souhlasy a získat nebo vyhotovit mapy prostoru (stát v rámci svých sdružovaných dat ověřit, zda již v prostoru výzkum v minulosti neproběhl a s jakými nálezy). Realizátor si také nejprve udělá představu o konkrétních úsecích, u nichž vzniká potenciál nalezení kulturních zdrojů, a poté kontaktuje vlastníky půdy (často zároveň kontraktory) a získá konečné povolení k zahájení archeologického průzkumu (před ním je ještě třeba informovat organizace zajišťující rozvody lokálních sítí a naplánovat harmonogram práce v kanceláři, v terénu a v laboratoři, navrhnout logistická opatření a zajistit potřebné vybavení).
- *Vlastní archeologická práce* v terénu sestává z povrchového zkoumání půdy, klasické ruční metody a užití sofistikovanějších zaměřovacích technologií (dle určitých standardů je pak posuzována míra koncentrace zdrojů).
- Součástí fáze 1 je i prohloubení kulturního pozadí a návrh testování dosažených (nalezených a identifikovaných) výsledků. První vlastní fáze CRM je někdy nazývána „rozpoznávacím výzkumem“, „inventurou“ apod., ale její význam je stěžejní a výsledek zcela ovlivňuje další proces (SHPOs se dle reportu vzešlého z této fáze rozhodují o nastolení fáze 2).

Fáze 2 je jednoduše **testováním** a evaluací. Je to fáze, kterou může hlavní výzkumný korpus skončit, nenavazuje-li fáze zhodnocení negativních dopadů (ať tak či tak, úplným zakončením projektu CRM je závěrečné zhodnocení). Fáze 2 je zcela **zásadní v tom, zda budou zdroje rozpoznané ve fázi 1 skutečně uznány** (a v jakém rozsahu) jako relevantní pro určitý hodnotící rámec (nejčastěji *National Register of Historic Places*). Přiměřenost zařazení do evidence je určena signifikancí a mírou integrity nálezu, přičemž otázka signifikance je významně vztažena k důležitým informacím o historii nebo prehistorii (další kritéria slouží spíše již jen k podpoření tohoto hlavního argumentu). Fáze 2 může být uskutečněna i v prostoru, o němž se ve skutečnosti nepředpokládá, že nese potenciál naleziště zdrojů, ale nachází se v širším studovaném kontextu (je časově

nebo funkčně spjat s prostorem, který potenciál nese). Zhodnocení důležitosti informací o historii a prehistorii vyžaduje zpravidla již dialog mezi SHPOs a THPOs (tedy státními úřady koordinace výzkumů se zástupci nativních skupin ve stejné roli).

- *V archeologickém terénu* jsou informace získávány exkavací předem vymezených jednotek prostoru (na rozdíl od akademického výzkumu je exkavace cílenější, neboť jí předcházela podrobná fáze 1, z níž vzešly jasně definované nástroje testování, na druhou stranu je rozsah vykopávek limitovaný a nepřekračuje nejmenší potřebné množství pro zjištění signifikace a integrity zdrojů). Realizátoři musí před zahájením kopání osobně informovat rezidenty a vlastníka pozemku (od něho získávají také souhlas s výzkumem, nevlastní-li pozemek stát), popsat průběh výzkumu a zaručit kompenzaci škod.
- U všech typů výzkumů je potřeba navrhnout harmonogram, zajistit pracovníky, vybavení atd. Součástí některých výzkumů je veřejné vzdělávání, na které je kladen vysoký důraz kvůli udržování dobrých veřejných vztahů (veřejné mínění posouvá pohled na relevanci kulturních zdrojů). Zakončení této fáze odpovídá zhodnocení nálezů z pozic uplatňovaného odborného přístupu a závěry musí být propojeny s fází 1, respektive s načrtnutými vazbami na zvolený rámec, k němuž mají být zdroje přiřazeny. Zvlášť jsou diskutována kritéria integrity nálezů vzhledem k rámci *National Register of Historic Places* a vazby na povahu minulého užívání místa (tedy to, zda má místo určitý lokální význam). Pro podepření argumentace jsou uváděna externí náleзовá srovnání, komparace s dostupnými historickými informacemi aj.

Fáze 3 vstupuje do hry ve chvíli, kdy byly v rámci fáze 2 nalezeny zdroje uznatelné v souladu s *National Register of Historic Places*. Vzniká situace, kdy jsou tyto pre-uznané zdroje ohroženy např. výstavbou nebo jiným záměrem investora. Fáze 3 **zmírňuje negativní dopady na tyto zdroje skrze jejich obnovu**. Na prvním místě jsou definovány nepříznivé vlivy a je zahájeno promýšlení čelení jejich dopadům, k němuž je přizvána veřejnost a všechny zúčastněné strany. Realizátoři v upravené podobě distribuují veškerá výsledná stanoviska předchozích fází tak, aby je mohla veřejnost komentovat. Je utvořen písemný dokument zaměřený na otázku

zmírnění dopadů, jehož shodu budou moci podepsat všechny zúčastněné strany. Dokument nastoluje buď přímo obnovu kulturních nálezů, nebo změnu designu projektu (např. návrh změny struktury výstavby aj.).

- *Obnova archeologických dat* někdy není zcela možná jinak než jejich exkavací. V této fázi se výzkum neodlišuje od běžného univerzitního projektu, ač někdy může být více časově nebo i finančně limitován, a je také spojen s větší přímou odpovědností v případě chybného postupu (klientem nebo zadavatelem zůstává v případě privátních pozemků soukromá osoba, tj. nejčastěji vlastník nebo investor).
- Veřejná diskuze je v některých specifických případech oprávněně vyloučena – na kmenových územích se THPOs řídí vlastními směrnicemi veřejného vzdělávání. Fáze 3 je opět ukončena závěrečným reportem.

Monitoring neboli hodnotící fáze spočívá v identifikaci, zápisu a označení nalezených kulturních zdrojů (a jejich případné přípravě pro kurátora) **a v produkci kompletní závěrečné zprávy.** Nalezené zdroje jsou přisouzeny vlastníkovvi dle několika zásad: pocházejí-li z vládních pozemků, jejich vlastnictví je veřejné; pocházejí-li ze soukromých pozemků, náleží vlastníkovvi; podílel-li se na financování nebo koordinaci výzkumu jak vládní, tak soukromý sektor, může vlastnictví variovat zejména s ohledem na stát, na jehož území se naleziště nachází. V mnoha případech jsou zdroje nalezené na soukromých pozemcích ve spolupráci s kurátory uspořádány do sbírek a stávají se veřejně přístupnými (a také otevřenými dalšímu odbornému zkoumání). Závěrečná zpráva shrnuje neblahé jevy, které dopadaly na prostor výzkumu, vhodnost přiřazení místa do *National Register of Historic Places* a dokumentuje jednotlivé nálezy.

- *Archeologický monitoring* se po ukončení exkavace odehrává převážně v laboratoři, kde je velká část nalezených zdrojů uskladněna. Vedle reportu vznikají popularizující výstupy a tištěné brožury nízkého nákladu (tzv. šedá literatura). V případech větších výzkumů dochází k digitalizaci dat, někdy dokonce s možností on-line přístupu.

PROBLÉMY V CRM

Některé z problémů, které doprovázejí CRM, jsme diskutovali spolu s legislativními omezeními (nepropojení starších a novějších zákonů, nemožnost řídit prehistorické zdroje s odkazem na právní rámec NEPA aj.), hranicemi konceptu kulturního dědictví a s pohledem na jádro procesu identifikace a ohodnocení kulturních zdrojů, který je ze své povahy subjektivní (podléhá redefinicím interpretačních stanovisek, proměnám korpusu archeologického vědění atd.). Dřívější kritiky CRM spojené s představou nedostatečné odbornosti se vedle toho zdají být rozptýlené. Zůstává před námi oblast obtíží vyplývající z obvyklé situace AA, která zahrnuje pole střetu mnoha aktérů a zájmů, mezi nimiž antropolog působí na jednu stranu jako zprostředkovatel, na druhou někdy jako zcela vyhraněný zástupce jedné strany; dále je situace AA definována angažovanou perspektivou, a v tomto případě je dokonce podezřívána ze zastávání soukromých investorských zájmů.

Ve skutečnosti se na tento kontroverzní rozměr CRM dá dívat i z opačné strany: jsou-li veřejné prostředky utráceny mimo jiné na podporu stavebních a investičních projektů a archeologové/antropologové mají pracovat na zefektivnění procesu ochrany kulturních zdrojů na jejich pozadí, není nežádoucí, že se mnohdy nejsou schopni jasně domluvit s dalšími odborníky na signifikanci kulturních zdrojů (prodlužují tím trvání projektu) a že spíše než loajalitou k investorovi se *nechávají unášet* vlastními nesoulady v odborném hodnocení? To pochopitelně nadnášíme, ale dovádí nás to k užitečnému aspektu CRM, který obohacuje celek archeologie – ukazuje nám, že na archeologické zdroje je skutečně vhodné pohlížet jako na něco, co předpokládá podrobnou řízenou analýzu. Není možné, jako tomu bylo zpravidla dříve u akademicky ukotvené archeologie, začít kopat bez důkladné znalosti terénu – je to mrhání prostředky, energií a potenciálem archeologie. Je zřejmé, že propojení investorských a odborných zájmů je nejen nevyhnutelné, ale i zcela žádoucí, neboť z týchž veřejných peněz je možno nabývat obrovského množství výzkumných dat a vůbec stimulovat výzkumné otázky v praxi. Antropologové/archeologové a další aplikanti CRM mohou navíc být loajální k investorovi jen potud, pokud je možné v souladu s jeho požadavky vést úspěšně řízení kulturních zdrojů (tzn. získávat včas potřebná povolení, dodávat potřebné podklady, ustát kontrolní procedury mnoha orgánů aj.) – jinak se pro investora stávají postradatelnými.

AGENDA CRM V ČR? PODMÍNKY A VÝZVY

Na závěr se stručně dotkneme otázky řízení kulturních zdrojů v ČR, přičemž cílem je podnitit uvažování o využitelnosti některých aspektů CRM aplikovaného v USA (jemuž jsme se téměř bezvýhradně věnovali doposud).

Záchranný archeologický výzkum (který na sebe váže aktivity blízké CRM) se v ČR řídí *Zákonem o státní památkové péči*. Institucí spravující oceněné kulturní zdroje je *Národní památkový ústav*, který vede *Ústřední seznam kulturních památek ČR*. Kulturní památkou je věc s významným dokladem historického vývoje, životního způsobu a prostředí společnosti nebo je projevem tvůrčí práce člověka a přináší dále definované hodnoty. Rozhodnutí o uznané kulturní hodnotě věci vydává na základě podkladů Národního památkového ústavu Ministerstvo kultury.

Zvláštní postavení má Akademie věd ČR, která zahajuje řízení v případě archeologických nálezů a je i typickým realizátorem archeologických výzkumů s předpokladem ocenění archeologických zdrojů (v případě státního vlastnictví pozemku výzkum také financuje). Okruh dalších realizátorů záchranných archeologických výzkumů je vymezen tím, koho Archeologický ústav pověří (nejčastěji se jedná o muzea nebo jinou odbornou instituci). Firmy mají v případě relevantního nálezu povinnost sjednat a financovat záchranný archeologický výzkum (běžný archeologický výzkum, který je také součástí podmínek stavebního povolení, mohou ale realizovat i další subjekty, obvykle se jedná o organizace specializující se na tento typ výzkumů). Kraj může uložit povinnost sjednání záchranného archeologického výzkumu soukromému vlastníkovi, spravuje-li prostor či objekt očekávané kulturní hodnoty. Návrh k posouzení archeologického nálezu Ministerstvem kultury však může dát pouze Akademie věd ČR, na jejíž žádost se ministerstvo musí posouzením vážně zabývat.

Odborní pracovníci Národního památkového ústavu dále zpracovávají podklady k řízení ostatních kulturních zdrojů na Ministerstvu kultury. Jejich role je ale pouze poradní a nezávazně iniciativní. Vlastníkem památek je v drtivém množství případů stát, případně kraj nebo obec. Nezávislé poradní orgány fungují obvykle na regionální úrovni, ale jejich množství je omezené.

Pokud legislativně-institucionální sféru ČR pro řízení kulturních zdrojů můžeme považovat za méně komplexní, než je tomu v USA, sféru kulturně diverzifikované klientely musíme mít vedle toho za prakticky neexistující. ČR po 2. světové válce tvoří výhradně homogenizované obyvatelstvo. Kulturně odlišné skupiny s historickou stopou na našem území mohou mít vytvořenou reprezentaci, nežádka však tato reprezentace představuje veškeré žijící zástupce skupiny – viz židovské obce. Ochrana židovských památek je adekvátním příkladem oblasti s potenciálem aplikace CRM. V případě památkového řešení židovských kulturních zdrojů bývá konzultace se zástupci obcí iniciována, je ale ukotvena spíše v dobrých lokálních vztazích než v legislativě s přímým dopadem. Jiným případem možného řízení kulturních zdrojů jsou „místa historie“ nacházející se v oblasti bývalých Sudet. Příhraniční oblasti obývají přesahující národnostní menšiny a jejich pozice pro vyjednávání ocenění a interpretace takových zdrojů je marginální. Za další výzvu pro zohlednění CRM přístupu můžeme považovat kauzu koncentračního tábora v Letech u Písku, v níž byly Romové odstrčeni od participace na řízení tohoto „místa historie“ (a veřejnost ostatně také). Poměrně dobře funguje dialog a respekt k interpretaci specifických kulturních zdrojů v případě židovských památek holocaustu a diskuze je rozvíjena i s pamětníky komunistických lágrů. Mnohem větší potenciál CRM představuje v ČR obecně oblast vzdělávání veřejnosti a mediace kontaktu mezi různými aktéry v případech konkrétních projektů. Kulturní zdroje, o nichž může být řeč, nemusí mít nutně povahu zdrojů specifických, tj. spjatých s určitou skupinou, ale může jít o zdroje, které jsou klíčové z hlediska utváření veřejného prostoru, z hlediska konstrukce národní, ale také lokální historie atd.

Antropologický rozměr aktivit blízkých CRM u nás (mimo oblast záchranných etnografických výzkumů) přebírají nejčastěji památkáři, případně odborníci z dalších historicky orientovaných institucí. Byť nelze realisticky uvažovat o plošnějším uplatnění antropologů v památkové sféře, i ojedinělé případy participace z hlediska dané oborové pozice by mohly přispět k obraně zájmu veřejnosti a menšin. Antropologové by mohli pomoci iniciovat změny legislativy na ochranu památek (především v hledisku potírání benevolence developerských subjektů), mohli by napomoci rozšíření definice kulturní památky a především k rozšíření a precizaci kritérií, která k uznání památky (s ohledem na zájem veřejnosti či menšin) vedou. Co by taková participace od antropologů předpokládala? Rozvinutí patrnější spolupráce s archeologií a architekturou, zvýšenou angažovanost antro-

pologů ve veřejné diskuzi, adekvátní právní orientaci a v neposlední řadě zamyšlení nad odkazem a specifickým kulturním dědictvím různých skupin na našem historickém území (které by se ale zároveň mělo umět vyvarovat nepatřičné, podsouvající rekonstrukce).

4

ČESKÉ TRADICE NA SEZNAMU NEHMOTNÉHO SVĚTOVÉHO KULTURNÍHO DĚDICTVÍ (UNESCO):

- 2005: verbuňk (tanec mladíků odvedených na vojnu ze Slovácka)
- 2010: masopustní průvody a masky z Hlinecka; sokolnictví
- 2011: Jízda králů (Hluk, Kunovice, Vlčnov, Skornice na Slovácku)
- 2012: myslivost

Archeologický ústav Akademie věd ČR:
<http://arub.public08.cz/pamatkova-pece>

LITERATURA

Anyon, R. and Ferguson, T. J. 1995. "Cultural Resources Management at the Pueblo of Zuni, New Mexico, USA". *Antiquity* 69: 913-30.

Barthel, D. 1989. "Historic Preservation: A comparative Analyses". *Sociological Forum* 4(1): 87-105.

Bender, S. J. and Smith G. S. (eds.). 2000. *Teaching Archaeology in the Twenty-First Century*. Society for American Archaeology, Washington, D.C.

Gable, E. and Handler, R. 1996. "After Authenticity at an American Heritage Site". *American Anthropologist New Series* 98 (3): 568-578.

Clifford, James. 2004. "Looking Several Ways. Anthropology and Native Heritage in Alaska". *Current Anthropology* 45(1): 5-30.

Creighton, O. 2007. "Contested Townscapes: The Walled City as World Heritage". *World Archaeology* 39(3): 339-354.

Ervin, A. M. 2005. *Applied Anthropology: Tools and Perspectives for Contemporary Practice*. Allyn & Bacon.

Ferguson, T. J. 1996. "Native Americans and the Practice of Archaeology". *Annual Review of Anthropology* (25): 63-79.

Howard, P. 2003. *Heritage. Management, Interpretation, Identity*. London, New York, Continuum.

- Kedia, S. and Willigen, J. van. 2005. *Applied Anthropology. Domains of Application*. Connecticut: Praege.
- King, T. H. 1983. "Professional Responsibility in Public Archaeology". *Annual Review of Anthropology* (12): 143-164.
- King, T. H. 2002. *Thinking about Cultural Resource Management*. AltaMira Press.
- King, T. H. 2004. *Cultural resource laws and practice: an introductory guide*. AltaMira Press.
- Neumann, T. W. and Sanford, R. M. and Harry, K. G. 2010. *Cultural Resource Archaeology: An Introduction*. AltaMira Press.
- Patterson, T. C. 1986. "The Last Sixty Years: Toward a Social History of Americanist archeology in the United States". *American Anthropologist* 88(1): 7-26.
- Schiffer, M. B. and House, J. H. 1977. "Cultural Resource Management and Archaeological Research: The Cache Project". *Current Anthropology* 18(1): 43-68.
- Varhaník, J. a Malý, S. 2011. *Zákon o státní památkové péči. Komentář*. Wolters Kluwer ČR, Praha.
- Willigen, J. van. 2002. *Applied Anthropology. An Introduction*. Bergin & Garvey.
- Wolf, E. 1997. *Europe and the People Without History*. University of California Press, Los Angeles.

domény aplikace

medicínská antropologie a její aplikace

EMA HREŠANOVÁ

ÚVOD: CO JE MEDICÍNSKÁ ANTROPOLOGIE? (MEDICAL ANTHROPOLOGY)

Pokoušíte se z názvu odvodit, o čem by toto odvětví antropologie mohlo být, a vybavují se vám pouze postavy s bílými plášti či typický zápach nemocničního prostředí? Pokud ano, je to zcela v pořádku. Medicínská antropologie se opravdu zabývá otázkou, co si různí lidé představují pod termínem „medicína“ či lékařství. Pochopitelně však nejen tím. Lékaři i další zdravotníci jsou sice vděčným objektem zájmu antropologů, ale až v relativně nedávné době. Tradičně se medicínští antropologové zajímali spíše o to, jak lidé přistupují k nemocem, zdraví a léčbě v jiných – nezápadních – kulturách. Mezikulturní srovnání je vedlo k poznání, že vždy záleží na konkrétním kulturním kontextu a dané společnosti, zda budou nějaké tělesné projevy či duševní stavy vykládány jako nemoc, a tudíž něco nenormálního, či jako norma nebo jako stav jiného vědomí. Například samomluva může být vykládána jako projev duševní nemoci, známka posedlostí duchy nebo také jako tzv. *glossolalie*, extatické nesrozumitelné výkřiky nesoucí náboženský význam (Helman 2001:173).

Medicínská antropologie se obecně zabývá oblastí zdraví a nemoci. Studuje významy různých onemocnění a chorob i související strategie, které lidé používají k tomu, aby se těchto nepříjemných stavů zbavili. Zajímá se nejen o nemocné, ale i o léčitele a jejich vzájemný vztah. Obecně zkoumá oblast léčby, výkladů nemocí a jejich příčin, významy, které jsou různým nemocem v dané společnosti připisovány i které se pojí ke způsobům udržování zdraví a obecně k systémům poskytování zdravotní péče. V neposlední řadě se táže, jak souvisí výskyt určitých nemocí s geopolitickými, ekonomickými a sociálními podmínkami, v kterých postižení lidé žijí, a zda, popřípadě co lze s vyskytujícími se problémy dělat.

1

DEFINICE MEDICÍNSKÉ ANTROPOLOGIE DLE SLOVNÍKŮ, CIZOKRAJNÝCH UČEBNIC A VÝZNAČNÝCH ODBORNÝCH SPOLEČNOSTÍ

- Carol a Melvin Embersoví (2003:xxxv) definují medicínskou antropologii jako: „oblast antropologie, která studuje veškeré aspekty jevů souvisejících se zdravím, čili zdravím, nemoc, zdravotní péči apod.“ Do úvahy dle nich bere nejen místní kulturní systémy, ale i dopady celosvětových sociálních a politických prostředí.
- Helman ve své slavné učebnici medicínské antropologie uvádí definici Fostera a Andersona (1978:2-3), dle nichž je medicínská antropologie: „Biokulturní disciplínou zabývající se jak biologickými, tak sociokulturními aspekty lidského chování, konkrétně studuje způsoby, jakými se tyto dva aspekty v lidské historii prolínaly a jak navzájem ovlivňovaly a ovlivňují lidské zdraví a nemoc“ (Helman 2001:4).
- Společnost pro medicínskou antropologii při *Americké antropologické asociaci* definuje medicínskou antropologii jako: „subdisciplínu antropologie, která vychází ze sociální, kulturní, biologické a lingvistické antropologie ve snaze pochopit faktory, které ovlivňují zdraví a stav pohodlí (*well-being*), zkušenosti a rozšíření nemocí, jejich prevenci a léčbu, léčebné procesy, sociální vztahy týkající se řízení terapie a kulturní důležitost a využití pluralistických medicínských systémů. Disciplína medicínské antropologie vychází z mnoha různých teoretických přístupů. Všímá si populární kultury vztahující se ke zdraví, stejně jako bio-vědecké epidemiologie a sociální konstrukce vědění, politiky vědy jako vědeckých objevů a testování hypotéz. Medicínští antropologové zkoumají, jak jsou zdraví jednotlivců, širší společenské formace i prostředí ovlivňovány vzájemným vztahem mezi lidmi a ostatními živočišnými druhy. Dále zkoumají kulturní normy a sociální instituce, mikro- a makropolitiku a vlivy globalizace, neboť každý z těchto procesů ovlivňuje místní světy.“ <http://www.medanthro.net/definition.html>

1

- Brown, Barrett a spoluautoři (2010:3) doporučují, aby na večírcích charakterizovali studenti medicínskou antropologii jako disciplínu, která „studuje zdravotní problémy lidí i systémy léčení v nejširších sociálních a kulturních kontextech“.
- Kottak (2007:13) ve svém stručném úvodu do antropologie uvádí, že medicínská antropologie je: „... jak akademická/teoretická, tak aplikovaná/praktická. Je to pole, které zahrnuje jak biologické antropology, tak sociokulturní antropology. Medicínští antropologové zkoumají například otázky, které nemoci ovlivňují různé populace, jak je nemoc sociálně konstruována a jak lze nemoc léčit efektivně a kulturně adekvátním způsobem.“

MEDICÍNSKÁ ANTROPOLOGIE JAKO TEORETICKÁ I PRAKTICKY ORIENTOVANÁ DISCIPLÍNA

Medicínští antropologové si povšimli, že praktiky a přesvědčení vztahující se k nemocem a podlomenému zdraví často stojí v jádru daných kultur, které v různých částech světa studovali. Obvykle se totiž vztahují k vyšším principům a výkladu toho, proč na někoho toto neštěstí dopadlo (Helman 2001:4-5). V tomto smyslu slouží oblast zdraví a nemoci k hlubšímu pochopení celé kultury dané společnosti. Oblast zdravotního systému pak vlastně představuje jakýsi *mikrokosmos*, v němž lze studovat a pozorovat širší společenské procesy, jako například mocenské uspořádání, genderové vztahy, pojetí nadpřirozena, globalizační procesy, role a postavení různých expertů a vědy, tržní mechanismy apod. (např. Davis-Floyd, Sargent 1997:6, v souvislosti s porodní péčí). V tomto ohledu přináší medicínská antropologie cenné poznatky o studovaných společnostech a sociálních procesech a přispívá k rozvoji sociální teorie.

Nemoc a podlomené zdraví ale zároveň představují synonymum lidského utrpení. A protože antropologové jsou také jen lidé, často nezůstávají u čistě akademického zájmu. Zajímají je nejen příčiny, ale i důsledky lidské nemoci a souvisejícího utrpení (Waldstein, Adams 2006). Proto byla medicínská antropologie ve své historii vždycky z převážné části propojena s aplikovaným výzkumem (Singer 1995:82; Foster a Anderson 1978, cit.

dle Rylko-Bauer, Singer, van Willingen 2006:179; Good 1994:4; více viz následující sekce). Aplikovaná medicínská antropologie explicitně usiluje o porozumění danému problému, který se týká zdraví a nemoci, a navrhuje jeho řešení. Hledání cest, jak odstranit tyto problémy se zdravím, je často velmi komplikované a spolupracují na něm týmy nejrůznějších odborníků i laiků. Do takových interdisciplinárních týmů vnášíme aplikovaní medicínské antropologové porozumění místním významům, „kultuře“, a také zručnost v mezikulturní komunikaci (viz např. Lupton 1994:13-14) [viz rámeček 2]. Tzv. *kliničtí antropologové* se pak přímo podílejí na poskytování péče pacientům v prostředí nemocnic či dalších zdravotnických (klinických) zařízení. V těchto kontextech působí buď v roli učitelů, jejichž úkolem je informovat své kolegy o důležitosti kulturních vlivů na zdraví a nemoc, anebo mohou zastávat roli zdravotníků či terapeutů poskytujících pomoc a expertní vědění ve specializovaných oblastech (viz Helman 2001:8). Jiní aplikovaní antropologové pracují v mezinárodních humanitárních organizacích, jako je *Světová zdravotnická organizace* (WHO), UNICEF či *Lékaři bez hranic* (*Médecins Sans Frontières*), a podílejí se na realizaci projektů týkajících se zdraví a potírání nemocí v různých částech světa (Helman 2001:8-9). V tomto ohledu se jejich práce i specializace úzce dotýká tzv. *public health*, disciplíny orientující se na tíživé zdravotní problémy určitých světových populací, především třetího světa. Mezi další zvláštní skupinu medicínských antropologů lze řadit i tzv. *kritické medicínské antropology*. Ti jdou za konkrétní klinickou praxí ve snaze porozumět širším makro-sociálním procesům, především ekonomickým a politickým nerovnostem, které způsobují nemoci (Helman 2001:8). Více tuto perspektivu rozebereme v následujícím textu.

2**PŘÍPADOVÁ STUDIE**

Následující příklad vám možná bude připadat poněkud nepatřičný či legrační. Týká se totiž průjmu. Uvádíme ho ale proto, že dobře ukazuje propojenost intimní tělesné sféry s širšími společenskými podmínkami, a zároveň zdůrazňuje důležitost kulturních významů připisovaných nemocem, které určují způsob jejich léčby. Průjmová onemocnění totiž podle WHO úzce souvisí s chudobou, nevhodnými hygienickými podmínkami, kontaminovanou vodou a vyšší nákazou infekčními chorobami. Jde o velmi vážný celosvětový problém, který každý rok vede k úmrtí cca 5 až 7 milionu lidí, především dětí v tzv. třetím světě (Helman 2001:9). Komplexní řešení tohoto zdravotního problému by vyžadovalo zásadní strukturální změny nejen v postižených zemích, ale i v celosvětovém měřítku, což je dlouhodobá záležitost. Přitom existuje jednoduchý a bezpečný recept na tento problém, který přináší okamžitou úlevu a není ani finančně náročný. Je jím tzv. orální rehydratační terapie (ORT), jejíž poskytování je často sponzorováno různými vládními programy, které ji činí snadno dostupnou. Přesto různé antropologické studie (např. Mull, Mull 1988, cit. dle Helman 2001; De Souza et al. 2000⁷⁶) ukázaly, že matky malých dětí se zdráhají tuto relativně dostupnou léčbu využívat, neboť se výrazně odlišuje od způsobu, jakým tomuto onemocnění rozumí. Například studie Mullových z vesnických oblastí v Pákistánu ukázala, že matky jednak neumí ORT používat, jednak průjmy považují za přirozenou součást vývinu a doprovodný jev při prořezávání prvních zubů. Některé z nich věřily, že je nebezpečné se pokoušet průjmy zastavovat, protože „horkost“ se může přesunout do hlavy a způsobit horečky. Jiní lidé považovali průjmy za příznaky uhranutí či působení zlých duchů a sil, které by měly být léčeny spíše pomocí tradičních bylin a tradičními léčiteli. Mnoho žen ve zkoumané skupině považovalo průjmy za „horkou“ nemoc, která by měla být léčena prostřednictvím „studených“ léků či stravy. Přitom většinu západních léků, jako například antibiotika či vitamíny, vnímaly jako spadající do kategorie „horkých“ prostředků (cit. dle Helman 2001:9).

76 *Mnoho studií o ORT a jejím způsobu využití v rozvojovém světě bylo publikováno v osmdesátých letech na stránkách nejprestižnějšího časopisu v oblasti sociálních studií zdraví a nemoci, který se příznačně jmenuje Social Science and Medicine (vydává jej nakladatelství Elsevier).*

STRUČNÝ PŘEHLED VÝVOJE MEDICÍNSKÉ ANTROPOLOGIE

Dá se říci, že medicínská antropologie má kořeny v klasických etnografiích, jež obsahovaly sekce o medicínských praktikách nezápadních společností. K takovým studiím patřily ty, které provedl například Edward Evan Evans-Pritchard (1937), William Halse Rivers Rivers (1924) či Victor Turner (1967) (cit. dle Waldstein, Adams 2006: 96-97). Domorodá „primitivní medicína“ byla dlouho považována jen za nějakou nedokonalou, nevyspělou verzi západní biomedicíny. (Ostatně etnocentrické pohlížení na „primitivní národy“ bylo pro antropologické bádání po dlouhou dobu příznačné.) To, že taková léčba fungovala, připisovali antropologové především psychologickému dopadu léčebných rituálů. Dle antropologů při nich docházelo ke kontaktu s duchy, kteří způsobovali danou nemoc. Britští antropologové tak v rané fázi studia medicínských praktik věnovali téměř veškerou pozornost právě těmto rituálům. Léčbu a místní medicínu chápali především jako součást místní magie a čarodějnictví (Waldstein, Adams 2006).

Po druhé světové válce v padesátých letech však sílí kulturní kritika etnocentrismu i západní biomedicíny, která do značné míry vychází právě ze studia „tradiční medicíny“. Medicínští antropologové se účastní prvních velkých mezinárodních projektů ke zlepšení veřejného zdraví a zároveň kritizují kulturní naivitu, která je v nich obsažena. Upozorňují, že lidé v nezápadních společnostech nejsou jen „prázdnými nádobami“, které čekají na to, až do nich někdo nalije rady jak pečovat o zdraví a že je potřeba brát v potaz kulturní normy, které ovlivňují domorodé konceptualizace nemoci (Good 1994: 26).

Dá se říci, že medicínská antropologie má kořeny v klasických etnografiích, jež obsahovaly sekce o medicínských praktikách nezápadních společností. K takovým studiím patřily ty, které provedl například Edward Evan Evans-Pritchard (1937), William Halse Rivers Rivers (1924) či Victor Turner (1967) (cit. dle Waldstein, Adams 2006:96-97). Domorodá „primitivní medicína“ byla dlouho považována jen za nějakou nedokonalou, nevyspělou verzi západní biomedicíny. (Ostatně etnocentrické pohlížení na „primitivní národy“ bylo pro antropologické bádání po dlouhou dobu příznačné.) To, že taková léčba fungovala, připisovali antropologové především psychologickému dopadu léčebných rituálů. Dle antropologů při nich docházelo ke kontaktu s duchy, kteří způsobovali danou nemoc. Britští antropologové

tak v rané fázi studia medicínských praktik věnovali téměř veškerou pozornost právě těmto rituálům. Léčbu a místní medicínu chápali především jako součást místní magie a čarodějnictví (Waldstein, Adams 2006).

Po druhé světové válce v padesátých letech však sílí kulturní kritika etnocentrismu i západní biomedicíny, která do značné míry vychází právě ze studia „tradiční medicíny“. Medicínští antropologové se účastní prvních velkých mezinárodních projektů ke zlepšení veřejného zdraví a kritizují kulturní naitivu, která je v nich obsažena. Upozorňují, že lidé v nezápadních společnostech nejsou jen „prázdnými nádobami“, které čekají na to, až do nich někdo nalije rady, jak mají pečovat o zdraví, a že je potřeba brát v potaz kulturní normy, které ovlivňují domorodé konceptualizace nemoci (Good 1994:26).

Ještě v šedesátých letech nebyla medicínská antropologie příliš favorizovanou oblastí. Jak podotýká Byron Good (1994:4), byl-li někdo označen za medicínského antropologa, vzbudilo to spíše rozpaky než nadšení. Souviselo to s praktickou orientací této subdisciplíny. Její průkopníci usilovali především o zlepšení zdraví ve společnostech třetího světa (Good 1994:4). S tím souvisel zájem o mezi-kulturní srovnání zdravotních systémů. Medicínská antropologie do značné míry čerpala nejen z obecné antropologie, ale především i z medicíny (Helman 2001:4). A jak mnozí autoři podotýkají, v této době sloužila spíše potřebám medicíny (Lupton 1994:14).

Od sedmdesátých let se medicínská antropologie spolu s interpretativním obratem v sociálních vědách obrací především k významu a symbolice nemoci. (V tomto ohledu je stěžejní například práce Arthura Kleinmana, Eisenberga a Gooda [1978], Gooda [1977] a dal.) Pacient je pojímán jako síť neznámých významů, které musí lékař dekodovat (Lupton 1994:14).

Antropologové upozorňují na socio-kulturní aspekty nemoci a ukazují na kulturní podmíněnost „objektivního“ biomedicínského vědění. Studie z této oblasti se tak přímo dotýkají medicínské epistemologie čili způsobů, jakým lékaři (i jiní) vědci poznávají realitu a „objevují“, či přesněji konstituují lékařské vědění a poznatky (viz Lupton 1994:14; Good 1994:7-10). V tomto ohledu sehrály významnou roli studie, jež se kriticky zaměřovaly na výzkum ženského zdraví. Ukázaly na kulturní podmíněnost lékařských diagnóz, které patologizovaly ženské zdraví, především v reprodukční oblasti. Například Brigitte Jordan (1993) srovnávala porodní praktiky ve čtyřech různých kulturách a ukázala nejen na to, jak kultura určuje způsob

aplikování „vědeckých poznatků“ v různých zemích západní Evropy, ale i na základní přesvědčení západního porodnictví, že porod je inherentně rizikový proces, který určuje péči i výzkum v této oblasti.

Osmdesátá léta znamenala pro mnohé antropology v západní Evropě a Severní Americe značnou deziluzi, a to ovlivnilo i medicínskou antropologii. Celkem pozitivně. Na pracovní trh najednou vstupovaly zástupy čerstvě vystudovaných antropologů, pro které nebylo v akademii místo (např. Spencer 2000:4). Medicínská antropologie otevírala množství exotických světů přímo v západní společnosti, „doma“ (hovoří se o antropologizaci Západu; Lupton 1994:14; též v souvislosti s „*anthropology at home*“). Antropologové se ve větší míře začínají zajímat o přesvědčení a hodnoty vztahující se ke zdraví v západních společnostech. Rostoucí popularitu medicínské antropologie reflektuje i programový článek z roku 1987, který napsaly přední americké antropoložky Nancy Scheper-Hughes a Margaret Lock, „*The Mindful Body: A Prolegomenon to Future Work in Medical Anthropology*“, v němž se pokusily vymezit budoucí agendu praktické i teoretické medicínské antropologie a rekonceptualizovat základní nástroje (medicínské) antropologie, jako jsou koncepty nemoci a těla.

Od devadesátých let se ovšem – obrazně řečeno – z bývalé přísluhovačky stává pán. Zatímco v šedesátých letech se bez nadsázky dá konstatovat, že sociální teorie stála na periferii medicínské antropologie (viz Good 1994:4), dnes naopak studie vycházející z medicínské antropologie velmi výrazně přispívají k teoretickému posunu celé antropologické disciplíny (srov. Erikson, Nielsen 2001:154). Velký přínos mají v tomto ohledu především studie zabývající se tělem a tělesností i novými lékařskými technologiemi. Ty pomáhají „rozluštit“ dřívější nevyřešitelnou hádanku, kterou představovala propast mezi empirickými daty na straně jedné a sociální teorií na straně druhé. Základem pro vytváření nové sociální teorie se stává koncept *těla*.⁷⁷

---

77 *V konceptu těla se snoubí agency i structure. Sociální vědci studující „tělo“ a „těla“ a všimají si toho, že fyzický vzhled těl i způsob, jakým s nimi jejich „vlastníci“ zacházejí a jak je zakoušejí, odráží širší společenské vztahy a struktury (viz Maussův a Bourdieův koncept habitu). Stejně tak i to, jak je „tělo“ ve společnosti pojímáno, se liší v závislosti na konkrétním společenském a historickém kontextu. Toto myšlení dobře vystihuje koncept embodimentu, který odkazuje na tělo jako produkt společnosti (daná společnost určitým způsobem tělo konceptualizuje), a zároveň na společnost jako entitu vytvořenou těly. (Stručný přehled viz např. Turner 1995).*

Dnes patří medicínská antropologie k nejdynamičtější se rozvíjejícím oblastem antropologie, což odráží enormní množství studií v této oblasti i zájem stále většího množství badatelů i studentů antropologie. Medicínská antropologie bývá přirovnávána k „Londýnu, metropoli, v níž se různé hlasy podílejí na řešení zásadních otázek dneška“ (Good 1994:5). V České republice je bohužel tato vzrušující oblast antropologického studia stále spíše na okraji badatelského i studentského zájmu. I v našem kontextu ale roste počet prací, které se medicínské antropologii věnují, přestože většina z nich se stejnou měrou hlásí k příbuzné disciplíně - sociologii zdraví a nemoci. Podobné překračování hranic mezi různými sociálně vědními disciplínami je však dnes v této oblasti běžné i na mezinárodním poli.

3

MEDICÍNSKÁ ANTROPOLOGIE V ČR A ČEŠTÍ MEDICÍNSKÍ ANTROPOLOGOVÉ

Příkladem studie zahraničních medicínských antropologů z českého prostředí může být třeba práce britské antropoložky Rosie Read (2007), která etnografickými metodami studovala poskytovanou péči v českém domově důchodců.

Jinou etnografickou studií z českého prostředí, tentokrát provedenou domácím výzkumníkem, může být moje práce z prostředí porodnic (Hrešanová 2008), dovolíte-li mi přihřát si vlastní polívčičku. Kniha poskytuje vhled do organizačních kultur dvou porodnic a ukazuje, jak o přicházejících rodičkách uvažuje personál těchto zdravotnických zařízení. Zároveň ilustruje i zmíněný přesah do sociologie.

A nakonec mi jako poslední příklad dovoluete uvést stať Miroslava Horáka (2010), jejíž zjištění staví na výzkumu mimo český kontext, a to konkrétně v centru pro léčbu toxikomanie v peruánské Takiwasi (San Martín). Autor se v ní soustředí na popis a vysvětlení místní etiologie nemocí a klasifikace léčebného systému ve studované oblasti.

PŘEHLED TÉMATIKY MEDICÍNSKÉ ANTROPOLOGIE DLE JEDNOTLIVÝCH OBDOBÍ

OBDOBÍ	HLAVNÍ TÉMATA
Klasické – do 2. světové války	Léčebné rituály; medicína jako součást lokální magie a čarodějnictví
50. léta 20. století	Kritika etnocentrismu, mezinárodní projekty; domorodé konceptualizace nemocí
60. léta 20. století	Mezikulturní srovnání zdravotních systémů; výzkumy pro potřeby medicíny
70. léta 20. století	Význam a symbolika nemoci, socio-kulturní aspekty nemoci; kulturní podmíněnost biomedicínského vědění a diagnóz; výzkum ženského zdraví
80. léta 20. století	Přesvědčení a významy obklopující nemoci v západním kontextu – „doma“; koncepty nemoci
90. léta 20. století	Tělo, tělesnost, „embodiment“ a nové lékařské technologie
21. století	Tělesnost jako základ rozvoje sociální teorie; bioetika; genetika a nové genetické technologie, úzké propojení se sociálními studiemi vědy a technologií; nové reprodukční technologie apod.

SOUČASNÉ TEORETICKÉ PŘÍSTUPY A APLIKOVANÁ MEDICÍNSKÁ ANTROPOLOGIE

V současné době můžeme na poli medicínské antropologie identifikovat několik dominantních teoretických přístupů. V americkém kontextu, v němž se do antropologie zahrnují i biologické vědy o člověku, představuje jeden z nich i tzv. **ekologický anebo tzv. biokulturní přístup**, který explicitně aplikuje perspektivu tzv. biologické antropologie. Ten se soustředí na životní prostředí, v němž lidé žijí, a na sociální praktiky, které se v tomto prostředí odehrávají. Na vzniklé zdravotní problémy nahlíží právě jako na výsledek vzájemné interakce mezi životním prostředím a kulturou dané populace. Mezi konkrétní témata, která se v rámci tohoto přístupu studují,

patří například distribuce jídla, hygiena, sexuální praktiky, interakce patogenů, populací a životního prostředí. Výzkum v této oblasti často staví na kvantitativních metodách a uplatňuje spíše etický než emický pohled (Miller, Wood 2006:397; Waldstein, Adams 2006:95).

Interpretativní přístup stále patří k předním perspektívám v sociálních vědách, přestože v posledních letech sílí jeho kritika.⁷⁸ V první řadě se soustředí na významy a zkušenosti nemoci. Zajímá se o to, jak lidé rozumí nemoci, kterou prožívají jejich blízcí nebo oni sami. Zkoumá, jaké významy jsou skryty v dominantních metaforách, které jsou ve společnosti užívány k popisu daných nemocí, a následně pak určují způsob, jak s nimi je zacházeno (Waldstein, Adams 2006:95)⁷⁹. Dá se říci, že celý zdravotní systém pojmá jako systém významů. V tomto ohledu hraje důležitou roli mezi-kulturní srovnání. Tyto studie obecně ukazují, že různé významy připisované nemocem, a především pak jejich léčbě, mají zásadní roli z hlediska způsobu, jak je k nim přistupováno [viz rámeček 4]. Medicínští antropologové v této souvislosti naznačují, že 10 až 90 % účinnosti některých léčebných předpisů je otázkou tzv. *placebo efektu* (Miller, Wood 2006:399).⁸⁰

Třetím nejvýznamnějším přístupem na poli medicínské antropologie je dnes tzv. „**kritický přístup**“, v originále **critical medical anthropology**. Ten je dnes dokonce označován za „mainstreamový“ proud na poli medicínské antropologie (Brown, Bennett 2010:12). Rozvíjí argumenty so-

---

78 *Ta se dobře manifestuje především v tzv. „sporů o kulturu“ (shrnutí v češtině viz např. Hřešanová 2008). V této souvislosti je ale nutné zdůraznit, že interpretační směr zahrnuje množství různých teoretických perspektiv.*

79 *Viz například studie Emily Martin ([1987] 2001) *The Woman in the Body*, v níž analyzuje způsob zobrazování ženského těla v lékařských učebnicích v historické perspektivě.*

80 *V tomto ohledu je případná poznámka Waldstein a Adams (2006:98), které upozorňují na to, že mnohé antropologické studie měly a stále mají tendenci přeceňovat psychologickou stránku léčebných rituálů, a tím klást nepřiměřený důraz na „placebo“ efekt a jeho rozšířenost. V tomto ohledu je zajímavá kniha věnující se symbolice léků od S. Whyte, S. van der Geest a Anity Hardon s názvem *Social Lives of Medicine* (2002).*

ciálního konstruktivismu, především tezi o **medikalizaci**⁸¹, a též aplikuje optiku tzv. politické ekonomie, která zdůrazňuje sociální nerovnosti promítající se do zdraví lidí. Ukazuje, že charakter nemoci je neodmyslitelně spjat se širším ekonomickým a politickým kontextem, v kterém lidé žijí a v němž jejich onemocnění vznikají (např. Miller, Wood 2006:400; Lupton 1994:14-15). Kritickým medicínským antropologům ale nestačí zmíněné problémy pochopit a popsat je. Chtějí se aktivně podílet na jejich řešení. A protože je jejich perspektiva v tomto smyslu nutně aplikovaným přístupem, budeme se tomuto proudu medicínské antropologie věnovat podrobněji v následující sekci.

4

PŘÍKLADY STUDIÍ TŘÍ PŘÍSTUPŮ

EKOLOGICKÝ PŘÍSTUP/ BOKULTURNÍ PŘÍSTUP

Paul Leslie využil biokulturní přístup během více než patnácti let, během kterých spolu s dalšími výzkumníky zkoumal populační ekologii pastevců Turkana v severozápadní Keni v rámci velkého multidisciplinárního projektu South Turkana Ecosystem Project (Little, Leslie 1999). Ten se snažil odpovědět jednak na to, jak tito lidé biologicky i behaviorálně reagují na neustále se měnící a nepředvídatelné prostředí, a dále na to, jaké dopady mají strategie obživy těchto lidí na životní prostředí. Výzkumníci kombinovali různé metodologie, kvantitativní (dotazníky) i kvalitativní (etnografii), aby uchoopili, jak biologické a environmentální faktory ovlivňují mortalitu a porodnost i jakou roli zde hrají kulturní faktory, praktiky a hodnoty.

INTERPRETATIVNÍ PŘÍSTUP

Ngubane (1977) popisuje systém léčebné symboliky u Zulů v jižní Africe, který má zásadní vliv na to, jak léčba probíhá. Zulům totiž nejde o to, jaké složení lék má, ale spíše jakou má *barvu*. V systému léčebných rituálů

---

81 *Medikalizace je definována jako proces, v rámci něhož je problém nemedicínské povahy redefinován a pojímán a následně řešen jako problém povahy medicínské, často jako nemoc či jako nějaký syndrom (Conrad 1992: 209). Vysvětlení viz dále.*

4

záleží na třech barvách: černá (*mnyama*) je spojována s tmou, znečištěním, fekáliemi, nebezpečím, nocí. Naopak bílá (*mhlope*) symbolizuje dobré věci, pevné zdraví a štěstí. Je spojována s denní dobou a s aktivitami, které se dějí během dne, například stolováním či sociálními interakcemi. Třetí významnou barvou je červená (*bomvu*), jež symbolizuje stavy tranzice a obecně fáze transformace, jako je znovuzrození, růst atd. Je asociována s krví, úsvitem a západem slunce. Je méně nebezpečná než černá barva, ale není tak pozitivní jako bílá. U Zulů je zdraví považováno za stav rovnováhy mezi člověkem a jeho prostředím. Proto musí tradiční zulský léčitel nejprve z těla vyloučit vše zlé, k čemuž volí rituály spjaté s černou a červenou barvou, a následně aplikuje léky bílé barvy, aby posílil tělo a znovu ho navrátil do stavu zdraví. Musí přitom striktně dodržovat pořadí barev, jinak nemůže dojít k vyléčení z nemoci (cit. dle Helman 2001:159).

KRITICKÝ PŘÍSTUP:

Paul Farmer je vzděláním nejen antropolog, ale také lékař. Zároveň působí jako ředitel nevládní organizace *Partners in Health*, kterou založil. Kriticky se zaměřuje na otázky sociální spravedlnosti a nerovností ve zdraví napříč populacemi. Stal se světově uznávanou osobností díky svým výzkumům zvýrazňujícím globální politické vztahy a jejich dopady na vnímání epidemie HIV/AIDS a dalších nakažlivých nemocí. V jedné ze svých knih na toto téma *AIDS and Accusations* (2006) argumentuje, že šíření nakažlivých nemocí, jako je právě HIV/AIDS či nové formy tuberkulózy, je úzce spjato s chudobou, sociálními nerovnostmi, násilím a genocidou. Přitom epidemii těchto nemocí nelze dle něj oddělit od sociálních a ekonomických struktur v postižených zemích, jež jsou samy o sobě neoddelitelně spjaty s kolonialismem. V knize se opírá o etnografický výzkum haitské vesnice Do Kay. Jeho interpretace zároveň významně staví na analýze historického, ekonomického i politického kontextu. Haiti bylo v USA tradičně vnímáno jako zdroj nákazy HIV/AIDS, což vedlo k silné stigmatizaci a diskriminaci Haitanů na americkém území. Samotní Haitané však na vznik sida (emický termín pro AIDS) pohlížejí jinak a interpretují jej spíše jako záležitost čarodějnictví a konspirace. Samotný Farmer poukazuje též na roli sexuálního turismu při šíření této nemoci, který opět sleduje mocenskou asymetrii mezi bohatými a chudými státy.

KRITICKÁ MEDICÍNSKÁ ANTROPOLOGIE A APLIKOVANÝ VÝZKUM

**KRITICKOU MEDICÍNSKOU ANTROPOLOGII LZE DEFINOVAT JAKO:
„TEORETICKÉ A PRAKTICKÉ ÚSILÍ O POROZUMĚNÍ A REAKCI NA ZÁLEŽITOSTI A PROBLÉMY SE ZDRAVÍM, NEMOCÍ A LÉČBOU V TERMÍNECH INTERAKCE MEZI MAKROÚROVNÍ POLITICKÉ EKONOMIE, NÁRODNÍ ÚROVNÍ POLITICKÉ A TŘÍDNÍ STRUKTURY, INSTITUCIONÁLNÍ ÚROVNÍ SYSTÉMU ZDRAVOTNÍ PÉČE, KOMUNITNÍ ÚROVNÍ POPULÁRNÍCH A LIDOVÝCH PŘESVĚDČENÍ A JEDNÁNÍ, MIKROÚROVNÍ ZKUŠENOSTI NEMOCI, CHOVÁNÍ A VÝZNAMŮ, LIDSKÉ FYZIOLOGIE A ENVIROMENTÁLNÍCH FAKTORŮ“**

(Singer 1995: 81)

Takto rozumí kritické medicínské antropologii Merrill Singer, která ve svém článku z roku 1995 zvažuje možnosti aplikace tohoto přístupu. V textu zdůrazňuje, že takové úsilí o změny je antropologické v tom ohledu, že usiluje o holistické uchopení daných problémů, je historicky situované a reaguje na aktuální sociální problémy, přičemž bere v úvahu kulturně konstituované systémy významů (Singer 1995:81).

Kritická medicínská antropologie je explicitně politická, a to hned v několika ohledech. Za prvé prohlašuje, že již samotné zdraví a nemoc jsou politickou záležitostí, neboť nemoc, její rozšíření i to, kdo jí trpí, je určováno širšími společenskými a politickými okolnostmi. Nemoc nelze jednoduše redukovat na patologickou entitu, ale je nutné ji vnímat jako výsledek historicky situovaných sociopolitických procesů (srov. rámeček 4). Nemoc není chápána jako izolovaná událost, ale jako výsledek komplexních vztahů zahrnující přírodu, společnost a kulturu (Brown, Barrett 2010:11). Kritizuje tendenci západní biomedicíny pojímat nemoc jako individuální problém, s kterým se jedinec musí v první řadě poprat sám. Například výskyt rakoviny je v kontextu západní biomedicíny často psychologizován a individualizován (viz například Sontag 1997). Tento přístup medicínské antropologie zdůrazňuje, že zdraví v první řadě vždycky určují sociální vztahy, ať již na mikro-, či makroúrovni. Dále upozorňuje na třídní, rasové i genderové nerovnosti, které se promítají do životních a pracovních podmínek daných lidí, a zásadním způsobem tak ovlivňují jejich zdraví. Pozornost v první

řadě věnuje analýze mocenských vztahů, neboť ty považuje za hlavní faktor, který určuje nejen podobu zdravotní politiky, ale i to, jaký výzkum bude financován a následně prováděn, zda a jak bude aplikován a kým. V tomto ohledu je explicitně emancipační. Kritičtí medicínští antropologové se otevřeně hlásí ke snahám bojovat proti opresi, vykořisťování a kulturně nevhodným intervencím v oblasti zdraví a v dalších souvisejících doménách. Není tedy divu, že se vydávají i mimo akademickou půdu a působí v různých zdravotnických zařízeních, místních i mezinárodních zdravotních institutech či dobrovolnických spolcích a že se stávají aktivisty v různých sociálních hnutích zaměřujících se na konkrétní zdravotní témata. V tomto ohledu stojí zato zmínit především aktivismus spjatý se zdravím žen, konkrétně například s péčí při porodech či s otázkou potratů, hnutí zaměřující se na kritické zdraví gayů a leseb apod. Příkladem může být studie Cheyney [2008], jež explicitně uplatňuje perspektivu kritické medicínské antropologie v oblasti domácích porodů v Oregonu, USA, které se snaží svým výzkumnickým úsilím podpořit. Důležitými arénami kritické medicínské antropologie se stává i problematika HIV/AIDS (viz rámeček 4), bezdomovectví, hladu apod. (viz Singer 1995:87).

Singer (1995:88-91) upozorňuje, že úsilí o změny může mít různou podobu a intenzitu. V návaznosti na Gozt (1973) rozlišuje dva typy aplikovaného výzkumu, jehož cílem je změnit stávající nevyhovující situaci. První nazývá *praxí korigující systém*. Ta má tendenci zamlžovat, co je příčinou daného utrpení a sociálních nerovností. Nejde jí o zásadní proměnu základní struktury sociálních vztahů v systému, orientuje se na drobná materiální zlepšení v rámci systému zdravotní péče. Druhým je *praxe zpochybňující systém*, která naopak v první řadě usiluje o „demaskování původu sociální nerovnosti“ (Singer 1995:90). Tato výzkumnická praxe navíc prosazuje trvalé změny v systému a podporuje akční a aktivistické jednání mnohem více než první typ výzkumnické praxe (Singer 1995:90). Kritická medicínská antropologie v současné době razí především druhý přístup. Snaží se posílit znevýhodněné skupiny a šířit povědomí o příčinách sociálních problémů a jejich dopadech na zdraví. Upozorňuje na to, že ve snaze o řešení sociálních problémů může sociálně vědní výzkum představovat mocnou zbraň.

5

SYSTÉM KORIGUJÍCÍ A SYSTÉM ZPOCHYBŇUJÍCÍ PRAXE MEDICÍNSKÉ ANTROPOLOGIE

PRAXE KORIGUJÍCÍ SYSTÉM

Newmayer s kolegy (1989; cit. dle Helman 2001:242) provedl studii 438 uživatelů drog v San Francisku a zjistil, že 90 procent z nich se přiznalo ke sdílení injekčních stříkaček a jehel. Sice 86 % z nich dodávalo, že injekční stříkačky čistí, ale výzkumníci zjistili, že to je prováděno spíše sporadicky, nekonzistentně, a navíc stříkačky jsou často pouze opláchnuty vodou. Jedním z důvodů sdílení byl chronický nedostatek injekčních stříkaček, neboť v letech 1985 - 1986 byl v daném regionu přijat zákon, který zakazoval jejich držení. Výzkumníci docházejí k závěru, že šíření HIV/AIDS prostřednictvím sdílených injekčních stříkaček by šlo zamezit třemi různými způsoby: 1) přestat brát drogy, 2) pokud to nejde, přestat se sdílením stříkaček a dalších souvisejících nástrojů; 3) pokud ani to nejde, aspoň stříkačky řádně dezinfikovat. Výzkumníci přitom zjistili, že dezinfekci by šlo efektivně provádět za pomoci běžně dostupného domácího náčiní. Pro naprostou většinu uživatelů byla přijatelná pouze poslední možnost. Autoři došli k závěru, že intervence by se tedy měly soustředit především na tuto možnost.

PRAXE ZPOCHYBŇUJÍCÍ SYSTÉM

V Hartfordu v Connecticutu vedl ke vzniku Hispánské zdravotní rady (*The Hispanic Health Council*) tragický incident. Portorikánská matka, která hovořila pouze španělsky, přivezla své osmiměsíční dítě na jednu ze tří klinik ve městě. Zdravotníci dali dítěti kapky a aspirin a poslali je pryč. Matce se jednání zdravotníků zdálo hrubé a nepřátelské, zatímco zdravotníci matku považovali za hysterickou a její reakce za přehnané. Zdravotní stav dítěte se nicméně přes noc zhoršil, a tak se žena druhý večer vydala na pohotovost v jiné nemocnici. Jednání personálu bylo však opět podobné. Další den dítě zemřelo na dehydrataci při převozu do třetí nemocnice. Incident vyvolal rozzuřené demonstrace portorikánské komunity a vedl k uchopení zdravotních problémů jako politické otázky. Aktivity hispánské rady se následně zaměřovaly na výzkum portorikánské komunity a podmínek ovlivňujících jejich zdraví, přístup ke zdravotní péči apod. Výzkumná agenda se soustředila kolem komunitního výzkumu a snahy rady prosadit změnu

5

ve zdraví této komunity. Jednou z těchto aktivit byl například tzv. projekt Apoyo. V jeho rámci byl vyškolen bilingvní koordinátor, který měl pomáhat hispánským rodinám při převozu do nemocnice a případné hospitalizaci na jednotce intenzivní péče. Výzkum ukázal, že působení koordinátora v nemocnici vedlo k proměně toho, jak personál nahlížel na hispánské matky. Projekt obecně zviditelnil důležitost kulturně vhodné léčby a kulturních odlišností ve zdravotní péči. Nicméně radě se i přes tyto pozitivní výsledky nepodařilo přesvědčit vedení nemocnice, aby funkci koordinátora institucionalizovalo. To vedlo členy rady k poznatku, že dobrý výzkum nestačí k prosazení změn. Jedno z kvantitativních šetření odhalilo, že každý rok zakouší 41 % nízkopříjmových rodin s dětmi ve školním věku do dvanácti let hlad. Proto se rada začala více angažovat v politických aktivitách a v politických kampaních. Například spustila kampaň, která tento problém zviditelnila, a podnikla konkrétní kroky k jeho řešení na lokální i federální úrovni. (Singer 1995:91-94).

ZÁKLADNÍ TERMÍNY A KONCEPTY

Z předchozího přehledu je patrné, že termín **etnomedicína** původně (a ještě v 60. letech) sloužil k označování nezápadních zdravotních systémů. Byl používán jako synonymum dalších pojmů, například výrazu **lidová** (*folk*) či **populární** medicína (*popular medicine*) (Miller, Wood 2006:384). Za její opak byla považována západní **biomedicína**, která představovala „vědecký“, racionální a profesionální pohled na nemoci. Již z tohoto vymezení je zřejmý etnocentrismus, který byl při zkoumání etnomedicínských systémů vědomě i nevědomě uplatňován. Jeho reflektování vedlo k tomu, že oblast západní medicíny začala být pojmána jako jakýkoliv jiný zdravotní systém, a též k uznání, že západní lékařství prolínají určité kulturně podmíněné hodnoty a přesvědčení, přestože své vědění prohlašuje za univerzální a objektivní. Na základě této revize dnes termín etnomedicína zahrnuje veškeré systémy vztahující se ke zdraví a nemoci napříč různými kulturami. Zároveň je zdůrazňováno, že i uvnitř těchto systémů existují velké rozdíly a variace (Miller, Wood 2006:384).

To je dobře vidět právě na příkladu západního lékařství. Termínem **biomedicína** dnes označujeme systém lékařství, který se vyvinul v západních společnostech a dodnes v nich převládá. Nemoc je v jeho rámci nahlížena jako stav, který má biologické příčiny, a léčba pak směřuje k odstranění těchto příčin (Hahn 1999:367). V tomto ohledu je redukcionistická, neboť psychosociálním aspektům nepřikládá takovou důležitost (viz také např. Nettleton 2006:2). Biomedicína je dnes rozšířeným systémem po celém světě, a je proto označována za globální či kosmopolitní (Miller, Wood 2006). Komparativní studie biomedicínské praxe napříč různými kulturami v euroamerickém kontextu však ukazují, že způsob, jakým je biomedicína praktikována a chápána, je velmi rozmanitý a odvíjí se od kultury dané společnosti (viz rámeček 6). Místo termínu biomedicína bychom tedy měli hovořit spíše o biomedicinách.

6

ZÁPADNÍ MEDICÍNA JAKO MNOŽSTVÍ SPECIFICKÝCH KULTUR

Helman (2001:61-62) upozorňuje, že přestože západní biomedicína o sobě často prohlašuje, že je univerzálním objektivním věděním, mezikulturní studie ukazují, že biomedicínské praktiky se v různých západních zemích od sebe v zásadních okolnostech liší. Například studie O'Briena (1984) ukázala, že vzorce předepisování léků v pěti evropských zemích jsou velmi rozmanité, přičemž je zřejmé, že tak velkou rozdílnost nelze vysvětlit pouze rozdíly ve zdraví obyvatel těchto zemí. Studie prozkoumala dvacet nejdůležitějších diagnostických kategorií a dvacet nejčastěji předepisovaných léků. Například ve Velké Británii oproti ostatním zemím výrazně převládalo předepisování uklidňujících léků, hypnotik a sedativ, přičemž neurózy byly také nejčastější diagnózou.

Dále například studie porodních kultur od Brigitte Jordan (1993) ukazuje, jak se v různých zemích Západu velmi odlišně zachází se stejnými lékařskými technologiemi. Zatímco v Holandsku je při porodu lékařských technologií využíváno sporadicky a porodní asistentky, které u většiny porodů asistují, volí spíše vyčkávací přístup, ve Švédsku jsou sofistikované technologie využívány intenzivně a jsou nedílnou součástí porodního procesu. Přitom je však porod kulturně definován jako úspěch rodící ženy, nikoliv asistujícího

6

porodníka. To stojí v kontrastu ke kulturnímu vymezení porodu běžnému ve Spojených státech amerických, kde je schopnosti zacházet se sofistikovanými technologiemi kulturně přisuzována vyšší hodnota, která je zároveň zdrojem nadřazené mocenské pozice porodníka nad rodičkou.

Při popisu různých koncepcí nemoci i toho, jak je nemoc různými skupinami ve studované společnosti vnímána a uchopována, slouží anglicky mluvícím medicínským antropologům dva různé pojmy, *disease* a *illness*. Protože čeština oba termíny překládá jako „nemoc“, budeme používat tyto termíny v originále. Tyto pojmy reflektují dvě základní antropologická hlediska *emic* a *etic* (viz např. Miller, Wood 2006:386). Termín *disease* odkazuje k etickému hledisku – hledisku medicínské vědy, které nemocí rozumí nějakou diagnostikovanou patologií. Toto hledisko se prosazuje jako „objektivní“ a „univerzální“. Odráží je různé diagnostické příručky, které přesně popisují charakteristiky těch kterých kategorií nemoci. Naopak emické hledisko vyjadřuje termín *illness*, který odkazuje k subjektivně prožívané a vnímané nemoci.

Illness je kulturně specifickou kategorií, odkazuje k tomu, jak lidé v určité kultuře konkrétně rozumí nějakému zdravotnímu problému a jak jej prožívají. Je zřejmé, že mezi těmito dvěma koncepty nemusí vždy být soulad. Například nemoc *susto*, která je značně rozšířena především v latinsko-amerických kulturách, není biomedicínou diagnostikována jako nemoc. Jde o kulturně specifickou poruchu, která se opírá o přesvědčení, že jedinec se skládá z fyzického těla a jedné nebo více nemateriálních duší (či duchů), které se za specifických okolností, například v důsledku rozčilení, mohou oddělit od těla a volně putovat. K tomu může dojít i během spánku či snění. Interpretace toho, proč k *susto* dochází, se mezi různými skupinami liší. Příznakem je nepokoj během spánku, deprese, ztráta chuti k jídlu, nedostatek zájmu o oblečení a osobní hygienu, apatičnost k okolí apod. (Helman 2001:188).

Termín virální infekce je zcela zřetelně příkladem nemoci ve smyslu *disease*. Z biomedicínského hlediska předpokládáme, že virus existuje všude, bez ohledu na kulturu a na to, zda ta disponuje nějakou podobnou kategorií. V některých kulturách ale virová infekce nemusí být vůbec vnímána

jako zdravotní problém, nýbrž může být pojmána jako trest seslaný vyšší nadpřirozenou silou (Miller, Wood 2006:386). Můžeme tedy spolu s Miller a Wood konstatovat, že: „**Kultura poskytuje rámec, v jehož rámci se nemoci ve smyslu *disease* i další formy utrpení stávají nemocemi ve smyslu *illness***“ (Miller, Wood 2006:386).⁸²

Případ nemoci *susto* je však v lecčems ojedinělý. Minimálně od sedmdesátých let se v sociálních vědách ve zvýšené míře diskutuje spíše o opačném trendu. Ten vystihuje koncept **medikalizace**. Odkazuje k tendenci lékařství rozšiřovat svoji působnost i na další oblasti každodenního života lidí, jež původně nebyly chápány jako něco, co lze řešit prostřednictvím medicíny. A tak problémy, které mají spíše sociální příčiny, jsou často redefinovány jako problémy medicínského rázu, dojde k ustavení jejich lékařské diagnózy i ke stanovení optimální péče⁸³. O medikalizaci se hovoří především v souvislosti s ženským zdravím, neboť normální fyziologické procesy odehrávající se v ženských tělech jsou pojímány jako lékařský problém. Dobrým příkladem může být menopauza, tzv. premenstruační syndrom anebo poporodní psychóza (viz rámeček 7). Medikalizována byla ale například i nadměrná výška dívek, u níž studenti sociálních věd na první pohled jistě vytuší, že se jedná o problém související spíše se sociálně ustanovenými představami o „normálním“, a tudíž žádoucím vzhledu dívky. Nadprůměrná výška se stává „problémem“, je-li viděna jako něco, co může snížit dívčiny šance na „sňatkovém trhu“ (viz např. studie Rayner, Pyett, Atsbury 2010).

S medikalizací částečně souvisí i další významný koncept – „**strukturální utrpení**“ (*structural suffering*). Již jsme zmínili, že západní biomedicína má tendenci prosazovat nemoc především jako individuální problém. Tento koncept však zdůrazňuje, že politické a ekonomické podmínky, způsobující například války, hladomory, chudobu či nucenou migraci, velmi významně ovlivňují zdraví a mohou též způsobit zásadní zdravotní problémy

---

82 V sociálních vědách se dále rozlišuje třetí termín, pro nějž se užívá anglického termínu *sickness*. Ten odkazuje k sociální akceptaci toho, že je dotyčný nemocný. Více viz Turner (1995).

83 Více o procesu medikalizace viz klasická studie od Conrada a Schneidera (1980), která ustanovuje termín medikalizace. Za pozornost také stojí kritická práce Ivana Illiche *Medical Nemesis* (1976).

vedoucí k depresím, případně až ke smrti. Miller a Wood (2006:386) ale upozorňují, že západní biomedicína není příliš dobře vybavena k zacházení s touto dimenzí zdravotních problémů. To se podle autorů ukázalo například bezprostředně po masovém teroristickém útoku 11. září 2001. Zdravotníci museli najednou klasifikovat obrovské množství zraněných i mrtvých. Ukázalo se, že klasifikace, kterou do té doby používali, byla pro takovou situaci naprosto nevhodná (ibid).

Na tento příklad můžeme hned navázat dalším klíčovým termínem, **etnosologie**. Ten odkazuje k systémům klasifikace zdravotních problémů napříč kulturami (Miller, Wood 2006:386). Medicínští antropologové tedy v tomto ohledu studují, jakými způsoby lidé v různých kulturách klasifikují nemoc. Zajímavou oblastí jsou v tomto ohledu tzv. **kulturně specifické syndromy** (*culture-bound syndroms*) čili syndromy, které se vyskytují pouze v jedné kultuře či jsou spjaté s omezeným množstvím kultur (Miller, Wood:387). (Příklady viz rámeček 8).

7

MEDIKALIZACE ŽENSKÉHO ZDRAVÍ

V dnešní době je často považováno za normální, pokud žena po porodu trpí depresemi a pocity, že nezvládá pečovat o své novorozence. V této souvislosti se hovoří o syndromu známém jako „**postnatální deprese**“ nebo také *baby-blues*. Ten je v lékařské literatuře přisuzován velkým hormonálním změnám, ke kterým po porodu a v období šestinedělí dochází. Označení implikuje psychiatrickou poruchu, která vyžaduje léčbu poskytovanou profesionály. Mnohé sociální studie věnující se tomuto fenoménu však ukazují, že související pocity neštěstí jsou způsobovány relativně širokou škálou příčin. Patří mezi ně manželské problémy, které mohou souviset s příchodem nového člena rodiny. Ženy jsou navíc na péči o dítě v období šestinedělí často samy, neboť jejich partneři tráví většinu dne v zaměstnání. Převládající rodinné vzorce, které staví na neolokalitě nově vzniklé nukleární rodiny, také obvykle zabraňují jiným rodinným příslušníkům, aby novopečené matce ve větší míře pomohli (Miles 1991:195-197).

7

Dalším příkladem je **menopauza**. Odkazuje k té fázi životního cyklu ženy, která nastává krátce před a po zastavení menstruace. U většiny žen dochází k menopauze mezi 45 - 55 lety. Ačkoliv jde o přirozenou součást životního cyklu, intenzivní lékařská pozornost nakonec vedla k uchopení souvisejících problémů jakožto „estrogen-deficientního syndromu“, což s sebou neslo i negativní hodnocení tohoto období jako něčeho nežádoucího či špatného (Miles 1991:198). V tomto ohledu vyvstává jako obzvláště zajímavá práce Margaret Lock (1994). Ta prováděla výzkum v Japonsku a zjistila, že japonské ženy nejen nezažívají symptomy obvyklé pro tuto životní fázi, ale v japonštině dokonce ani neexistuje synonymický termín, kterým by se dalo slovo *menopauza* přeložit.

PŘEHLED KONCEPTŮ A DEFINIC

Etnomedicína

jákykoliv systém vztahující se ke zdraví a nemoci napříč různými kulturami, původně se vztahoval k nezápadním zdravotním systémům

Biomedicína

systém zdravotní péče a lékařství, který dominuje v euroamerickém kontextu; klasická „západní“ medicína

Medikalizace

proces, jehož prostřednictvím je nějaký sociální problém redefinován na problém medicínské povahy, který lze vyléčit (např. alkoholismus, menopauza apod.)

Disease

nemoc ve smyslu diagnostikované patologie; lékařské vymezení nemoci.

Illness

nemoc ve smyslu subjektivně pocíťovaného stavu

Sickness

sociální akceptace toho, že je někdo nemocný

8

KULTURNĚ SPECIFICKÉ SYNDROMY

(převzato z Miller, Wood 2006: 387)

SYNDROM	KULTURNÍ/ GEOGRAFICKÁ LOKACE	SYMPTOMY
aiyiperi	Yoruba (Nigérie)	Hysterické křečovitě poruchy, tiky a psychomotorické záchvaty
nemoc duchů <i>(ghostsickness)</i>	Navaho (Jihozápad USA)	Slabost, špatné sny, pocity nebezpečí, zmatení, pocity marnosti, ztráta chuti k jídlu, pocity dušení, mdloby, malátnost, halucinace, ztráta vědomí
latah	Malajsie, Indonésie	Postižená osoba znerózní a může říci nebo udělat něco, co vypadá zábně, například může imitovat řeč či pohyby jiných lidí
Pibloktoq <i>(arktická hysterie)</i>	Arktičtí Inuité, sibiřské skupiny	Hluboká zamyšlenost, depresivní ztichlost, ztráta vědomí nebo jeho narušení záchvaty, válení se ve sněhu, extatické výkřiky, slyšení hlasů
windigo	Kmen Vrány, Ojibwa a příbuzné skupiny severoamerických indiánů (oblast centrální a severovýchodní Kanady)	Deprese, zvracení, nechuť k obvyklým jídlům, postižený má pocity, že je posedlý kanibalem, vražedné či sebevražedné impulsy
shinkeishitsu	Japonsko	Strach ze setkávání s lidmi, pocity úzkosti, neadekvátnosti, obsesivně-kompulsivní symptomy, hypochondrie

Strukturální utrpení

koncept, který zdůrazňuje, že nemoc není ryze individuální záležitostí, ale souvisí se strukturálními podmínkami, např. politickými i ekonomickými okolnostmi, v kterých se nemoc vyskytuje

Etno-nosologie

systemy klasifikace napříč kulturami

Kulturně-specifické syndromy

syndromy či zdravotní potíže, které se vyskytují jen v jedné kultuře nebo kulturním okruhu; v oblasti „klasické biomedicíny“ pro ně často neexistuje výstižná lékařská diagnóza, která by je odpovídajícím způsobem celistvě uchopovala

LITERATURA

Brown, P., R. Barrett. 2010. *Understanding and applying medical anthropology*. Boston: McGrawHill.

Conrad, P., J. Schneider. 1980. *Deviance and Medicalization: From Badness to Sickness*. St. Louis: Mosby.

Conrad, Peter. 1992. *Medicalization and social control*. Annual Review of Sociology 18: 209-232.

Davis-Floyd, Robbie, Carolyn Sargent. 1997. „Introduction. The Anthropology of Birth.“ Pp. 1-51 in Robbie Davis-Floyd, Carolyn Sargent (eds.). *Childbirth and Authoritative Knowledge. Cross-cultural perspectives*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.

Eriksen Thomas Hylland, Nielsen Finn Sivert. 2001. *A History of anthropology*. London: Pluto Press.

Evans-Pritchard, E. E. 1937. *Witchcraft, oracles and magic among the Azande* Oxford: Clarendon Press.

Farmer, Paul. 2006. *AIDS and Accusations. Haiti and the Geography of Blame*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Foster, G., B. Gallatin Anderson. 1978. *Medical Anthropology*. New York: John Wiley and Sons.

Foster, G., B.G. Anderson. 1978. *Medical anthropology*. New York: Wiley.

Good, Byron. 1977. *The Heart of What's the Matter: The Semantics of Illness in Iran*. Culture, Medicine and Psychiatry 1:25-58.

- Gorz, Andre. 1973. *Socialism and Revolution*. Garden City, NY: Basic Books.
- Hahn, Robert. (ed) 1999. *Anthropology in public health. Bridging differences in culture and society*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Helman, Cecil. 2001. *Culture, health and illness*. London: Arnold.
- Horák, Miroslav. 2010. Případ Takivasi. Koncept tradiční domorodé medicíny peruánské Amazonie. *Antropowebzin* 2:101-107. Dostupné online: <<http://antropologie.zcu.cz/pripad-takivasi-koncept-tradicni-domorode-m>>
- Hřešánová, Ema. 2008. *Kultury porodnic: etnografická studie*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
- Cheyney, Melissa. 2008. „Homebirth as systems-challenging praxis: knowledge, power, and intimacy in the birthplace.“ *Qualitative Health Research* 18: 254-267.
- Illich, Ivan. 1976. *Medical Nemesis: the expropriation of health*. New York: Pantheon Books.
- Jordan, Brigitte. 1993. *Birth in Four Cultures. A Cross-Cultural Investigation of Child-birth in Yucatan, Holland, Sweden, and the United States*. Illinois: Waveland Press.
- Kleinman, Arthur, Leon Eisenberg, Byron J. Good. 1978. Culture, Illness and Care. *Annals of Internal Medicine* 88:251-258.
- Kottak, Conrad Phillip. 2007. *Mirror for Humanity. A Concise introduction to cultural anthropology*. 5. Vydání. Boston: McGrawHill.
- Little, M.A., P.W. Leslie, eds. (1999) *Turkana Herders of the Dry Savanna. Ecology and Biobehavioral Response of Nomads to an Uncertain Environment*. Oxford University Press.
- Lock, Margaret. 1994. *Encounters with Aging: Mythologies of Menopause in Japan and North America*. Berkeley: University of California Press.
- Lupton, Deborah. 1994. *Medicine as culture. Illness, disease and the body in western societies*. London: Sage.
- Martin, Emily. 2001. *The Woman in the body*. Beacon Press.
- Miles, Agnes. 1991. *Women, health and medicine*. Philadelphia: Open University Press.
- Miller, Barbara, Bernard Wood. 2006. *Anthropology*. Boston: Pearson Education.
- Nettleton, Sarah. 2006. *Sociology of health and illness*. Cambridge: Polity Press.
- Newmeyer, J. A., H. Fieldman, P. a J. Watters. 1989. Preventing AIDS contagion among intravenous drug users. Pp. 75-83. In: Bolton, R. (ed). *The AIDS pandemic: A Global emergency*. Gordon a Breach.
- Ngubane, H. 1977. *Body and Mind in Zulu medicine*. Pp. 111- 139. London, New York: Academic Press.

Rayner, Jo-Ann., P. Pyett, J. Atsbury. 2010. „The medicalisation of ‘tall’ girls: A discourse analysis of medical literature on the use of synthetic oestrogen to reduce female height“. *Social Science and Medicine* 71: 1076-1083.

Read, Rosie. 2007. „Labour and love: competing constructions of „care“ in a Czech nursinghome.“ *Critique of Anthropology* 27(2): 203-222.

Rivers, W.H.R. 1924. *Medicine, magic and religion*. London: Kegan Paul, Trench&Turner.

Rylko-Bauer, B., M. Singer, J. van Willigen. 2006. REclaiming applied anthropology: its past, present, and future. *American Anthropologist* 108(1): 178-190.

Scheper-Hughes, Nancy, Margaret Lock 1987. „The mindful body: a prolegomenon to future work in medical anthropology“ *Medical Anthropology Quarterly* 1(1): 6-41.

Singer, Merrill. 1995. Beyond the Ivory Tower: Critical Praxis in Medical Anthropology. *Medical Anthropology Quarterly* 9(1): 80-106.

Society for Medical Anthropology. A section of the American Anthropological Association. 2009. *What is medical anthropology?* [online] Accessed: 25.6.2011. Dostupné z: <<http://www.medanthro.net/definition.html>>

Sontagová, Susan. 1997. *Nemoc jako metafora*. Praha: Mladá Fronta.

Spencer, Jonathan. 2000. British Social Anthropology: a retrospective. *Annual Review of Anthropology* 29(1): 1-24.

Turner, Bryan. 1995. *Medical power and social knowledge*. London: SAGE.

Turner, V. 1967. *The forest of symbols: aspects of Ndembur Rituals*. Ithaca N.Y.: Cornell University Press.

Waldstein, Anna, Cameron Adams. 2006. The interface between medical anthropology and medical ethnobiology. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 95:118.

Whyte, S., S. van der Geest, A. Hardon. 2002. *Social Lives of medicines*. Cambridge: Cambridge University Press.

DALŠÍ DOPORUČENÁ LITERATURA

Kleinman Arthur. 1995. „Introduction: Medical Anthropology as intellectual career.“ Pp. 1- 18. In: *Writing at the margin*. Berkeley: University of California Press.

Romanucci-Ross L., Moerman D., Tancredi. L. (eds.) 1991. *The anthropology of medicine. From culture to method*. New York: Bergin and Garvey. [Především poslední kap. 20 – Medical anthropology: A convergence of mind and experience in anthropological imagination].

environmentální aplikovaná antropologie

DANIEL SOSNA, DAVID HENIG

ÚVOD

Environmentální antropologie studuje rozmanitost interakcí mezi člověkem a prostředím. Lidé se přizpůsobují limitům nastaveným prostředím a různě flexibilně reagují na změny, ke kterým v prostředí dochází. Typů reakcí na prostředí je mnoho a k pochopení jejich povahy je potřebné zmapovat lokální i globální faktory, které reakce na prostředí formují. Přínosem environmentální antropologie je především schopnost proniknout do lokálního kontextu a osvětlit význam konkrétních forem užívání přírodních zdrojů, vyrovnávání se s environmentálními riziky nebo přístup k biodiverzitě. Informace lokální povahy je pak možné srovnávat mezi zkoumanými oblastmi či kontexty a konfrontovat je s poznatky jiných disciplín.

Environmentální antropologie je bytostně interdisciplinární projekt. Vyžaduje kombinaci klimatických, biologických, sociálních a dalších poznatků, aby bylo možné vysvětlit interakci mezi lidmi a prostředím a v aplikované rovině případně navrhnout řešení problémů v této interakci. V souvislosti s mezioborovou povahou environmentální antropologie je dokonce možné, jak navrhuje Emilio Moran, hovořit o environmentální společenské vědě. Ta překračuje hranice zaběhnutých disciplín a jejich metod a vše integruje do celku, který slouží k lepšímu pochopení vztahů člověka a prostředí.

Historie environmentální antropologie sahá až k samým počátkům moderní antropologie jakožto holistické disciplíny. Od druhé poloviny 20. století se poté formují subdisciplíny, které se již výhradně zaměřují na studium vztahů člověka a prostředí. Pod environmentální antropologii lze zařadit velké množství příbuzných projektů, jako je ekologická antropologie, kulturní ekologie, ekologie člověka, etnověda apod. Každý ze zmíněných směrů má své specifické zaměření, dané diskurzivní komunitou, která subdisciplínu vytvořila a udržovala při životě, ale všechny se do značné míry zabývají právě vztahem člověka a prostředí.

V současnosti představuje environmentální antropologie dynamicky se rozvíjející směr bádání, který lze schematicky rozlišit na tři hlavní proudy, jež se navzájem ovlivňují: 1. teoretický, 2. aplikovaný, 3. angažovaný. Teoretický proud se snaží rozvíjet teorie vysvětlující vztahy člověka a prostředí. V hledáčku environmentálních antropologů se ocitá struktura vztahů, aktérství nebo domorodé klasifikace. Aplikovaný proud se snaží využít získané informace k formulaci řešení, která umožní zlepšit vztah mezi lidmi a prostředím. Třetí proud za pomoci informací environmentální antropologie přenáší vědecké poznatky na politickou rovinu a aktivně lobbuje za zájmy komunit, které byly například vystaveny riziku znečištění, odlesnění nebo jiné formě degradace prostředí, ve kterém žijí.

Hlavním bodem zájmu této kapitoly je aplikovaná environmentální antropologie, která je do značné míry součástí širšího proudu aplikované a rozvojové antropologie posledních dvou dekad a která se nazývá „nová aplikovaná antropologie“. Tento proud akcentuje význam lokálního vědění a angažování lokálních odborníků při řešení problémů v rozvojových projektech. Aplikovaný výzkum lokálního vědění zahrnuje primárně etnografické studium a dokumentaci environmentálních vztahů a způsobů obživy. Lokálním věděním bývá označováno lokální technické vědění, etnoekologie, lidové znalosti nebo i tradiční environmentální (ekologické) vědění. Nicméně význam perspektivy „zdola“ a využití znalostí a zkušeností lokálních aktérů (tzv. participatory development) je dnes zohledněno ve většině projektů mezinárodních rozvojových organizací.

METODOLOGICKÉ PODNĚTY

Metody aplikované environmentální antropologie odpovídají konkrétnímu problému a otázkám. Pro většinu aplikovaných environmentálních projektů jsou přesto charakteristické empirický výzkum, systematickosti a formální analýza. Environmentální antropologie, inspirovaná ať politickou ekonomikou, kulturním materialismem či etnovědou, tuto metodologickou trojici respektuje. Pro snazší vzhled lze metodologické přístupy mapovat na dvou škálách. První je škála sociální komplexity - od mikroanalýzy malých sociálních formací po makroanalýzu regionů nebo regionálních celků. Druhou je škála od lokálního vědění po vzdálené expertní vědění a z toho plynoucí výzkumný design a řešení studovaného fenoménu.

Dokumentace způsobů obživy zahrnuje systematický sběr dat týkající se produkční sféry každodenního života. Prvním krokem ke zmapování lokální produkce je určení veškerých způsobů obživy studované komunity. Tento vztah je důležitý pro druhý krok, kterým je mapování kontroly a distribuce zdrojů, zejména půdy, a to jak zemědělské, tak pastvin. Jako příklad lze uvést klasické antropologické studie z rurálních oblastí jižní Asie, které jsou často cílem rozvojových programů a jež poukazují na silnou sociální stratifikaci a asymetrické vztahy mezi osobami, které generují semi-feudální typ sociální organizace. Jak ukázal Stephen Lyon, v pákistánském Pandžábu kontroluje většinu půdy a produkce pouze malá skupina rodin. Jakýkoli výzkum v tomto regionu, a aplikovaný především, proto musí zohlednit, jakým způsobem vtáhnout tyto aktéry do rozvojových projektů, aby nevnímali aplikované iniciativy jako ohrožení své vlastní pozice v rámci lokální sociální organizace. Stejně důležité je zohlednit gender a analyzovat, jakým způsobem je organizována dělbá práce a přístup ke zdrojům mezi muži a ženami. Třetím krokem je systematický sběr dat o produkci, který zahrnuje:

Půdní výnosy

Jedná se o systematické mapování spektra pěstovaných plodin a jejich celkovou kvantitu. Dále je důležité mapovat, jaké jsou půdní výnosy vztahované na jednotku plochy (např. hektar), jak intenzivně jsou používána hnojiva a formy mechanizace. Zahrnuty jsou i informace o jednotlivých produkčních jednotkách (domácnost, vesnice, region). V neposlední řadě je nutné zjistit způsob užití půdních výnosů (komerční, subsistenční).

Chov hospodářských zvířat

Systematické mapování hospodářských zvířat zahrnuje jejich druhovou diversitu, celkový počet, účel chovu, výnosy a rovněž data o reprodukci, případně křížení. Výzkum se týká pasteveckých i zemědělských komunit.

Lokální biodiverzita

Jedním z klíčových faktorů udržitelného rozvoje je biodiverzita. Mapování lokální biodiverzity je zaměřeno na druhovou různorodost a hojnost v rámci lokálního ekosystému, tedy ne pouze na druhovou různost v rámci produkčního systému. Environmentální i socio-ekonomické či politické změny mohou hladinu místní biodiverzity významně ovlivnit, čímž mohou zásadním způsobem ovlivnit i kapacitu produkce jako takové.

Domácnosti

Systematický sběr dat o domácnostech zahrnuje zpravidla velikost domácnosti, demografické a zdravotní parametry, příjmy, podíl jednotlivých členů domácnosti na produkci, vlastnictví a užívání mechanizace.

Energetická soběstačnost

Tento směr zahrnuje mapování energetické soběstačnosti komunit, nebo naopak závislost na vnějších zdrojích a aktérech. Jedná se o mapování vodních a palivových zdrojů i elektřiny, které jsou často klíčové k zajištění produkce a soběstačnosti.

Systematicky zmapované způsoby obživy poskytují na první pohled dostatek informací k vytváření strategií trvale udržitelného rozvoje. Mapování způsobů obživy je přesto pouze prvním krokem k efektivní aplikované agendě. Ta musí být nutně interdisciplinární. Aplikovaný environmentálně-antropologický výzkum by proto měl způsoby obživy ukotvit do prostorových, časových, politických, institucionálních a environmentálních vztahů. Rozšířeným nástrojem je sběr prostorových dat (především pomocí GPS) a jejich následné zpracování v geografických informačních systémech (GIS), případně využití dat dálkového průzkumu země (remote sensing).

1

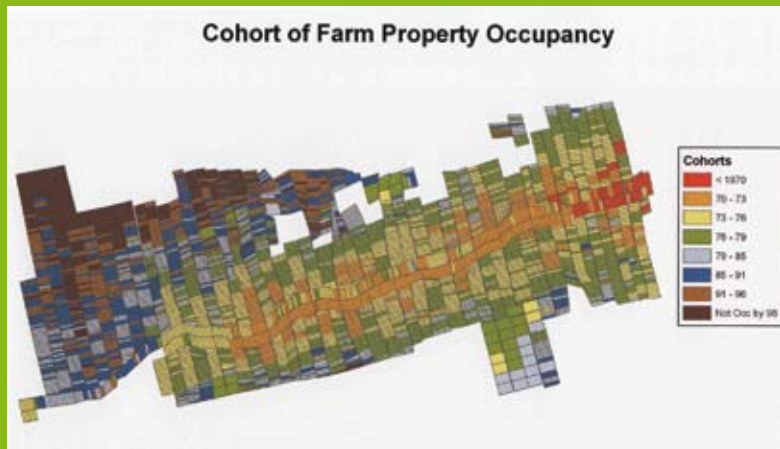
ODLESŇOVÁNÍ V AMAZONII (MORAN 2010)

Od sedmdesátých let dvacátého století dochází k dramatickému nárůstu odlesňování amazonských deštných pralesů. Příčin je mnoho a kvalitní analýza by měla zohlednit i ekonomické, institucionální a politické faktory. Stejně tak je ale důležité studovat strategie lokálních aktérů, respektive reakce jednotlivých hospodářů a skupin hospodářů na proces odlesňování. Výzkumný tým vedený Emiliem Moranem využil k výzkumu odlesňování právě geografický informační systém v kombinaci se systematickým výzkumem místních komunit pěstitelů plodin. Obr. 1 ukazuje vizuální prezentaci časoprostorového vývoje odlesňování ve vybrané oblasti Amazonie.

1

Moran ukazuje, že při takto koncipovaném výzkumu je možné sledovat vývojový cyklus jednotlivých hospodářů. Nově ustavené domácnosti se usazují zpravidla na hranici pralesa a rozsah jejich odlesňování je na počátku značný. S přibývajícím věkem však postupně klesá tím, jak se posiluje efektivita jejich produkce, a není tedy již potřeba využívat tak velkou plochu. Dlouhodobě fungující farmy se zaměřují spíše na produkci pestré palety plodin, která zajišťuje úrodnost půdy a minimalizuje nebezpečí dalšího odlesňování. Studium životního cyklu v environmentálním kontextu je pouze jedním z příkladů toho, jak by měl vypadat výzkumný design aplikovaného environmentálního výzkumu. Ten by měl zahrnovat dotazníkové šetření, etnografii, ekonometrickou analýzu i více-úrovňové modelování (např. GIS), abychom porozuměli dynamice vztahů mezi lidmi a prostředím. Takto koncipovaný environmentálně-antropologický výzkum nabízí potenciál pro rozvojové programy. Především je zacílen na klíčová témata současného rozvoje, jako jsou environmentální udržitelnost a potravinová a energetická bezpečnost, které patří i na seznam rozvojových cílů milénia definovaných OSN (<http://www.un.org/millenniumgoals/>).

Obr. 1 Mapa znázorňující území deštného pralesa o rozloze 3800 km², které bylo před rokem 1972 téměř nedotčeno. Barevná škála vyjadřuje prostorovou expanzi obhospodařované plochy, kterou v jednotlivých časových obdobích využívaly skupiny pěstitelů (Moran 2010).

ENVIRONMENTÁLNÍ VĚDĚNÍ

Aplikovaná environmentální antropologie se zaměřuje i na etnografické studium a dokumentaci environmentálních vztahů v kontextu lokálního vědění. Dokumentace environmentálních vztahů a systematizace lokálního environmentálního vědění metodologicky vychází z kombinace dlouhodobého etnografického výzkumu a podnětů etnovědy a kognitivní antropologie. Kognitivní antropologie studuje způsoby vytváření, sdílení a organizace znalostí, vědění a významů a jejich klasifikační principy. Etnověda zahrnuje studium klasifikací, především generativních principů produkujících tyto klasifikace, a dále studium sémantických vztahů specifických významových domén, jakými jsou etnobotanika, etnomedicína či etnozologie. K mapování sémantických vztahů v rámci významových domén se hojně využívá systematický etnografický rozhovor. Ten vychází z principu, že každý informant je dotázán stejným způsobem. Konkrétně se jedná o metody volného výčtu (freelisting), párového srovnávání, triád a dalších systematických nástrojů, které umožňují mapovat tzv. kognitivní domény. Takto získaná data pomáhají osvětlit, jakým způsobem lokální komunity konceptualizují a systematizují domény lokálního vědění, a tím napomáhají ke tvorbě aplikované agendy, která je kompatibilní s lokálními formami myšlení.

2

BIOKULTURNÍ DIVERZITA A EKOLOGICKÉ VĚDĚNÍ V PAMÍRU (KASSAM 2009, 2010)

Na hranicích mezi Tadžikistánem a Afghánistánem leží oblast, která se nazývá Badagšán. Jednotlivá údolí v Badagšánu jsou kulturně, jazykově a nábožensky odlišná. Způsob obživy je však podobný, postavený na pastevectví doplněném pěstováním především obilovin a brambor. Protože byly horské komunity v Pamíru stovky let napojeny na obchodní stezky, důležitou oblastí ekonomiky je i tržní směna. Historicky byly afghánské komunity pod sférou britského vlivu, zatímco tádžické komunity byly pod sférou vlivu ruského (sovětského).

2

Karim-Aly Kassam podnikl v Badagšánu aplikovaný výzkum ve 14 vesnicích na afghánské i tádžické straně hranice. Zaměřil se na lokální ekonomiku a povahu domorodého ekologického vědění ve vztahu k vědeckému vědění, které je šířeno především v rámci instituce státu. Výzkum odhalil lokální povědomí o klimatických změnách. Domorodí obyvatelé jsou si vědomí, že poslední desítky let dochází k řadě změn, které zasahují do jejich života. V důsledku globálního oteplování je možné pěstovat obiloviny ve vyšších nadmořských výškách, zvětšují se i výnosy na jednotku plochy. Na druhou stranu tání ledovců zvětšilo průtok vody v korytech řek, což zvýšilo půdní erozi a zvedlo hladinu spodní vody. Důsledkem byla ztráta obdělávatelné půdy. Kvůli oteplování se navíc zhoršila kvalita pastvin a zvýšilo se množství rostlin napadených hmyzem. Tyto problémy se však komunity snažily aktivně řešit. Navíc vyjadřovaly touhu po stabilitě, a to jak ekologické, tak politické.

Výzkum ukázal, že v domorodém vědění přežívá jen to, co je užíváno. Pokud lidé přestanou vykonávat např. sběr určitých léčivých rostlin, znalost o účincích těchto rostlin se v komunitách vytrácí. Zajímavým zjištěním je i skutečnost, že vědecké a lokální vědění není jednoznačně oddělitelné. Domorodí obyvatelé flexibilně využívají původních znalosti, ale dokáží i aktivně inkorporovat nové užitečné impulzy přicházející zvnějšku. Zdá se, že pro životaschopnost celé oblasti je pestrost kultur, jazyků a vyznání užitečná. Různorodé způsoby hledání řešení ekologických problémů zvyšují pravděpodobnost jejich nalezení. Řešení jsou pak sdílána mezi komunitami a celý systém tak představuje efektivní způsob adaptace na měnící se podmínky.

INSTITUCIONÁLNÍ ANALÝZA

Environmentální otázky jsou často předmětem specializovaných forem vyjednávání a mechanismů rozhodování. Aplikovaný environmentálně-antropologický výzkumný design by měl rovněž zohledňovat roli institucionálních aktérů, kterými mohou být jak neziskové organizace, vládní agentury či lobbující mezinárodní ekonomické skupiny, tak místní politická sdružení. Tito aktéři vstupují do aplikované environmentální agendy s různými pohledy na vztah člověka a prostředí, s různými interpretacemi

životního prostředí, odlišnými zájmy a rovněž s odlišnými rozhodovacími pravomocemi a mechanismy. Escobar (1998) v daném kontextu hovoří o politické ekologii, která je studiem ekonomických, politických a vědních mechanismů, skrze které lokální, národní i mezinárodní aktéři profitují z biodiverzity a environmentálních agend na různých úrovních, čímž ovlivňují možnosti a limity aplikovaných programů. Navíc, aplikovaná antropologie samotná by měla být vystavena reflexi a hodnocení v rámci daných společensko-mocenských vztahů, které jsou soudobým environmentálním problémům vlastní.

3

ENVIRONMENTÁLNÍ TENZE NA KOLUMBIJSKÉM POBŘEŽÍ (ESCOBAR 1998, 2008)

Tichomořské pobřeží Kolumbie představuje jeden z příkladů, kde vztah prostředí a lidské společnosti prošel zajímavými transformacemi. Tichomořské pobřeží Kolumbie bylo do 16. století osídleno domorodým obyvatelstvem. Po příchodu evropských dobyvatelů začala éra dramatických změn ve způsobu života a vztahu k prostředí. Díky rezistenci původního obyvatelstva byli do oblasti dováženi afričtí otroci, kteří byli využíváni na těžbu nerostů a další fyzicky náročné práce. S uvolňováním otrokářských zvyklostí započala kolonizace hustě zalesněné krajiny komunitami již svobodných osob afrického původu, které se živily kombinací zemědělství, lovu a těžby surovin.

Koncept rasy byl během kolonizace základním nástrojem společenské organizace. Černoši byli vnímáni jako lidé, kteří jsou sice primitivní, ale jsou schopni adaptovat se na vysokou vlhkost a teplotu pobřežního pralesa, který patří mezi nejvlhčí na světě. Nasazení osob afrického původu a tmavé barvy pleti v nížinných oblastech Kolumbie kontrastovalo s usazením osob evropského původu ve vyšších nadmořských výškách And. Postupem času tak byla konstruována hierarchická rasová geografie, která vytvářela kontrast mezi civilizovanými horskými oblastmi a „primitivním“ světem pobřežních nížin, kde vydržely pouze komunity potomků Afričanů a původních obyvatel. Tuto hierarchii můžeme označit za formu environ-

3

mentálního rasismu, při kterém dochází k systematickému vystavování fenotypově odlišných minoritních skupin environmentálně nepříznivým podmínkám.

Ani dvacáté a jednadvacáté století nevedlo k zániku nerovnosti. Krajina využívaná stigmatizovanými komunitami se dostala do hledáčku těžařských firem, biotechnologických prospektorů, vládních úředníků, paramilitárních skupin a vůdců guerill. Vše vyústilo v masivní vysídlování v řádech statisíců osob. Komunity afrického a domorodého původu však začaly bojovat za svá práva na identitu, teritorium a autonomní vývoj. Vznikla řada sociálních hnutí, která začala vyjednávat se státním aparátem, nevládními organizacemi, vědeckými institucemi i komerčními firmami.

Právě zde vznikl prostor pro aplikované antropology, kteří začali mapovat procesy a vztahy, jež se formovaly díky vzniku sociálních hnutí. Například Arturo Escobar se dlouhodobě věnuje analýze diskurzu, ve kterém lokální komunity afrického a domorodého původu lobbují za své zájmy. Ukazuje, jakým způsobem lokální komunity propagují alternativní formy rozvoje. Aktivně tvoří hybridy biologických a sociálních prvků. V jejich pojetí je například biodiverzita chápána jako biokulturní fenomén, kde nelze vystačit pouze s divokou přírodou, ale je nutné počítat i s diverzitou kulturní a etnickou. Argumenty lokálních komunit znamenají protiváhu vůči stereotypním představám zástupců vlády a globálních hráčů, kteří v Kolumbii často sledují komerční zájmy. Aplikovaná antropologie v tomto prostoru dokáže kriticky analyzovat situaci a veřejně upozorňovat na názory těch, kteří jsou znevýhodněni a ve veřejném prostoru se obtížně prosazují proti silným protihráčům. Právě v této pozici antropologie dokáže navázat na svůj humanistický odkaz.

OCHRANA PŘÍRODNÍHO PROSTŘEDÍ

Velkým tématem aplikované environmentální antropologie je ochrana životního prostředí. Od roku 1872, kdy vznikl Yellowstonský národní park v USA, byly ustaveny tisíce chráněných území, která v současnosti pokrývají více než 10 % zemského povrchu. Tvorba chráněných území s sebou ovšem přináší celou řadou sociálních fenoménů a dilemat. Ochrana usta-

vuje hierarchii hodnot, která nemusí reflektovat lokální způsoby uvažování. Vznikají tenze mezi ochranou biologických organismů, jako jsou zvířata nebo rostliny na straně jedné, a lokálním obyvatelstvem na straně druhé. Potřeby obou skupin mohou být protichůdné a nalezení konsenzu vyžaduje kvalitní vstupní data, která jsou schopni získat právě antropologové.

Ochrana přírody je v první řadě postavena na předpokladu, že někde venku existuje příroda, která stojí k opozici vůči lidské kultuře. Tento model je běžnou součástí představ západního civilizačního okruhu a v politickém nebo ochrannářském kontextu je přijímán jako bezproblémový fakt. Antropologové v posledních 30 letech ale přesvědčivě prokázali, že binární model přírody stojící proti kultuře není zdaleka univerzální. Klasická studie Strathern (1980) například ukazuje, že v novoguinejské oblasti Hagen dělí domorodci okolní svět na domestikovaný a divoký. Tento kontrast se ale nekryje se západním kontrastem kultury a přírody. Do domestikovaného světa nepatří jen lidé ukotvení v teritoriu a sdílející určitou sociální organizaci, ale také zvířata chovaná v zajetí a plodiny pěstované v zahradách. Divoké není jako naše příroda základem, ze kterého je vytvářena kultura, která přírodu dokáže formovat a ovládat. Domestikované a divoké spíše existují jako oddělené a vzájemně nepřevoditelné domény. Řada dalších etnografických příkladů alternativních lidových klasifikací vedla Descolu (2009) k formulaci modelu, ve kterém místo přírody a kultury figurují fyzickost (physicalité) a vnitřnost (intériorité), jejichž vztah vytváří odlišné ontologie. V současné době je zřejmé, že i v aplikované antropologii je nutné kriticky přehodnotit zařazení kategorie a připustit si možnost, že lidé, kteří jsou součástí rozvojových projektů, mohou sdílet odlišné klasifikační modely, jež ovlivňují jejich jednání. Nekompatibilita kategorií může vést k nedorozumění a selhání rozvojového záměru, byť by sledoval ušlechtilý cíl.

Obtížnost rozlišení přírody a kultury je dobře demonstrovatelná na příkladu krajiny. Jak říká Bender (2002), krajina není disciplinovaná a nerozpadá se jasně na konstitutivní přírodní a kulturní prvky, jak bychom si možná přáli. Ve středoevropském prostoru lidské aktivity významně zasahují do krajiny minimálně od neolitu a výsledná krajina má nutně hybridní povahu. Těžko bychom hledali nějakou původní přírodu a stavěli ji do kontrastu s umělou kulturou. Krajina je obojím zároveň. Tvorba kategorií přírodního, divokého a původního není ničím jiným než výtvořem diskurzivní praxe. Nevědomě či vědomě jsou ve veřejném prostoru vytvářeny obrazy přírody, kterou je nutné chránit. Tuto aktivitu můžeme vnímat jako formu virtualismu. Příroda

hodná ochrany je ta, kterou v daném období daná komunita vnímá jako přírodu. Náš argument nemá za cíl zpochybnit existenci biofyzikální reality, ve které existují molekuly kyslíku, celulóza nebo zaječí trus, ale poukázat na způsob, jakým s těmito entitami pracují lidé jako kreativní sociální bytosti, které tyto entity klasifikují a přisuzují jim významy. O přírodě by se dalo přemýšlet i v intencích, které navrhuje Escobar (1999). Přírodu vnímá jako sociopolitický výtvar, který je možné nahlížet z různých úhlů, které nazývá režimy (*regimes*). Tyto režimy spolu interagují a vytvářejí obrazy přírody. Výsledkem analýzy je lepší pochopení souhry aktérů a představ, které v konkrétním kontextu konstituují kategorie související se vztahem člověka a prostředí.

Touha ochránit přírodu často vede ke kontroverzním situacím. Zakládání chráněných území, na kterých existují přísnější pravidla hospodaření, může způsobit velké komplikace obyvatelstvu, které v parcích žije. Lidé, kteří byli po generace zvyklí využívat prostředí ke kultivaci rostlin, pastvě nebo lovu, jsou pod tlakem nuceni měnit svůj styl života, ba dokonce chráněná území opustit. Důvodem je například ochrana biodiverzity nebo konkrétních endemitů, kterou prosazují organizace či jednotlivci pocházející často z ciziny. Významnou roli v tomto procesu sehrávají mezinárodní nevládní organizace, které se zaměřují na ochranu přírodního prostředí. Protože původní obyvatelé chráněných oblastí spadají v ochranářském diskurzu obvykle do kategorie kultury, do přírody nepatří a jsou vystaveni tlaku a stigmatizaci. Při striktně vedené kampani jsou aktivity externích aktérů lokálními komunitami vnímány jako nekolonialismus. Právě na těchto třech plochách je prostor pro aplikovanou antropologii, která může pomoci dekonstruovat představu přírody bez lidí, a místo ochrany endemických lemurů může naopak chránit lokální komunity před rizikem vyhoštění z oblasti, ve které po generace žily. Je nutné zmínit, že globálně nečelí riziku vyhoštění malá skupinka nešťastníků, jak by se mohlo na první pohled zdát, ale jde o masivní problém, který zasahuje miliony lidí.

Tvorba chráněných oblastí s sebou přináší i sociální změny uvnitř lokálních komunit. Rozvoj aktivit v chráněných územích může vést k asymetrické tvorbě nových pracovních míst. Může dojít na preferenci mužů, nebo naopak k vytvoření prostoru pro prodej rukodělných výrobků žen, které následně umožní ženám posílit jejich ekonomickou pozici. Jsou známy i případy asymetrického přístupu k pracovním příležitostem mezi členy klanů nebo etnických skupin. V neposlední řadě může vymezování chráněných

území narazit na alternativní vnímání vlastnictví, které není kompatibilní se západním modelem vlastnictví jako absolutního nároku na hmotný statek. Zde opět aplikovaná antropologie sehrává roli prostředníka, který umožňuje pochopení odlišných světů, úpravu špatně navržené nebo necitlivé ochranné strategie a lobbování za zájmy lokálních komunit.

Chráněná území souvisí i s fenoménem ekoturistiky. Na první pohled vypadá ekoturistika velmi pozitivně, protože nabízí nové a ekologicky citlivější možnosti poznávání pro turisty a nové možnosti rozvoje pro lokální komunitu. Hlubší antropologické analýzy ovšem odhalují celou řadu problémů, které ekoturistika přináší. V prvé řadě jde o tendenci zjednodušit a v podstatě v instantní formě podat obraz lokálních komunit a prostředí, ve kterém žijí. Zjednodušení vytváří fiktivní obrazy reality, které mohou být snadno konzumovány klienty cestovních agentur. Z různých kontinentů navíc existují doklady celé řady problémů, které ekoturistika přinesla. Potřeby turistů mohou vést k přesídlení domorodců, může dojít ke vzniku nových socioekonomických nerovností mezi osobami s odlišnou participací v ekoturistice nebo ke zhoršení možnosti užít se ze zdrojů, které byly před příchodem ekoturistiky pro obživu lokálních komunit klíčové.

Aplikování environmentální antropologové naráží na uvedená témata a snaží se hledat vhodná řešení, která by umožnila udržet stabilní vztah mezi lidmi a prostředím. K dosažení cíle využívají především systematicky získané informace o pohledech lokálních aktérů na daný problém. Prostřednictvím sdílení informací a vyjednávání zasahuje aplikovaná environmentální antropologie do procesu vytváření politických rozhodnutí s přímým dopadem na životy lidí.

SLOVNÍČEK

Biodiversita

Pestrost organismů v prostředí. Nejčastěji se pestrost mapuje na úrovni biologického druhu. Může být vztažena k různě velkým ekologickým jednotkám, od lokálního společenství po globální biodiverzitu planety Země.

Dálkový průzkum Země (*remote sensing*)

Soubor metod založený na bezkontaktním mapování Země. K dálkovému průzkumu je užíváno satelitní a letecké snímkování, laserové a radarové mapování nebo termovize.

Ekoturistika

Zodpovědná turistika, která se snaží být citlivá k přírodnímu prostředí a lokálním komunitám žijícím v navštívených oblastech. Cílem ekoturistiky je hlubší poznání navštívené oblasti za současné minimalizace negativních dopadů na tuto oblast.

Environmentální rasismus

Systematické vystavování fenotypově odlišných minoritních skupin environmentálně nepříznivým podmínkám.

Environmentální udržitelnost

Přístup k rozvoji, který se snaží uspokojit potřeby současné generace, aniž by ohrozil možnosti příštích generací uspokojit jejich potřeby.

Environmentální vztahy

Vztahy mezi živými i neživými prvky, které spoluvytvářejí prostředí.

Hierarchická rasová geografie

Distribuce fenotypově odlišných lidí v různě atraktivních geografických oblastech.

Kognitivní doména

Organizovaný soubor pojmů, slov a jejich vzájemných vztahů, které společně odkazují k jedné obecné sféře vědění.

Lokální vědění

Viz *domorodé vědění*

Neokolonialismus

Způsob znovuustavování nerovností mezi národy, který navazuje na klasický kolonialismus, ale užívá odlišné strategie a formy ustavení dominance a podřízenosti než klasický kolonialismus. Nerovnost nemusí být nutně jen ekonomické povahy, ale může zasahovat do všech sfér lidské společnosti.

Politická ekologie

Interdisciplinární projekt prosazovaný Arturo Escobarem. Jeho cílem je zkoumat různorodost vzájemné interakce mezi historií a biologií v kontextu kulturní mediace, která tyto interakce umožňuje. Projekt vychází z konstruktivistické představy o vytváření historie a biologie, které jsou formovány politickým procesem.

Potravinová a energetická bezpečnost

Situace, při které mají lidé přístup k dostatku výživné potravy a energie, které jim umožní žít zdravý a aktivní život.

Virtualismus

Perspektiva propagovaná v antropologii Jamesem Carrierem a Danielem Millerem. Ve virtualismu je abstraktní konceptuální aparát považován za preskriptivní model reality. Abstraktní model zde není pasivním odrazem reality, ale naopak realitu aktivně tvaruje.

ROZŠIŘUJÍCÍ LITERATURA

Moran, Emilio F. 2010. *Environmental social science: human-environment interactions and sustainability*. Malden: Wiley-Blackwell.

Přehledová studie, ve které se autor snaží o propojení přírodovědných a společenských přístupů ke studiu interakcí mezi lidmi a prostředím. Moránův synergický přístup evokuje klasické pojetí široce vymezené antropologie. Kniha nejprve představuje konceptuální a teoretický základ, na který navazují metodické kapitoly s případovými studiemi. Velký prostor je věnován problematice prostoru a technikám práce s prostorovými daty. Studie ve finále směřuje k problematice udržitelnosti jako klíčové výzvě současného světa.

Escobar, Arturo. 2008. *Territories of difference: place, movements, life, re-des*. Durham: Duke University Press.

Kritická studie politické ekologie, která sleduje proces konstrukce jinakosti v etnický a biologicky pestrém prostředí tichomořského pobřeží Kolumbie. Monografie komplexně analyzuje dopady rozvoje především na obyvatele s africkými kořeny. Výzkum staví na klasické etnografické metodologii, která přibližuje svět lokálních komunit v kontextu procesů, které významným způsobem formovaly život v těchto komunitách. Autor se snaží zachytit systém vztahů mezi aktéřstvem v komunitách afrického původu, globálními ekonomickými a klimatickými změnami, ekologickými tlaky na ochranu přírody a zájmy státních organizací i nadnárodních firem. Speciální pozornost je věnována rozvoji a vlivu sociálních hnutí, které vstoupily do politického prostoru a začaly koncem 20. století lobovat za své zájmy.

LITERATURA

Beck, Ulrich. 2008. *World at Risk*. Cambridge: Polity Press.

Bender, Barbara. 2002. „Time and landscape.“ *Current Anthropology* 43:S103-S112.

Bernard, H.R. and G.W. Ryan. 2009. *Analyzing Qualitative Data: Systematic Approaches*: SAGE.

D'Andrade, Roy. 1995. *The Development of Cognitive Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.

De Oliveira D'Antona, Alvaro, Anthony D. Cak, and Leah K. VanWey. 2008. „Collecting Sketch Maps to Understand Property Land Use and Land Cover in Large Surveys.“ *Field Methods* 20:66-84.

Descola, Philippe. 2009. „Human natures.“ *Social Anthropology* 17:145-157.

Descola, Philippe and Gísli Pálsson. 1996. „Nature and society: anthropology perspectives.“ London: Routledge.

Ellen, Roy. 1982. *Environment, Subsistence and System*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ellen, Roy. 2004. „From Ethno-Science to Science, or ‚What the Indigenous Knowledge Debate Tells Us about How Scientists Define Their Project‘.“ *Journal of Cognition and Culture* 4:409-450.

Ellen, Roy, Peter Parkes, and Alan Bicker. 2000. „Indigenous Environmental Knowledge and Its Transformations. Critical Anthropological Perspectives.“ Amsterdam: Harwood Academic Publishers.

Escobar, Arturo. 1998. „Whose Knowledge, Whose nature? Biodiversity, Conservation, and the Political Ecology of Social Movements.“ *Journal of Political Ecology* 5:53-82.

Escobar, Arturo. 1999. „After Nature: Steps to an Antiessentialist Political Ecology.“ *Current Anthropology* 40:1-30.

Escobar, Arturo. 2008. *Territories of difference: place, movements, life, redes*. Durham: Duke University Press.

Gardner, Katy and David Lewis. 1996. *Anthropology, Development and The Post-Modern Challenge*. London: Pluto Press.

Kassam, K. A. 2009. „Viewing Change Through the Prism of Indigenous Human Ecology: Findings from the Afghan and Tajik Pamirs.“ *Human Ecology* 37:677-690.

Kassam, K. A. 2010. „Pluralism, Resilience, and the Ecology of Survival: Case Studies from the Pamir Mountains of Afghanistan.“ *Ecology and Society* 15.

Kottak, Conrad. 1999. „The New Ecological Anthropology.“ *American Anthropologist* 101:19-35.

Leaf, Murray. 2008. „Indigenous Algorithms, Organizations, and Rationality.“ *Structure and Dynamics* 3: Dostupné na: <http://escholarship.org/uc/item/996031-cv>, 20/06/2011.

Lyon, Stephen M. 2004. *An Anthropological analysis of local politics and patronage in a Pakistani village*. Lampeter: Edwin Mellen Press.

Medin, Douglas L. and Scott Atran. 1999. „Folkbiology.“ Cambridge: MIT Press.

Moran, Emilio F. 2010. *Environmental social science : human-environment interactions and sustainability*. Malden: Wiley-Blackwell.

Quinlan, Marsha. 2005. „Considerations for Collecting Freelists in the Field: Examples from Ethnobotany.“ *Field Methods* 17:219-234.

Sillitoe, Paul. 1998. „The Development of Indigenous Knowledge: A New Applied Anthropology.“ *Current Anthropology* 39:223-252.

Sillitoe, Paul and Alan Bicker. 2004. „Introduction: Hunting for Theory, Gathering Ideology.“ Pp. 1-17 in *Development and Local Knowledge*, edited by A. Bicker, P. Sillitoe, and J. Pottier. London: Routledge.

Strathern, Marilyn. 1980. „No nature, no culture: the Hagen case „ in Nature, culture, and gender, vol. 174-222, edited by C. P. MacCormack and M. Strathern. Cambridge: Cambridge University Press.

Weller, Susan C. and A. Kimball Romney. 1988. Systematic Data Collection. London: SAGE.

West, Paige, James Igoe, and Dan Brockington. 2006. „Parks and Peoples: The Social Impact of Protected Areas.“ Annual Review of Anthropology 35:251-277.

aplikovaná antropologie a obživa

DANIEL SOSNA

„ ... agencies assume that they have knowledge relevant to advancing development and that they know what comprises development. When the understanding of the ‘beneficiaries’ conflicts with this dominant view, the latter are sidelined, or worse” (Sillitoe 2010: 16).

ÚVOD

Aplikovaná antropologie má dlouhou tradici v oblasti výzkumu způsobů obživy a hledání možností, jak různé způsoby obživy technologicky rozvíjet s ohledem na kontext, jehož jsou součástí. Od počátečních projektů, které se zaměřily především na technologickou a institucionální rovinu, aplikovaná antropologie přesouvá svůj zájem i do nových sfér, jako je vědění nebo důvěra. V situaci, kdy lidé z jednoho sociálního nebo kulturního prostředí nabízejí své znalosti a zkušenosti lidem z jiného prostředí, mohou vznikat tenze vycházející z odlišného vnímání obsahu takového vědění nebo způsobu, jak je dále šířit. Právě vzájemná důvěra se pak stává kritickým faktorem, který může ovlivnit úspěch projektů aplikované antropologie. Posun k novým tématům je reakcí na kritické polemiky v sociální a kulturní antropologii včetně kritik samotného konceptu rozvoje. Současná aplikovaná antropologie se pokouší překročit hranici mezi akademickou a prakticky orientovanou antropologií a využít tak silných stránek obou světů: kritické reflexe na straně jedné a metodologické sofistikovanosti a praktické užitečnosti na straně druhé. Snaha o nalezení společné cesty je nejen žádoucí, ale jak ukazují konkrétní příklady, i reálná.

Způsoby obživy nazývané také **adaptivní strategie** je podle Yehudi Cohena možné rozdělit do čtyř základních skupin: lovecko-sběračské, pěstitelské, pastevecké a průmyslové. **Lovci-sběrači** spoléhají primárně na energii svého těla, která jim umožňuje pohyb během sběru a lovu. **Pěstitelé** využívají přírodní zdroje stejně jako lovci-sběrači, ale své okolí

intenzivněji modifikují. Rostliny jsou záměrně kultivovány tak, aby lidem přinášely užitek. Mezi pěstitele patří komunity s různě intenzivní formou kultivace. Klasický antropologický model adaptivních strategií pracuje se dvěma hlavními kategoriemi: *horticulture* (žárová kultivace, kopaničářství) a *agriculture* (zemědělství). Tyto dvě kategorie je ale nutné chápat v ideálně typické rovině, neboť jde spíše o kontinuum bez ostrého přechodu. Alternativní způsob klasifikace Marvinina Harrise sleduje technologickou úroveň, kdy rozlišujeme pěstitele využívající cyklické vypalování, tažná zvířata k orbě, zavlažování, hnojení nebo terasy ve svažitém terénu. **Pastevci** zakládají svou obživou primárně na chovu stád domestikovaných zvířat, který je ale často doplňován kultivací rostlin. Poslední kategorií v Cohenově typologii je **průmyslový způsob obživy**, jehož klíčovým znakem je úzký vztah mezi člověkem a strojem. Zatímco je půda v tradičních společnostech úzce svázána se sociální sférou a není mobilní, stroje je možné přesouvat, následovat a vytvářet neosobní systémy produkce založené na touze po vysoké produktivitě.

Jako všechny typologie je i ta Cohenova problematická při konfrontaci s empirií. V současném globálním světě vznikají díky intenzivním kontaktům rozličné hybridní formy obživy, kdy pastevci část roku pasou dobytek a část roku pracují jako rolníci na polích, lovci-sběrači doplňují svůj sběr a lov chovem domestikovaných zvířat nebo pózováním pro turisty v rámci **ekoturistiky**. Navíc je zřejmé, že interakce mezi komunitami s odlišnými způsoby obživy nejsou výsledkem globální expanze ve 20. století, ale mají mnohem hlubší kořeny. Pokud přijmeme argument Erica Wolfa o nemožnosti studia kultur jako izolovaných jednotek, protože byly vždy formovány prostřednictvím vztahů k okolí, můžeme podobně nahlížet i na typy obživy. Komunity bývají v kontaktu se sousedními komunitami s odlišným způsobem obživy a své produkty směřují.

V aplikované antropologii se setkáme se všemi formami obživy. Rozvojové projekty se dotkly lovců-sběračů, různě intenzivních pěstitelů i pastevců. Je ale nutné poznamenat, že největší zájem aplikované antropologie byl vždy upřen na komunity pěstitelů. Orientace na pěstitele je pochopitelná v kontextu jejich demografické i prostorové dominance. Projekty řešící sociální dopady nových zemědělských technologií nebo logiku nezápadních způsobů pěstování patří ke klasikám aplikované antropologie. Tématicky šlo v počátcích aplikované antropologie zaměřené na obživu především o podporu technologické úrovně. Po vystřízlivění se antropologové zamě-

řili na kritickou analýzu rozvojových projektů a v posledních letech se snaží prostřednictvím konceptuálního posunu překročit bariéru mezi aplikovanou a akademickou antropologií.

TECHNOLOGIE

Aplikovaná antropologie se snaží podpořit rozvoj prostřednictvím zlepšení technologické úrovně komunit. Rozvoje ovšem nelze dosáhnout jen masivními investicemi bez pochopení lokálního vnímání obživy. Vysoký počet rozvojových projektů, které selhaly, dokládá, že antropologické porozumění způsobu života a hodnot komunit, kterých se rozvoj týká, je pro úspěch rozvojových projektů zcela zásadní. Pohled zevnitř tak představuje korekci západních představ a zvyšuje šanci na úspěch rozvojových projektů.

Jedním z modelů technologického rozvoje je tzv. **Farmer-Back-To-Farmer Model (FBTF)**, který je postaven na myšlence interakce mezi rozvojovými odborníky a lokálními rolníky. Model vychází z interdisciplinární spolupráce mezi agronomy, botaniky, antropology a dalšími odborníky, kteří se podílejí na tvorbě rozvojových projektů. Robert Rhodes a Robert Booth zdůrazňují, že úspěšný projekt vždy začíná od rolníka a u rolníka také končí. Navíc se jedná o interdisciplinární interakci, která není pouhou sumou výsledků jednotlivých členů týmu. Výsledky naopak vznikají interakcí mezi členy týmu. Celý postup vychází z následující sekvence aktivit: 1. pochopení problému rolníků, 2. týmové hledání řešení, 3. testování navržené technologie v podmínkách co nejbližších cílové skupině rolníků. Vzhledem k opakované konzultaci projektu s domorodými obyvateli by tento přístup měl dobře reflektovat jejich potřeby a snížit tak riziko neúspěchu.

Dalším bodem, který je při rozvojových projektech nutné vzít v úvahu, je tzv. **Romerovo pravidlo**. To podle Conrada Kottaka říká, že udržování stability je základním předpokladem změny. Jakkoliv paradoxně toto pravidlo může znít, jeho funkčnost se opakovaně potvrdila v různých sférách výzkumu. Pravidlo je pojmenováno podle paleontologa Alfreada Romera, který ukázal, že pro vývoj obratlovců na suchu bylo zásadní udržet si schopnost pohybu ve vodě.

V devonu totiž předkové suchozemských obratlovců tetrapodi využívali k pohybu ploutvité končetiny, které sice nebyly ideální pro pohyb na souši, ale umožňovaly zároveň plavání ve vodě. Šlo o kompromis mezi ploutví a končetinou, protože periodické vysychání vodních tůní nutilo tyto obratlovce zvládnout oba typy pohybu. Přenesení logiky Romerova pravidla do aplikované antropologie znamená vyhnout se tlaku na příliš radikální a rychlé inovace. To znamená připravovat projekty tak, aby byly kompatibilní s existujícími formami sociální organizace, hodnotovým žebříčkem a zavedenou praxí komunit, které jsou předmětem rozvoje.

1

AYMAROVÉ A VYSUTÁ POLE (PODLE ERICKSON 1992; ERICKSON AND CANDLER 1989; JANUSEK AND KOLATA 2004)

Mezi lety 1981 a 1986 proběhl v peruánské oblasti Huatta u jezera Titicaca projekt *Proyecto Agrícola de los Campos Elevados*, který byl zaměřen na testování staronové technologie pěstování brambor. Jezero Titicaca leží ve výšce 3 800 m.n.m a jeho okolí se vyznačuje málo úrodnými půdami, nepravidelnými srážkami a častými přizemními mrazy i v období růstu plodin. Všechny tyto faktory spoluvytvářejí nehostinné prostředí pro intenzivní zemědělství, což se projevuje nízkými výnosy. Při hledání způsobů zvyšujících efektivitu zemědělské produkce, přišel nečekaný impuls ze sféry archeologických výzkumů. Průzkum pozůstatků civilizace Tiwanaku, která vzkvétala v oblasti Jezera Titicaca, vedl k odkryvu sofistikovaného systému vysutých polí a zavodňovacích kanálů, které vzkvétaly mezi roky AD 600 a 1150. Vysutá pole byla vytvořena navozenou zeminou, která zvýšila tloušťku úrodné půdy. Mezi poli probíhaly kanály, které dodávaly plodinám vláhu. Archeologové průzkumem kanálů a teras došli k závěru, že tento systém pěstování mohl být natolik efektivní, že v nehostinné oblasti okolo jezera Titicaca dokázal zabezpečit dostatek potravy pro populaci několika desítek tisíc jedinců.

Systém vysutých zahrad a kanálů má několik výhod. Kanály zlepšují přívod vody a živin, slouží jako zdroj hnojiva z vodních rostlin rostoucích ve vodě, zachycují erodující půdu a vytvářejí pro kultivaci vhodné mikroklima. Tvor-

1

ba mikroklimatu nad kanály a poli je způsobena absorpcí a vyzařováním energie. Ve vysoké nadmořské výšce voda v kanálech během dne absorbuje silné solární záření a to je během chladných nocí ve formě tepelné energie vyzařováno do okolí. Vyzařované teplo proniká ke kořenům rostlin a zároveň výpary z teplé vody vytvářejí skleníkový efekt. Výsledkem je, že náhlé přízemní mrazy nezničí úrodu. Další výhodou systému kanálů a vysutých zahrad je možnost chovu ryb a přívod vody pro zvířata.

Na základě archeologických dat antropologové spustili projekt, do kterého bylo nejprve zapojeno pět a později několik desítek komunit Aymarů, tedy nynějších domorodých obyvatel oblasti. Byly obnoveny dávné kanály a vysutá pole a také byly podle designu původních kanálů a polí postaveny nové. Výsledky byly velmi úspěšné. Průměrné výnosy v oblasti Huatta dosáhly 10 t/ha/rok, což kontrastovalo s průměrnými výnosy pro celé Peru, které činily pouhých 5,3 t/ha/rok. Navíc se ukázalo, že vysoké výnosy byly udržitelné po několik let. Přestože systém vysutých polí a kanálů byl v podstatě novou technologií, pro svou jednoduchost se dobře ujal. Sami zemědělci se zapojili do experimentování s dávnou technologií kultivace. Limitujícími faktory se ukázala mobilizace pracovní síly k budování kanálů a polí a nutnost omezení pohybu domácích zvířat, která by mohla zničit úrodu. Přes všechna omezení se však projekt obnovy kanálů a vysutých polí ukázal jako pozitivní příklad aplikované antropologie.

Obr. 1. Vysutá pole (šedá) a kanály (bílá) (Janusek and Kolata 2004: 407)

DOMORODÉ VĚDĚNÍ

Aplikovaná antropologie se v posledním desetiletí intenzivně soustřeďuje na sféru tzv. domorodého vědění. Posun od institucí a struktur směrem k vědění reflektuje obecný trend v sociální i kulturní antropologii. Vědění se stalo středobodem badatelského zájmu, a to jako centrální antropologický pojem představující alternativu ke konceptu kultury, jako sféra, skrze kterou je možné přiblížit se lidské kognici a která nevyhnutelně vychází z lidské tělesnosti. Paul Sillitoe dokonce v souvislosti s domorodým věděním a důrazem na participaci zkoumaných hovoří o tzv. **nové aplikované antropologii**.

Koncept domorodého vědění se v aplikované antropologii objevuje díky konvergenci několika akademických a aplikovaných směrů: etnobiologie, ekologie člověka, studia zemědělských systémů a participační formy rozvoje. Během posledních třiceti let se uvnitř těchto směrů pomalu formoval důraz na porozumění lokálním formám myšlení a praxe, které později vytvořilo bázi pro aplikovanou antropologii. Zajímavý je zejména vztah mezi **etnobiologií** a aplikovanou antropologií. Jde o vztah, který narušuje ustavenou představu, že mezi aplikovanou a akademickou (teoreticky orientovanou) antropologií existuje nepřekročitelná propast. Podle Paula Sillitoea existuje pět rovin, ve kterých se vztah mezi etnobiologií a aplikovanou antropologií realizuje. Rozeberme nyní Sillitoeův model: První rovinou je usnadnění přenosu technologií do domorodého prostředí. Rozvojové organizace získávají přehled o domorodém vědění a v rámci rozvojových projektů se snaží efektivně předat informace domorodcům. Druhou rovinou je využití domorodého vědění k podpoře rozvoje. Tato rovina vychází z předpokladu, že původní komunity díky své zkušenosti dokáží participovat na rozvoji. Třetí rovina propaguje šíření informací do nových oblastí. Zde se vychází z dědictví srovnávacích studií, které se snažily vytvářet zobecnění na základě srovnání více společností. Aplikovaná antropologie zde ovšem jde ještě dále. Snaží se o hledání nových prostředí, kde by mohlo být využito vědění a praktiky, které byly vyprodukovány jinde. Jinými slovy jde o to, jestli není možné vědění a praktiky např. z jižní Asie využít v Jižní Americe a naopak. Čtvrtou rovinou je čistě jednosměrný tok informací z domorodých komunit do průmyslového světa západních společností. Hledání účinných látek pro farmaceutický průmysl je typickým příkladem užívání znalostí lokálních komunit k produkci ekonomického zisku. Je zřejmé, že tato rovina je z pohledu antropologie nejproblematičtější, neboť se dotýká problematiky intelektuálního vlastnic-

tví. Příklady **biopirátství** nebo nedostatečně uvědomělého užívání vědění lokálních komunit jsou velmi časté. Pátá rovina se týká kritiky samotného konceptu rozvoje. Aplikovaná antropologie již nemůže být jen nástrojem rozvoje, ale měla by samotnou myšlenku rozvoje podrobit kritice. Právě kritika sebe sama patří mezi základní znaky antropologie, jak naznačuje například Marilyn Strathern. Nejde o to smést myšlenku rozvoje ze stolu, ale prozkoumat lokální formy představ o rozvoji a ty konfrontovat s dominantním západním modelem.

Základním problémem aplikované antropologie je najít rovnováhu mezi lokálními formami vědění a západními znalostmi, získanými vědeckými metodami. Na jedné straně není vhodné zcela podlehnout lokálnímu vědění a romanticky si myslet, že je vždy schopno poskytnout relevantní řešení nových problémů. Pokud jsou lokální komunity vystaveny rychlým změnám a objevují se dříve neznámé fenomény, lokální vědění může selhat. Na druhou stranu je nutné vidět, že vědecké bádání není ukončený proces a domorodé znalosti mohou stimulovat nové poznání. Zajímavým příkladem je představa západní vědy, že tvar listů rostlin nehraje roli při intenzitě eroze dešťovou vodou. Nepálští zemědělci ovšem o efektu listů ví mnoho generací. Stimulovali tedy výzkum, který odhalil, že eroze je opravdu závislá na velikosti a morfologii listů rostlin. Výzkumy navíc ukazují, že domorodé vědění představuje užitečnou alternativu k vědecky získaným datům. Například lokální znalosti a půdách a jejich distribuci v prostoru je možné využít při vytváření map v prostředí **geografických informačních systémů**. V porovnání s časově a finančně náročným geologickým výzkumem se jedná o relativně levnou variantu získání předběžných půdních map.

Příkladem síly domorodého vědění a účinnosti lokálních forem sociální organizace je i výzkum organizace pěstování rýže na Bali. Stephen Lansing přesvědčivě demonstroval úzké sepětí náboženských institucí s produkcí rýže na terasovitých polích. Prokázal, že zásadní roli při distribuci vody z řek a přehrad hrají vodní chrámy, které regulují průtok vody prostřednictvím náboženského kalendáře i načasování zemědělských aktivit. Rozvojové projekty na Bali, které v 70. letech 20. století spadaly do rámce tzv. **zelené revoluce**, ignorovaly roli vodních chrámů a náboženství obecně při pěstování rýže. Výsledkem bylo zmožnění škůdců a menší produktivita zemědělství. Respekt k systému vodních chrámů a lokální organizace zemědělských činností naopak umožnil vyšší produkci. Důvěra v domorodé vědění zde představovala klíčový aspekt k úspěšnému rozvoji oblasti.

2

HOODIA A INTELEKTUÁLNÍ VLASTNICTVÍ (PODLE WYNBERG 2004)

Jihoafričtí lovci-sběrači Sanové užívali od pradávna sukulentu rodu *Hoodia* k potlačení pocitu hladu a žízně. Jelikož má rostlina s těmito účinky obrovský komerční potenciál, nebylo překvapením, když Jihoafrický státní výzkumný institut (CSIR) po letech výzkumů v roce 1995 podal patent na využití aktivních látek ze sukulentu Hoodia. Následně byla uzavřena smlouva s firmou Phytofarm, která měla aktivní látky využít pro komerční účely. To vše bez diskuze o podílu ze zisku, který by měl patřit domorodým Sanům jako objevitelům účinků sukulentu.

Nevládní organizace *Biowatch South Africa* a *Action Aid* upozornily na potenciální exploataci domorodého vědění a spustily diskusi o intelektuálním vlastnictví Sanů. Jelikož CSIR odmítala vyjednávat s cizími nevládními organizacemi, do diskuzí se zapojil *South African San Council* a několik dalších jihoafrických nevládních organizací. V roce 2002 bylo mezi CSIR a *South African San Council* uzavřeno Memorandum o porozumění, které uvádí, že Sanové jsou objevitelé účinků sukulentu a že jim náleží část z komerčního prodeje produktů z *Hoodia*. Při vyjednávání sehráli roli antropologové a zástupci nevládních organizací. Byla založena nadace, na kterou se převádí podíl ze zisku z prodeje produktů obsahující aktivní látky ze sukulentu. Prostředky z nadačního fondu mají podporovat aktivity, které zlepšují kvalitu života Sanů v Jihoafrické republice, Namibii a Botswaně.

Obr. 2. *Hoodia gordonii* (Oliver 2005)

2

Příběh sukulentu *Hoodia* má řadu problematických bodů. Nadace dostává velmi malou část z profitu a to z části, kterou farmaceutická firma Phytofarm smluvně odevzdává CSIR. Zisku farmaceutických firem se tedy nároky Sanů nedotýkají. Problémem je i distribuce prostředků z fondu tak, aby směřovaly k projektům zlepšujícím život Sanů.

I přes problémy příklad sukulentu *Hoodia* ukazuje, jakým způsobem je možné bránit práva domorodých obyvatel. Téma intelektuálního vlastnictví je v současné době jedním z intenzivně diskutovaných témat aplikované antropologie a představuje nepochybně velkou výzvu do budoucna.

PERSPEKTIVY DO BUDOUCNA

Rozvoj nových technologií, informací a jejich šíření přináší celou řadu dilemat, která jsou - a nepochybně i v budoucnu budou - polem pro aplikovanou antropologii. Například užívání **geneticky modifikovaných plodin** a **pesticidů** ukazuje, že postupem času může dojít k omezení experimentování s pěstováním plodin, což může způsobit ztrátu schopností zemědělců. Každá mince má dvě strany, i rozvoj technologií má svou odvrácenou tvář. Zkoumání a predikce dopadů nových technologií na komunity lidí na různých místech planety umožňují vytvoření takových rozvojových projektů, které budou citlivé k těmto komunitám a sníží riziko selhání projektů na minimum.

Aplikovaná antropologie navíc směřuje ke kritickému přehodnocení základních premis, na kterých stojí. Epistemologická kritika, běžná v akademické antropologii, zanechala silný inspirační impuls i v aplikované sféře. Samotná představa rozvoje se dostala pod drobný pohled antropologů pohybujících se v aplikované sféře a budoucí cesta může vést právě přes hlubší respekt k lokálním pohledům na rozvoj. Sillitoeův rozbor lingvistické a kognitivní úrovně vnímání vědění novoguinejského kmene Wola ukazuje, že samotné představy týkající se rozvoje mohou být konceptualizovány a verbalizovány způsobem, který je odlišný od např. anglického pojetí. Problematická může být samotná představa binárního kontrastu mezi domorodým věděním a věděním rozvojových agentur. Zatímco agentury se snaží rozvíjet přístupy, které by byly použitelné globálně, domorodé vědění

je bytostně lokální. Domorodé vědění nemusí mít ambice vytvořit univerzální odpovědi na problémy přesahující lokální kontext. Rozdíly mohou být také v důvěře vůči vědění, které umožňuje rozvoj. Zatímco čtenář tohoto článku staví svou důvěru na korektní práci autora textu s literaturou, ve společnostech s dominantní orální tradicí a malým významem psaného jazyka budou existovat jiná kritéria důvěry, jako je například síla prožitku. V silně hierarchizovaných společnostech existují navíc instituce jako soudy, komise, experti nebo různí vůdci, kteří ověřují platnost vědění a předkládají návody k tomu, jak má jedinec jednat. Ve společnostech s omezenou hierarchií nemusí být lidé zvyklí komukoliv naslouchat, a proto mohou mít problém důvěřovat radám expertů na rozvoj. Výzvou do budoucna je inkorporovat lokální formy vidění světa tak, aby rozvoj nebyl jednostranným projektem, ale zároveň se neutopil v mnohosti perspektiv a vyústil ve změny, které budou různými aktéry vnímány jako pozitivní.

SLOVNÍČEK

Adaptivní strategie

Technologie a s nimi související formy sociální organizace, které umožňují využívání přírodního prostředí lidmi. Dle Y. Cohena se dělí na lovecko-sběračské, pěstitelské, pastevecké a průmyslové.

Biopirátství

Komerční využití biologických materiálů, které ignoruje kompenzaci domorodých komunit, z jejichž teritoria materiály pochází nebo jejichž znalosti byly využity k identifikaci potenciálně využitelných materiálů.

Domorodé vědění

Vědění, které domorodé obyvatelstvo v různých částech světa strádá v průběhu generací.

Etnobiologie

Vědecké mezioborové studium dynamických vztahů mezi lidmi, organismy a prostředím. Kombinuje metody a data etnografie, ekologie, archeologie, geografie, farmakologie a dalších oborů.

Farmer-Back-To-Farmer Model (FBTF)

Model rozvoje založený na intenzivní spolupráci mezi lokálními rolníky a rozvojovými specialisty.

Geneticky modifikované plodiny

Plodiny, jejichž DNA byla záměrně modifikována, nejčastěji prostřednictvím přidání částí DNA jiných jedinců stejného druhu, jiných druhů nebo syntetických produktů.

Geografické informační systémy

Systémy hardwaru, softwaru a dat, které dokáží zaregistrovat, uložit, analyzovat, spravovat a prezentovat prostorová data.

Nová aplikovaná antropologie

Aplikovaná antropologie, která do centra zájmu klade dialog s tvůrci domorodého vědění.

Pesticidy

Prostředky užívané k ochraně rostlin, zásob potravin a krmiv.

Romerovo pravidlo

Pravidlo, které říká, že rozvojové projekty by se měly vyhnout rychlým a radikálním změnám lokálních komunit.

Subsistenční strategie

viz *adaptivní strategie*

Zelená revoluce

Proces rozvoje inovací v zemědělství, který ve 40. až 70. letech 20. století vedl k řadě společenských problémů, způsobených nezamýšlenými důsledky rozvojových aktivit a nedostatečným respektem k lokálním formám produkce.

ROZŠIŘUJÍCÍ LITERATURA

Ellen, R. F., Peter Parkes, and Alan Bicker. 2000. *Indigenous environmental knowledge and its transformations: critical anthropological perspectives*. Amsterdam: Harwood Academic.

Sborník prací, které si jako centrální téma zájmu zvolily domorodé environmentální vědění, které se snaží sledovat v různých kontextech. Studie se zaměřují na kritické přehodnocení způsobů manipulace s domorodým věděním v akademickém prostředí, politice, neziskových organizacích nebo prostředí lokálních komunit. Koncept domorodého vědění zde tedy není užíván jako bezproblémový pojem, ale jako vysoce flexibilní a problematická entita, jejíž rozbor může přinést kritickou reflexi rozvojové akademické praxe.

Lansing, John Stephen. 2007. *Priests and programmers: technologies of power in the engineered landscape of Bali*. Princeton: Princeton University Press.

Studie, která se zabývá analýzou kultivace rýže komunitami zemědělců na indonéském ostrově Bali. Autor prezentuje komplexní pohled na baliněskou společnost s použitím klasických etnografických metod obohacených o ekologický přístup a matematické modelování. Studie prezentuje model fungování baliněského zemědělství založený na spolupráci jednotlivých komunit sdílejících stejnou religiozitu. Právě distribuce vody a organizace zemědělského kalendáře prostřednictvím vodních chrámů hraje v systému významnou roli. Lansing tak ukazuje úzké sepětí ekonomické a náboženské sféry, které je nutné brát v potaz při přípravě rozvojových projektů.

POUŽITÁ LITERATURA

Atran, Scott, Douglá Medin, and Norbert Ross. 2004. „Evolution and devolution of knowledge: A tale of two biologies.“ *Journal Of The Royal Anthropological Institute* 10:395-420.

Barth, Fredrik. 1995. „Other Knowledge and Other Ways of Knowing.“ *Journal of Anthropological Research* 51:65-68.

Barth, Fredrik. 2002. „An anthropology of knowledge.“ *Current Anthropology* 43:1-18.

Bloch, Maurice. 1998. *How we think they think: anthropological approaches to cognition, memory, and literacy*. Boulder, Colo.: Westview Press.

Cohen, E. 2010. „Anthropology of knowledge.“ *Journal of the Royal Anthropological Institute* 16:S193-S202.

Cohen, Yehudi A. 1974a. „Culture as Adaptation.“ Pp. 45-68 in *Man in adaptation: the cultural present*, edited by Y. A. Cohen. Chicago: Aldine.

Cohen, Yehudi A. 1974b. „Man in adaptation: the cultural present.“ Pp. xii, 433 p. Chicago: Aldine.

- Conklin, Harold. 1975. *Agriculture: A Report on an Integral System of Shifting Cultivation in the Philippines*. Northford: Elliot's Books.
- Erickson, Clark L. 1992. „Prehistoric Landscape Management in the Andean Highlands: Raised Field Agriculture and its Environmental Impact.“ *Population and Environment* 13:285-300.
- Erickson, Clark L. and Kay L. Candler. 1989. „Raised Fields and Sustainable Agriculture in the Lake Titicaca Basin of Peru.“ Pp. 230-248 in *Fragile Lands of Latin America: Strategies for Sustainable Development*, edited by J. O. Browder. Boulder: Westview Press.
- Escobar, A. 1997. „Anthropology and development.“ *International Social Science Journal* 49:497-515.
- Goldschmidt, Walter. 1947. *As you sow*. New York: Harcourt, Brace.
- Harris, Marvin. 1997. *Culture, people, nature: an introduction to general anthropology*. New York: Longman.
- Janusek, J. W. and A. L. Kolata. 2004. „Top-down or bottom-up: rural settlement and raised field agriculture in the Lake Titicaca Basin, Bolivia.“ *Journal of Anthropological Archaeology* 23:404-430.
- Kottak, Conrad Phillip. 1990. „Culture and „Economic Development“.“ *American Anthropologist* 92:723-731.
- Kottak, Conrad Phillip. 2004. *Anthropology: the exploration of human diversity*. Boston: McGraw-Hill.
- Lansing, John Stephen. 2007. *Priests and programmers : technologies of power in the engineered landscape of Bali*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Mosse, David. 2005. *Cultivating development: an ethnography of aid policy and practice*. London: Pluto Press.
- Rhoades, Robert E. 1984. *Breaking new ground: agricultural anthropology*. Lima, Peru: International Potato Center.
- Rhoades, Robert E. and Robert H. Booth. 1982. „Farmer-Back-to-Farmer: A Model for Generating Acceptable Agricultural Technology.“ Pp. 1-15 in *Working Paper 1982-1*. Lima, Social Science Department, International Potato Center.
- Sillitoe, P. 1998. „The development of indigenous knowledge - A new applied anthropology.“ *Current Anthropology* 39:223-252.
- Sillitoe, P. 2006. „Ethnobiology and applied anthropology: rapprochement of the academic with the practical.“ *Journal of the Royal Anthropological Institute*: S119-S142.
- Sillitoe, P. 2010. „Trust in development: some implications of knowing in indigenous knowledge.“ *Journal of the Royal Anthropological Institute* 16:12-30.

Sillitoe, Paul, Julian Barr, and Mahbub Alam. 2004. „Sandy-clay or clayey-sand? Mapping indigenous and scientific soil knowledge on the Bangladesh floodplains.“ Pp. 174-201 in *Development and local knowledge: new approaches to issues in natural resources management, conservation and agriculture*, edited by A. Bicker, P. Sillitoe, and J. Pottier. London: Routledge.

Sillitoe, Paul, Peter Dixon, and Julian Barr. 2005. *Indigenous knowledge inquiries: a methodologies manual for development*. Dhaka: ITDG Pub.

Stone, Glenn Davis. 2007. „Agricultural Deskillling and the Spread of Genetically Modified Cotton in Warangal.“ *Current Anthropology* 48:67-103.

Strathern, M. 2006. „A community of critics? Thoughts on new knowledge.“ *Journal of the Royal Anthropological Institute* 12:191-209.

Thapa, B., F. L. Sinclair, and D. H. Walker. 1995. „Incorporation of Indigenous Knowledge and Perspectives in Agroforestry Development. Case-Study on the Impact of Explicit Representation of Farmers Knowledge.“ *Agroforestry Systems* 30:249-261.

Wolf, Eric R. 1982. *Europe and People without History*. Berkeley: University of California Press.

Wynberg, Rachel. 2004. „Rhetoric, realism and benefit sharing: use of traditional knowledge of Hoodia species in the development of an appetite suppressant.“ *Journal of World Intellectual Property* 7:851-876.

gender a aplikovaná antropologie

ALENA PAŘÍZKOVÁ

CÍLE A OBSAH LEKCE

Cílem stati je upozornit na nezbytnost provázání teoretického ukotvení a praxe aplikovaných antropologů zabývajících se otázkou genderu. Kapitola představuje základní koncepty a přístupy genderové optiky a aplikované antropologie a zároveň skrze praktické příklady rozvojových projektů upozorňuje na problémy, které se při aplikaci genderu v rámci aplikované antropologie objevují.

ÚVOD

Aplikovaná antropologie využívá antropologického teoretického vědění při hledání řešení konkrétních problémů v různých společnostech současného světa. Primární premisou, z níž aplikovaní antropologové musí vycházet, je skutečnost, že každá společnost je specifická nejen svým sociálním, politickým, ekonomickým a historickým kontextem, ale také existencí rozmanitých definicí genderových vztahů.

I přestože kulturní a sociální antropologie byla v 70. letech 20. století označena za androcentrickou⁸⁴, neopomíjela ženy tak výrazně jako jiné sociální vědy, neboť jedním z hlavních předmětů antropologického studia tradičně byly příbuzenské systémy, instituce manželství a oblast rodinných vztahů. Z hlediska současných přístupů se však již klasické interpretace jeví jako etnocentrické a androcentrické. Antropologové (v té době převážně muži)

---

84 *Androcentrismus („mužostřednost“)* je představa, že muži jsou ženám nadřazení a zároveň jsou muži a mužská zkušenost normou, dle níž jsou ženy posuzovány (Renzetti and Curran 2003).

si do zkoumaných oblastí přinášeli vlastní předpoklady a představy o fungování vztahů mezi muži a ženami (Moore 1988), skrze které filtrovali svá zjištění.

1

GENDEROVĚ SPECIFICKÉ FILTROVÁNÍ VÝZKUMU

Henrietta Moore (1988:1) popisuje zkresení získané na základě filtrování skrze vlastní předpoklady a představy na příkladu dvou etnografií australských Aboriginců. Zatímco výzkumník-muž popisuje pozici žen jako nevýznamnou a zaznamenává jejich vyloučení z rituálů, antropoložka popisuje jejich ženské rituály, míru respektu, který jim poskytují muži, a zejména jejich zásadní postavení při zajišťování živobytí.

Nestačí pouze dokumentovat, co dělají muži a co ženy, ale je třeba se také soustředit na jejich vlastní konstrukci mužské a ženské identity, na pozice a statusy, které jsou těmto identitám přepisovány, a jakým způsobem jsou v kultuře a každodenní realitě praktikovány vzájemné vztahy mezi muži a ženami. Jinými slovy, je třeba zapojovat genderovou perspektivu.

VYMEZENÍ POJMU „GENDER“

Gender neboli sociální pohlaví je jeden ze základních organizačních principů, které určují život jedince ve společnosti. Je sociálním konstruktem, sdílenou představou, skrze kterou jsou definovány role jednotlivých aktérů a struktura jejich vzájemných vztahů v kontextu sociálních institucí (Gal and Kligman 2000). Mužská a ženská identita a očekávání vztažená k jednání aktérů jsou každodenně vytvářeny a udržovány v rámci existujícího genderového řádu (Lorber [1994] 2004). Gender je tedy způsob, jakým předvádíme to, zda jsme muž či žena, a jak naplňujeme společenské představy o mužství a ženství. Gender není stav, je to spíše performativní proces, jenž probíhá v kontextu sociálních interakcí (West and Zimmerman 1987) a podílí se na reprodukování a udržování sociálních rozdílů mezi členy společností.

Genderové identity a rozdíly si osvojujeme již od dětství pomocí procesu socializace. Díky tomuto procesu si vytváříme genderovou „optiku“ (schémata), přes kterou vnímáme realitu a přidáváme jí určitý význam (Bem 1993:154).

2

SEXUALITA A TRANSGENDEROVÉ IDENTITY

Barbara Earth (2006) ve svém textu poukazuje na nedostatečné uchopení genderu z hlediska perspektivy Západu, která předpokládá existenci pouze omezeného počtu sexuálních a genderových identit. Tato perspektiva pracuje se dvěma identitami, mužskou a ženskou, a s jedním normativním konceptem sexuality, s heterosexuálností. Jako omezený se tento počet jeví při snaze uchopit variaci genderových a sexuálních identit např. v Kambodži a Thajsku. Earth upozorňuje na případy, kdy rodiny, které nemají dceru, začnou vychovávat jednoho ze synů jako dívku, aby tak v budoucnu převzal role příslušející dcerám. Ženské role a feminní identita těmto jedincům zůstává také v dospělosti (Earth 2006).

Dalším příkladem narušujícím dualitu západních představ o genderu jsou Hijras žijící v Indii. Hijras nejsou ani muži ani ženy, jsou třetím genderem a obsahují ve své identitě jak prvky mužské, tak ženské (Nanda 1985). Hijras tvoří náboženskou komunitu, která uctívá jednu z verzí bohyně Matky. Právě skrze ukotvení v náboženském systému jsou Hijras jako třetí gender institucionalizováni v indické společnosti a kultuře. Mladí muži, kteří ještě před rozvojem puberty podstupují inicializační kastraci (penisu a varlat), účinkují na tradičních ceremoniích, například svatbách, kde mají svou důležitou funkci, žijí ve společných domech a (často) participují na homosexuální prostituci (Nanda 1985).

Gender je tedy základním „strukturujícím principem ve všech lidských společnostech“ (Moore 1988:ii). Z tohoto důvodu je prakticky nemožné přistupovat k analýze společnosti a jejích problémů a k implementaci jakýchkoli změn bez zapojení genderové perspektivy a analýzy.

ANTROPOLOGIE, ŽENY A GENDER

Zlomovým obdobím problematizujícím dosavadní popis žen v antropologické literatuře se stala 70. léta 20. století. V tomto období vstoupila feministická kritika prezentace žen, mužů a jejich identit a vztahů také do antropologie.

Důraz na revizi dosavadní práce, tedy na revizi popisů a analýz zkušeností žen, s sebou nesl ale riziko přílišného uvíznutí v „ženském pohledu“ a tvorbě „ženské antropologie“ (Moore 1988:5). Naplnění těchto obav by vyústilo ve vytvoření jakési subdisciplíny, kde by se ženy antropoložky soustředily na popis a analýzu zkušeností žen, zatímco „mužský svět“ by zůstal doménou antropologů mužů. Riziko této opět úzké perspektivy spočívá v konstrukci dvou odlišných světů s minimálními vzájemnými přesahy. V žádné společnosti ale ženy ani muži netvoří oddělené homogenní skupiny.

„Pouhé“ zaměření na ženy také neodpovídá principům aplikace genderové analýzy. Základní premisou genderové optiky je zahrnutí jak žen, tak mužů a jejich vzájemného provázání v rámci společenských systémů na všech úrovních (jedinec až celá společnost) a ve všech dimenzích (ekonomická, sociální, politická, kulturní).

Dalším problematickým bodem uzavření výzkumu v ženském světě, kde by se ženy zajímaly o ženy, je předpoklad existence univerzální kategorie ženy. Základem tohoto předpokladu je biologické pohlaví jako sjednocující a zároveň rozlišující prvek všech lidských bytostí. Nicméně biologické rozdíly nic neříkají o sociálních a kulturních významech, které jsou jim přiřkládány. Stejná úskalí s sebou nesou i jiné snahy aplikovat universalismus na další koncepty, jednání či vztahy, neboť ty je vždy nutné vnímat specificky, ve vztahu k danému kulturnímu a historickému kontextu (Moore 1988).

Dualita perspektivy zemí západní civilizace založená na představě existence dvou biologických pohlaví a potažmo dvou odlišných genderových identit a umocněná konceptem dominance ustavuje asymetrické mocenské vztahy mezi jejich nositeli. Mužská identita je chápána jako ta, která je dominantní a je nadřazena ženské. Tato asymetrie přístupu k moci je velmi často vysvětlována údajnou „přirozeností“ (Bourdieu 2000). Fyzická těla jsou sociálně diferencována a skrze toto odlišení dochází k reprodukci dominance jedněch a subordinace druhých. Nadvláda mužů je

tedy utvrzována pomocí definování žen jako druhého pohlaví (de Beauvoir [1949] 1966). Tato asymetrie prostupuje celou společností, jak na úrovni symbolické (např. v jazyce a nadužívání tzv. bezpříznakového maskulina či definování Boha jako otce), tak na úrovni sociálních vztahů a struktur (např. nižší průměrný plat žen než mužů či převaha mužů ve vysokých politických a manažerských postech).

3

GENDER A PERSPEKTIVA ZÁPADU

Sherry B. Ortner (1994) je při své analýze nerovného postavení mužů a žen, které vnímá jako univerzální, ovlivněna biologickým determinismem. Uvádí, že vytváření identit mužů a žen je ovlivněno jejich biologií. Ženy jsou skrze svůj způsob participace na reprodukci společnosti spojovány s přírodou, v důsledku čehož získávají nižší pozice než muži (kteří jsou spojováni s kulturou). Tato druhořadost vyplývající z dichotomie žena+příroda / muž+kultura je dle Ortner všeobecná a platná pro všechny kultury.

Ortner je kritizována za přílišný biologický determinismus a přehlížení komplexnosti duality kategorií muž a žena a jejich vztahů, do nichž vstupuje mnoho dalších konceptů – čistý/á, nečistý/á, svobodný/á, ženatý/vdaná) (Moore 1988:21-23). Distinkce příroda / kultura či domácí / veřejná sféra jsou součástí diskursu Západu, a proto nemusí být a nejsou platné pro jiné kultury (Strathern 1980). Mohanty (1997) uvádí, že tato objektivizace žen z třetího světa a jakási jedna univerzální kategorie ženy vede k předpokladu univerzálního podřízení žen.

Snaha o univerzální aplikaci západních dichotomií se odráží také v definování žen z tzv. třetího světa v rámci rozvojových projektů, které jsou na tuto část světa zaměřeny. Chandra Mohanty se ptá, kdo to jsou ženy z třetího světa. Ve svém textu ukazuje, že i v rámci feministické literatury o rozvoji jsou ženy tzv. třetího světa reprezentovány jako monolitický subjekt, který má „potřeby“ a „problémy“, ale málo voleb a svobody k jednání. Z toho je ustavován obraz průměrné ženy třetího světa, který nese charakteristiky chudoby, nevzdělanosti, svázanosti tradicemi, orientace

3

na rodinu a domácnost. Krátce řečeno, jedná se o oběť. Tento obraz je konstruován v protikladu k emancipovaným a vzdělaným ženám Západu (Mohanty 1997:79-81).

Vytváření jednotné a univerzální kategorie žen, která je nahlížena jako „přirozeně“ podřízená muži, je také apriorní součástí výchozích perspektiv mnoha antropologů a antropoložek, kteří s tímto předpokladem vstupují do „terénu“, jenž zkoumají, a to navzdory faktu, že ve skutečnosti „[Ž]ádná typická žena třetího světa neexistuje“ (Horký 2008).

VÝVOJ VZTAHU GENDERU A APLIKOVANÉ ANTHROPOLOGIE NA PŘÍKLADECH ROZVOJOVÝCH PROJEKTŮ

Antropologové byli v oblasti rozvoje aktivní od samého počátku ustavování disciplíny. Mnoho antropologických výzkumů nativních obyvatel bylo realizováno ve formě zakázek pro britskou koloniální administrativu v Africe či pro americké úřady (Gardner and Lewis 1996). Antropologové jsou také zaměstnáváni rozvojovými agenturami a podílí se na přípravách, posuzování a hodnocení projektů. Někteří se aktivně zapojují do událostí a prezentují sami sebe jako hlas marginalizovaných (Gardner and Lewis 1996).

Stejně jako koncept genderu je také koncept rozvoje ovlivňován diskursem, v jehož rámci je konstruován. Hegemónní diskurs rozvoje navazuje na tradici kolonialismu a paradigma modernizace. V podstatě proti sobě staví dvě základní perspektivy. Za prvé je to dominantní vědecký pohled založený na západní racionalitě, který definuje stávající koncepty (tedy i koncept rozvoje), organizuje a utváří „správné“ vědění a znalosti. Druhou perspektivou jsou lokální znalosti a zkušenosti nativních obyvatel. Zatímco nositelé první perspektivy jsou v rozvojovém diskursu vnímáni jako „experti“, ti druzí si nesou nálepku zaostalosti a hlouposti (Escobar 1995). Hegemonie perspektivy „expertů“ trvá až do 90. let 20. století, kdy v rámci rozvojových projektů postupně začíná být kladen důraz na lokální vědění. Tento zájem stoupá natolik, že se objevují kritické hlasy upozorňující na riziko sklouznutí pouze do nativní perspektivy (např. Mohan and Stokke 2000; Martello 2001). Stále se ale pracuje se dvěma naprosto oddělenými „balíky“ znalostí a zkušeností, které zjednodušují pohled na jejich nositele.

V důsledku toho je na nativní populaci (na níž se rozvojové projekty zaměřují) nahlíženo jako na homogenní skupinu, jejíž členové stejnou měrou sdílí shodné znalosti a zkušenosti.

Gardner a Lewis (1996) v tomto kontextu upozorňují na zásadní význam, který zde antropologie může a měla by plnit. Dle jejich názoru mají antropologové ukazovat mnohost způsobů vědění i to, co se stává, pokud se tyto odlišné rámce vnímání a vědění střetávají. Je třeba ukázat, že lokální zkušenosti nejsou homogenní, a proto je nutné lépe porozumět lokálnímu sociálnímu kontextu. Zároveň upozorňují na to, že v rámci tohoto striktního rozdělování obou dvou druhů znalostí se zapomíná, že místní lidé se znalostmi zvenčí interagují a přizpůsobují si je. Jsou to aktéři, kteří své pozice v mocenských vztazích vyjednávají, potvrzují či problematizují (ať se tak děje vůči státu, či rozvojovým intervencím) (Gardner and Lewis 1996).

Rozvojové projekty a dlouhá cesta ke genderu

Počátečním bodem zapojování genderové perspektivy do praxe aplikované antropologie a rozvojových projektů se stala kniha dánské ekonomky Ester Boserup *Woman's Role in Economic Development* (1970). V rámci této komparativní studie autorka upozorňuje na provázanost dělby práce dle pohlaví a ekonomického rozvoje společnosti. Jako první systematicky pracuje s údaji týkajícími se zemědělské produkce jak ve vztahu k mužům, tak ve vztahu k ženám. Ve své práci také Boserup kritizuje evropské koloniální správy, které svými reformami lokálních zemědělských systémů zhoršily postavení žen v mnoha společnostech (Boserup 1989). Toto dílo bylo odrazovým můstkem pro otevření tzv. ženské otázky v rámci rozvoje.

Women in Development (WID)

V důsledku nárůstu zájmu o ženskou otázku, situaci žen v různých společnostech a kvůli jejich nedostatečnému zapojení v rámci rozvojových programů vyhlásila Organizace spojených národů (OSN) rok 1975 mezinárodním rokem žen; také následující dekáda (1976 - 1985) byla věnována ženám. V této době začal být jako první uplatňován přístup „ženy v rozvoji“ (WID), jehož cílem bylo zapojit ženy do rozvojového procesu. Rozvojové projekty se již dominantně nesoustředily „pouze“ na ženy

a jejich reprodukční role, ale pozornost je od poloviny 80. let věnována také zaměstnávání žen a jejich možnostem příjmů. V důsledku tohoto zájmu vznikají také velké mezinárodní rozvojové agentury (jako např. USAID a United Nations), které ustavily tzv. ženské úřady (USAID v roce 1974 zřídilo Office of Women in Development a United Nations o 11 let později UNIFEM), které stanovují pravidla zapojování žen do rozvojových projektů (Gwynne 2003:122).

4**PŘÍKLAD PROJEKTU PRACUJÍCÍHO S PERSPEKTIVOU WID**

V zemích Latinské Ameriky tvoří ženy sociální skupinu, jež je nejvíce ohrožená sociálním vyloučením a chudobou. Až příliš často zde lze klást rovnítko mezi ženy a pojmy jako nezaměstnanost, nevzdělanost, chudoba, nekvalifikovaná a špatně placená pracovní síla a vysoká míra ohrožení násilím (Lyon 2008:260). Ženy jsou stále hůře placeny než muži, zaměstnání, která jsou pro ně dostupná, jsou spíše nestabilní a jsou vystaveny rozšířenému sexuálnímu obtěžování v pracovní sféře. Zapojení jihoamerických žen do ekonomických aktivit na ně navíc uvaluje dvojitě břemeno v podobě dalších (stále přetrvávajících) povinností v domácí sféře. I přes toto dvojitě zatížení mají ženy zájem o aktivity ve fair trade družstvech obchodujících s kávou (Lyon 2008).

Sarah Lyon ve svém výzkumu ukazuje, jak současná fair trade síť s kávou selhává ve snaze o podporu genderové rovnosti. V úvodu článku popisuje situaci, kdy dva mužští pracovníci Komise pro zahraniční záležitosti sněmovny Spojených států amerických navštívili fair trade družstvo, kde Lyon prováděla terénní výzkum. Návštěva komisařů trvala celkem 30 minut a nástrojem evaluace míry participace žen v družstvu byla otázka: „Co jste udělali pro to, aby ženy byly součástí družstva?“, kterou položili členům veskrze mužského ředitelského výboru. Jeden z členů odpověděl, že nyní se snaží ženy začlenit mnohem více, že pomáhají při sklizni a že když se muž nemůže zúčastnit schůzky, pošle za sebe svou ženu. Další otázka se týkala členství žen ve výboru ředitelů. V odpovědi jeden z členů výboru uvedl, že v současné chvíli zde ženy nejsou zastoupeny, protože složení výboru se každé dva roky obměňuje, ale že v minulosti samozřejmě byly členkami výboru i ženy. Tím byla evaluační návštěva ukončena a Ame-

4

ričané spolu se svým doprovodem odjeli na další „bleskovou“ návštěvu. Nicméně dle zjištění Lyon to nebyla pravda, protože žádná žena nikdy nebyla v ředitelském výboru družstva (Lyon 2008:258).

Praxe (nejen) zkoumaného družstva byla v rozporu s pravidly stanovenými organizací Fair Trade Labeling Organizations International (FLO), která vydává výrobcům certifikaci, čímž jim poskytuje nálepkou a začlenění do sítě Fair trade. Součástí pravidel pro výrobce je, že „ (...) nesmí existovat žádná diskriminace týkající se členství a participace.“ (FLO 2005:4 in Lyon 2008:261). Zároveň obecné standardy certifikace od výrobců vyžadují dodržování základních norem pracovního práva, které mimo jiné zakazují genderovou diskriminaci.

Z výše zmíněného je tedy patrné, že fair trade družstevní organizace obchodující s kávou jsou charakteristické spíše patriarchálními vztahy, které ve vztahu k ženám působí diskriminačně, a v důsledku toho je ženská participace v kávovém průmyslu (kromě výpomoci v období sklizně) značně limitována. Ačkoliv je pro ženy časově velmi náročné se aktivně zapojovat (v důsledku dvojího břemena souvisejícího s povinnostmi v domácnosti), mají podle Lyon jasnou představu o tom, jak by spolupráce a participace ve fair trade oblasti měly vypadat a jak by mohly přispět ke zlepšení ekonomických podmínek i zvýšení životního standardu celé domácnosti, čehož vedlejším produktem by mohla být podpora genderové rovnosti v kontextu rodin i komunity jako celku (Lyon 2008:266).²

Women and Development (WAD)

Socialisticky orientované feministky podpořily vznik alternativního přístupu „ženy a rozvoj“ (*Women and Development - WAD*). Jejich hlavní argumentace se soustředila na přílišné zatížení žen, jejichž pozice jsou charakteristické výrazným znevýhodněním a vykořisťováním ze strany mužů (Horký 2008).

---

85 Příklad byl převzat a upraven z dosud nepublikovaného textu PhDr. Anity Homrové.

Přístupy WID a WAD jsou dále spojovány s dalším konceptem, který byl začleněn do rozvojové perspektivy.

Zplnomocnění žen (*Empowerment of Women*)

Jde o politický koncept, který je sice často používán, ale zároveň chápán různými způsoby, stejně jako jeho základní stavební kámen - pojem moc (Rowlands 1996). V 80. letech byl tento koncept definován jako zbraň pro slabé, později byl vnímán jako metoda, jak dosáhnout sociální změny a aplikovat do lokálních společností genderovou rovnost (Momsen 2005).

Rowlands (1996) v rámci moci rozlišuje dvě základní definice, které úzce souvisí s významem konceptu zplnomocnění, neboť být zplnomocněn obecně znamená „být obdařen mocí“. V prvním případě je moc definována jako „moc nad“ něčím/někým (*power over*), což nutně plodí mocenskou asymetrii. Cílem zplnomocnění založeného na zmíněném mocenském principu je přivést ty jedince, kteří jsou mimo rozhodovací procesy, do jejich centra a dát těmto dříve marginalizovaným lidem možnost rozhodovat zejména v politických a ekonomických oblastech. Tento předpoklad vychází z přesvědčení, že genderové rovnosti může být dosaženo pouze v případě, budou-li ženy zastávat mocenského pozice.

Moc je však možné pojímat také jako „moc k“ něčemu (*power to*), tzn. schopnost jednat určitým způsobem. Jejím základním principem je přesvědčení, že „nárůst moci jednoho nemusí nutně znamenat ztrátu moci toho druhého“ (Rowlands 1996:87). „Moc k“ s sebou nese uvědomění vlastních zájmů, jejich vztahu s ostatními a možností, jak je ovlivňovat. Z tohoto hlediska nestačí pouze zahrnout jedince do mechanismů rozhodování, je také nutné, aby si jedinci sami sebe uvědomili jako aktivní subjekty se schopností participace a samostatného rozhodování. V tomto případě jde o pojetí „moci zevnitř“ (*power from within*), jež jako jediné může přinést skutečné zplnomocnění (Rowlands 1996:87). Dokud si ženy nebudou schopny myslet, že svět by mohl existovat trochu jinak, než byly doposud zvyklé, přičemž základním předpokladem vidění alternativ je schopnost reflexe a kritiky struktur, ve kterých žijí, a dokud nepřijmou roli aktivního a schopného aktéra, který může sehrát důležitou roli právě v procesech změny, nemohou být skutečně zplnomocněny (Sharp et al. 2003:283).

V kontextu západních zemí s rozvinutým systémem vzdělání a sociální práce se koncept zplnomocnění uplatňuje při práci s marginalizovanými a chudými jedinci, kteří se mají stát aktivními subjekty ve svých životech, uvědomit si své znevýhodnění a podnikat kroky k jeho odstranění (Rowlands 1996).

Perspektiva zplnomocňování je také přenášena do dalších zemí a kultur a má svá omezení, neboť jeho aplikací může vývoj nabrat opačný směr, než jsme původně zamýšleli. Pokud je navíc koncept aplikován v souladu s hegemonním diskursem rozvoje, přináší přichozí „experti“ ty „správné“ koncepty, perspektivy a vzorce, které místní mají přijmout a řídit se podle nich. Těm „druhým“ je předkládáno, jak mají definovat svou situaci, aniž by byl poskytnut prostor pro jejich vlastní interpretace a jednání. Dalšími nedostatky přístupů WID a WAD jsou vnímání žen jako izolovaných aktérek a homogenní skupiny a ignorování širšího sociálního kontextu.

5

MIKRO-KREDITY JAKO JEDEN Z PŘÍKLADŮ POKUSŮ O ZPLNOMOCNĚNÍ ŽEN

Často citovaným a kritizovaným příkladem praxe zapojující jak přístup WID, tak koncept zplnomocnění žen, je systém mikropůjček. Tento program, který je zaměřen na malé půjčky určené ženským zemědělským družstvům, byl poprvé realizován v Bangladéši a později rozšířen na další kontinenty. Cílem je skrze zvýšené příjmy žen bojovat proti chudobě a zároveň posílit jejich pozice v lokálních komunitách.

Výzkum, který provedla Rozario (1992), ale ukázal, že pouze málo žen tyto půjčky využilo k investicím do zemědělské produkce. Většina žen peníze použila na zajištění základních potřeb pro domácnost nebo peníze předávaly svým manželům.

Ženy před investováním půjčených peněz do zemědělské výroby upřednostňují zajištění potřeb domácnosti, což v důsledku genderového rozdělení rolí chápou jako svou primární povinnost. Zároveň zde sehrávají

5

významnou roli genderové nerovnosti v domácnosti. Muži a ženy nemají stejný přístup k financím ani moc s nimi nakládat (Gardner and Lewis 1996).

Hlavní problém projektu mikropůjček v Bangladéši a jeho selhání tak dle Gardner a Lewis (1996) spočívá v ignorování existence genderových nerovností v rámci domácností. Peníze jsou v bangladéšské kultuře tradičně mužskou záležitostí, a proto je to muž, kdo přebírá kontrolu nad finančními půjčkami.

Příklad s mikropůjčkami ukazuje, jak nedostačující je perspektiva rozvojových projektů, které se zaměřují pouze na ženy. Hlavní kritika těchto projektů upozorňuje na fakt, že každý jedinec je součástí sociálního, kulturního a politického kontextu. Součástí tohoto kontextu jsou sociální vztahy definované genderovým systémem (Lorber 2004 [1994]), který je v dané kultuře přijímán jako platný. S tímto vědomím by měli tvůrci projektů také přistupovat k jejich designování a realizaci.

Zároveň se kritici tohoto přístupu vymezují vůči aplikaci hegemonní perspektivy Západu na ženy tzv. třetího světa (Mohanty 1997). Jeden z největších přínosů této kritiky spočívá v důrazu na uznání diversity samotných žen v rozvojových zemích. Nejedná se o homogenní skupinu, která by byla jednotná třídě či vzděláním (Young 2002).

6**VYJEDNÁVÁNÍ S PATRIARCHÁTEM**

Deniz Kandiyoti se vymezuje vůči jednostrannému (etnocentrickému) chápání patriarchálního systému a pozice a jednání žen v něm. Ženy znají „pravidla hry“, která je omezují, ale současně jim poskytují určité „patriarchální výhody“. V souladu s těmito pravidly pak ženy volí konkrétní strategie, jimiž jsou schopny si zajistit podmínky k životu a bezpečí (Kandiyoti

6

1988:274-275). Tyto ženy jsou pak často resistantní vůči případným změnám, o něž rozvojové projekty usilují, neboť tranzice jim mnohdy nepřináší výhodné alternativy a zvětšuje formu kontroly ze strany mužů.

Podle Sharp et al. (2003) jsou právě „patriarchální výhody“ důvodem neochoty některých žen účastnit se na rozvojových projektech. V rámci svého projektu usilovali autoři o zlepšení kvality dobytka beduinů na jihu Egypta. Projekt byl zaměřený na ženy. Záměrem projektu byla podpora vlastní produkce krmiva pro dobytek, o který se starají ženy. Díky této produkci by se zlepšil stav dobytka, jeho hodnota a tím také status žen. V rámci rozhovorů s beduínskými ženami a muži, které předcházely plánované realizaci, se ale ukázalo, že zájem o participaci na projektu mají pouze ty nejchudší ženy. Ženy z lépe ekonomicky situovaných rodin svou identitu stavěly na plnění „správné“ role ženy (tj. role ženy v domácnosti), která je komplementární k roli mužské. Alternativu v podobě ekonomických aktivit odmítaly, neboť by jim přinesla málo výhod, zato větší zátěž. Autoři svou studii uzavírají konstatováním, že projekty aplikující GAD a usilující o posílení rolí žen budou úspěšné pouze tehdy, pokud „ženy budou vnímat samy sebe jako kompatibilní“ s těmito alternativními rolemi (Sharp et al. 2003: 293).

Gender and Development (GAD)

Tento přístup již nedefinuje „ženu jako izolovanou kategorii“ (Gardner and Lewis 1996:123). Jedná se o holistickou perspektivu, která chápe rozvoj jako proces, jež je součástí širších sociálních, kulturních, ekonomických a kulturních vztahů. Projekty by se měly soustředit jak na ženy, tak na muže, jejich identity, role a vztahy.

Nicméně to neznamená, že tato představa je také realizována v praxi. Ačkoli se realizátoři projektu hlásí k uvedenému přístupu, často dochází k tomu, že je pojem gender zaměňován za pojem žena/y. Naplňování tohoto záměru není vždy důsledné a mnohé projekty se nadále soustředí pouze na ženy a jejich širší kontext vynechávají (Gardner and Lewis

1996; Young 2002). Příklad zlepšení zapojování genderové perspektivy je uveden v následujícím boxu, ačkoli také tato deklarace se dominantně soustředí na ženy.

7

ČTVRTÁ SVĚTOVÁ KONFERENCE O ŽENÁCH V PEKINGU 1995

Pekingská deklarace mimo jiné obsahuje následující body:

13. Poskytnutí plných práv ženám, posílení práv žen a jejich plné zapojení založené na rovnosti ve všech oblastech lidské společnosti včetně účasti na procesu rozhodování a přístupu k moci jako základní podmínky pro dosažení rovnosti, rozvoje a míru.
14. Práva žen jsou lidská práva.
15. Rovná práva, rovné příležitosti a rovný přístup ke zdrojům, rovnoměrné sdílení odpovědnosti za rodinu a rovnoměrné sdílení rodinných povinností mužů a ženami a harmonický partnerský vztah mužů a žen jsou kritickými podmínkami pro blahobyt a dobré prospívání žen, mužů a jejich rodin a také pro konsolidaci demokracie.
16. Pro vymýcení chudoby a bídy založené na trvalém hospodářském růstu, pro dosažení sociálního rozvoje, pro ochranu životního prostředí a pro nastolení sociální spravedlnosti je nutné zapojení žen do hospodářského a sociálního rozvoje, poskytnutí rovné příležitosti ženám, zajištění rovnoprávné účasti žen a mužů jako činitelek/činitelů v rámci systému udržitelného rozvoje zaměřeného na lidi a zajištění rovnoprávné účasti žen a mužů na dělbě prospěchu plynoucího z udržitelného rozvoje.

**Zpráva ze čtvrté světové konference o ženách
(Peking 4.-15. září 1995):**

http://www.mpsv.cz/files/clanky/12427/Peking-1995_1.pdf

Kritika poukazuje nejen na nedostatečné zaměření na sociální a kulturní kontext jedinců, jejichž životy mají rozvojové projekty ovlivnit. Autoři a autorky upozorňují, že se současně ani příliš nerozšiřují řady projektů a studií zaměřených na maskulinitu a muže v rozvoji, ačkoli se již i tato perspektiva oficiálně stala součástí GAD přístupu (Cornwall and White 2000).

8

NEVIDITELNÝ PŘÍJEM A IDENTITA MUŽE VE SPOLEČNOSTI

Sahar White (1997) začíná text o významu zájmu o muže a konstrukci maskulinity v rámci projektu GAD následujícím příběhem:

Nespecifikovaná nezisková organizace prováděla výzkum na Filipínách na téma rozpočtů domácností. Když u jednoho z dotazovaných porovnali mužův příjem a výdaje domácnosti, pak příjmy činily pouze polovinu výdajů. Dotaz, zda také žena nemá nějaký příjem, muže, s nímž výzkumník vedl rozhovor, urazil. Dle své definice mužství byl on jediným držitelem kapitálu a živitelem rodiny. Výzkumník se do rodiny vrátil po několika dnech, když zpovídaný muž nebyl doma, a mluvil pouze s jeho ženou. Znovu se ptal, jak rodina vychází s rozpočtem. Žena také věřila, že muž přináší do rodiny nejvíce financí, ale poté z rozhovoru vyplynulo, že fakticky tomu tak není. Žena každý den pekla chléb, který prodávala u školy a na trhu. Z těchto peněz poté sponzorovala chod domácnosti, zatímco její muž jí žádné peníze nedával. Utrácel je za cigarety a sázky.

Sarah White na tomto příkladu ukazuje potřebu zasazení genderových vztahů do sociálního kontextu, přičemž se zaměřuje na identitu muže. Oba zpovídaní jedinci žijí v kultuře, kde je mužská identita vystavěna na obrazu muže coby živitele rodiny. Muži tedy kolem tohoto obrazu konstruují svou identitu. To ale rozvojové projekty hlásící se k principům GAD často nevidí. Zároveň tím ignorují fakt, že genderové vztahy nejsou pouze součástí interakce mezi konkrétním mužem a konkrétní ženou, ale patří i do širšího sociálního kontextu. To znamená také vztahy mužů s jinými muži a vztahy žen s jinými ženami. Maskulinita tedy není pouze součástí soukromého vesmíru jedince, ale také jeho veřejné prezentace, prezen-

8

tace před ostatními členy dané společnosti, před muži, s nimiž jedinec sdílí určitou představu hegemonní maskulinity⁸⁶. V případě představeném v předchozím odstavci je maskulinita postavena na obrazu muže živitele, který je pánem svých financí a své mužství sdílí s ostatními muži v rámci spoluúčasti na sázkách. Pokud by konkrétní muž přestal hrát tuto roli, čelil by posměchu a marginalizaci od ostatních mužů (a pravděpodobně i žen) (White 1997).

Z prezentovaného příkladu vyplývá, že i muži jsou nezbytnou součástí procesu zplnomocnění žen. Pokud se mají změnit ženy, musí se změnit také muži, aby mohli a chtěli tuto změnu akceptovat a podílet se na ní (White 1997:15).

Kritické hlasy vůči prezentovaným přístupům

Jeden ze zásadních problémů spočívá ve výchozím paradigmatu uvedených přístupů. Jsou ukotveny v konceptech modernizace a rozvojového diskursu, jež vznikaly v podmínkách rozvinutých zemí. Všechny přístupy se výlučně (WID, WAD) či dominantně (GAD) soustředí na ženy. Zároveň jsou tyto přístupy součástí západních schémat myšlení a přístupů a neberou v potaz zájmy a potřeby žen, o kterých hovoří. Stále se pohybují v diskursu kolonialismu a postkolonialismu (Gardner and Lewis 1996). Ženy chápou zejména jako zaostalé a slabé oběti (Horký 2008; Mohanty 1997), čímž jim upírají aktérství (White 1992:15-22). Zmíněné přístupy s sebou také nesou hodnotící hledisko požadující změnu lokální kultury, s níž není něco „v pořádku“ (Gardner and Lewis 1996). Ani jeden z přístupů ve svých principech dostatečně nereflektuje základní mocenské vztahy, které se v konceptu rozvoje a jeho programů vyskytují (Horký 2008). Escobar (1995:185) shrnuje potřebu větší reflexe uplatňovaných přístupů

---

86 Hegemonní maskulinita: jedná se o ideálně typické pojetí mužství, které je v dané společnosti dominující normou a k níž se členové vztahují. Ačkoliv ne všichni muži mohou tohoto ideálního typu dosáhnout a ve společnostech existuje více forem maskulinity, všichni se k této ideální představě určitým způsobem vztahují (více například autor tohoto konceptu R. W. Connell).

následovně: „Fakt, že si ženy v mnoha částech třetího světa modernizaci přejí, musí být brán vážně, nicméně význam této modernizace nesmí být chápán jako daný. Často znamená něco docela jiného, než je její význam v rámci Západu, a tento význam byl konstruován a rekonstruován jako součást vývoje vzájemného střetávání.“

David Mosse (2005) působil v 90. letech jako antropolog a konzultant rozvojového projektu v Indii (IBRFP - British Aid Project Rural India). Ve své monografii analyzující tuto zkušenost a v následném výzkumu upozorňuje na riziko vyplývající z uplatňování etnocentrického pohledu na genderové vztahy a sociální realitu. Popis sociální struktury vesnic regionu Bhil z této perspektivy by dal vzniknout dojmu, že ženy jsou vyloučeny z veřejné a politické sféry, neboť sociální struktura je formována okolo mužských rodových linií a ženy v ní zaujímají podřízenou pozici. David Mosse (2005:59) ale zdůrazňuje, že takovéto „čtení příbuzenských a genderových vztahů“ je chybné, neboť tak je popíráno aktérství a moc, kterou místní ženy mají a kterou ve své práci dokumentuje.

Další součástí výzkumu a reflexe Davida Mosse (2005) je kritika marginalizace genderové perspektivy. Mosse (2005:152) píše: „Genderové modely nejenže se nestaly praxí, ale také selhala jejich implementace do sebe-prezentace projektu.“ Autor uvádí, že téma genderu bylo po celou dobu projektu upozaděno a jeho realizátoři si ani nebyli vědomi změn v genderových vztazích, k nimž v důsledku intervencí došlo. Dle jeho zjištění je vůbec nebrali v potaz.

Nicméně, gender sám o sobě nestačí. Jak upozorňují autorky a autoři, pro komplexní zachycení a pochopení kontextu a vztahů v rámci společnosti či kultury je třeba brát v potaz všechny typy nerovností, které působí současně. Je tedy nutné zahrnovat nejen vztahy mezi muži a ženami a vztahy uvnitř těchto kategorií, ale zároveň také identifikovat vliv třídy, věku, rodného stavu, náboženství, etnicity či rasy (srov. Okafor and Abdulazeez 2007).

9

PŘÍKLAD PROJEKTU, KTERÝ ZASAZUJE JEDNICE DO ŠIRŠÍHO KONCEPTU Development Alternatives with Women for New Era (DAWN)

Tento přístup vznikl v polovině 80. let a jeho iniciátorkami jsou vědkyně a aktivistky. Vybuodovaly „sít feministických vědkyň, výzkumnic a aktivistek z ekonomického Jihu, které pracují pro ekonomickou a genderovou spravedlnost a udržitelný a demokratický rozvoj“ (DAWN). Tato podpurná síť podporuje zejména chudé a marginalizované ženy v jejich úsilí o sociální mobilizaci v kontextu nerovných sociálních, ekonomických a politických vztahů na globální, regionální a národní úrovni.

<http://www.dawnnet.org>

10

PŘÍKLAD PROJEKTU ZAMĚŘUJÍCÍHO SVOU POZORNOST **(DOMINANTNĚ) NA ŽENY:**

Ženy jako solární inženýrky (Women Barefoot Solar Engineers)

V rámci snah o zajištění soběstačnosti a trvale udržitelného rozvoje venkovských oblastí chudých zemí světa je podpora také směřována na energetiku. Jako jedno z dostupných řešení jsou představovány malé solární systémy. Solární energie je vnímána jako levný zdroj světla a energie pro další spotřebiče v domácnosti (od provozu vodního čerpadla až po nabití mobilu pro umožnění komunikace). Řada těchto projektů se soustředí zejména na ženy, neboť jsou to právě ony, které většinu své činnosti vykonávají kolem domácnosti či na poli. Zároveň je jejich práce nedoceňována, proto si projekty kladou za cíl posílení jejich statusu.

Jednou z organizací, která se stará o vzdělávání žen v této oblasti, je Barefoot College. Jedná se o neziskovou organizaci, která byla založena roku 1972 v Indii a zaměřuje se na soběstačnost venkovských oblastí nejen skrze solární energii, ale také skrze vodní zdroje, vzdělání, zdravotní péči, řemesla, komunikaci či rozšiřování pouští (Barefoot College).

10

„Bosé“ školy za šest měsíců „vyučí“ i negramotné ženy (ale také muže), které se stanou tak schopnými elektrikářkami, že jsou schopné sestavit a udržet v chodu malý solární systém. Zmocnění žen je dáno nejen získanou kvalifikací, ale také finanční nezávislostí a sociálním uznáním. Součástí tohoto procesu je také získání politického uvědomění si svých vlastních práv. V důsledku toho ženy mění nejen své životy, ale také životy celé vesnice, kterou svou prací elektrifikují. Tyto školy vzdělávají ženy z 25 zemí Asie, Afriky a Latinské Ameriky (Roy 2011).

<http://www.barefootcollege.org/>

<http://www.youtube.com/watch?v=8oS2iUFvTE>

<http://www.youtube.com/watch?v=VlytF5GDdxg&feature=related>

SLOVNÍČEK

Androcentrismus („mužstřednost“)

představa, že muži jsou ženám nadřazeni a muži a mužská zkušenost jsou normou, dle níž jsou ženy posuzovány (Renzetti and Curran 2003).

Asymetrické mocenské vztahy

jedná se o stav nerovných vztahů. Jeden z aktérů disponuje větší mocí, vlivem a kontrolou než aktér druhý. Slabší aktér je pak v procesu rozhodování pod tlakem (i nátlakem silou či hrozbou) a dle toho činí své volby a jedná.

Biologický determinismus

názor, že veškeré lidské chování a myšlení je determinováno biologickými faktory a může jimi být zcela vysvětleno, tedy také vytváření identit mužů a žen je ovlivněno jejich biologii. Ženy jsou skrze svůj způsob participace na reprodukci společnosti spojovány s přírodou a v důsledku toho získávají nižší pozice než muži (kteří jsou spojováni s kulturou).

Diskurs

tento pojem nese nejméně dvojitý význam. V běžných slovníkových definicích se nejprve uvádí význam rozmluva, rozprava. V druhém významu označuje diskurs také strukturu, která reguluje konkrétní způsoby řeči, psaní a myšlení. Zároveň sama produkuje jak myšlení, tak konkrétní praktiky, s nimiž je spojeno hodnotící hledisko. Diskurs tedy určuje ty správné způsoby myšlení a jednání (více např. Michel Foucault).

Gender

sociální pohlaví, jeden ze základních organizačních principů, které určují život jedince ve společnosti. Je sociálním konstruktem, sdílenou představou, skrze kterou jsou definovány role jednotlivých aktérů a struktura jejich vzájemných vztahů v kontextu sociálních institucí (Gal and Kligman 2000).

Genderová optika

tento pojem zavádí do odborné terminologie Sandra Bem. Autorka uvádí, že v každé společnosti existují relativně pevné představy o tom, jak by se měli chovat, uvažovat či vypadat její členové. Tyto představy nazývá „optickými čočkami“ – skrze ně se jedinci dívají na svět, vnímají jej a hodnotí. Každý jedinec si tyto čočky osvojuje v rámci procesu enkulturace, tedy procesu stávání se členem dané společnosti, tak jak nás to přímo učí sociální instituce (rodina, škola), nebo také nepřímo, prostřednictvím skrytých sdělení. Postupně se jedinec stane součástí dané společnosti natolik pevně, že je pro něj již velmi obtížné vystoupit ze schémat, která mu daná optika poskytuje.

Hegemonie

pojem popisuje takové rozložení sil určitých skupin (či jedinců), kdy jedna uplatňuje vůči ostatním své vůdčství, a to bez potřeby použití hrubé síly. Vládnoucí skupina ovládá ostatní nepřímo, prostřednictvím ekonomické, politické a kulturní manipulace. Ten, kdo vládne (skupina či jedinec), se nazývá hegemón. Pojem se v odborné terminologii objevil zásluhou italského teoretika Antonia Gramsciho.

Fair trade

spravedlivý obchod, alternativní způsob obchodu, který je postaven na partnerském vztahu mezi producentem a spotřebitelem. Definice Mezinárodní certifikační organizace spravedlivého obchodu zní: „Fair trade je

obchodní partnerství založené na dialogu, transparentnosti a respektu, jehož cílem je větší spravedlnost v mezinárodním obchodě. Přispívá k udržitelnému rozvoji tím, že nabízí lepší obchodní podmínky a chrání práva drobných výrobců a pěstitelů – především v rozvojových zemích.“
(www.fairtrade.cz; <http://www.fairtrade.net/>).

Patriarchát

forma společnosti, kde dominantní postavení má muž nebo muži. Patriarchát je androcentrický. Pojem patriarchát je užíván pro označení společnosti či skupiny charakteristické mužskou dominancí, a to nejen nad ženami, ale nad strukturou společenských vztahů obecně.

Zplnomocnění žen

politický koncept, definovaný v 80. letech jako zbraň pro slabé. Později byl vnímán jako metoda, jak dosáhnout sociální změny a aplikovat do lokálních společností genderovou rovnost (Janet Momsen).

INTERNETOVÉ ODKAZY

OSN - Women's Empowerment

[<http://www.beta.undp.org/undp/en/home/ourwork/womenempowerment/overview.html>]

Stránky popisující rozvojové programy OSN zaměřující se na zplnomocnění žen.

UN Development Fund for Women

[<http://www.unifem.org/>]

World Bank's "Gender and Development" Portal

[<http://www.worldbank.org/gender/>]

Stránky Světové banky slouží k prezentaci projektů pro dosažení genderové rovnosti. Shrnují dosavadní znalosti a zkušenosti, poskytují profily zemí z genderové perspektivy.

BRIDGE, Institute of Development Studies

[<http://www.bridge.ids.ac.uk/>]

Stránky s profily subsaharských zemí z hlediska genderu a rozvoje. Také se věnují problematice HIV/AIDS a dalším rozvojovým tématům.

Development in Practice

[<http://www.developmentinpractice.org/>]

Stránky odborného časopisu, který se věnuje prakticky orientovaným analýzám a výzkumům. Zároveň nabízí přehled dalších zdrojů, publikací a textů věnujících se tématu rozvoje.

ROZŠIŘUJÍCÍ LITERATURA

Gardner, Katy and David Lewis. 1996. *Anthropology, Development and the Post-modern Challenge*. London: Pluto Press.

Přehledová kniha o vztahu antropologie a rozvoje. Skrze případové studie autoři předkládají hlavní sociální témata a problémy rozvoje, mimo jiné také nutnost zapojení genderové perspektivy. Na závěr přináší několik doporučení pro rozvojovou politiku a praxi.

O'Sullivan, Míla, Šimůnková, Blanka, Horký, Ondřej. 2011. *Proequality Gender in Development Matters. RESOURCE BOOK AND TRAINING KIT FOR DEVELOPMENT PRACTITIONERS*. Praha: Otevřená společnost, o.p.s., Pro-Equality Centre.

Jedná se o výukový materiál určený rozvojovým NNO, jejich partnerským organizacím nebo i státním institucím. Text zdůrazňuje potřebu genderově citlivého přístupu v rámci rozvojových projektů. Manuál představuje nejen koncepty genderu, rozvoje a zplnomocnění žen, ale poskytuje také popis několika výukových aktivit a případových studií.

<http://www.proequality.cz/articles.html?articleID=418>

Eade, Deborah. 1996. *Development and Social Diversity*. Oxford: Oxfam.

Sborník klade důraz na poznání sociální diversity v rámci přemýšlení a jednání v rozvojových projektech. Texty se zajímají o uprchlické programy, venkovské komunity, seniory, opuštěné děti žijící na ulicích. Texty pracují jak s genderovou perspektivou, tak se také staví kriticky k perspektivě rozvoje.

<http://www.developmentinpractice.org/book/development-and-social-diversity>

April A. Gordon. *Transforming Capitalism and Patriarchy: Gender and Development in Africa*

Gordon ve své knize analyzuje vzájemné ovlivňování mezi kapitalismem, rozvojem a statusem žen v Africe. Na základě prací výzkumníků z Afriky a Západu ukazuje, jak rozvojové projekty designované v díkci kapitalismu pomohly pouze úzké skupině afrických elit.

<http://www.google.cz/books?id=k50W7Z3aZIsC&printsec=frontcover&hl=cs#v=onepage&q&f=false>

LITERATURA

de Beauvoir, Simone. [1949]1966. *Druhé pohlaví*. Praha: Orbis.

Bem, Sandra. 1993. *The lenses of gender: Transforming the debate on sexual inequality*. New Haven: Yale University Press.

Boserup, Ester. 1989. *Woman's Role in Economic Development*. London: Earthscan.

Boserup Ester. 1999. *My Professional Life and Publications 1929–1995*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.

Bourdieu Pierre. 2000. *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum.

Cornwall, Andrea and Sarah C. White. 2000. „Introduction. Men, masculinities and development: politics, policies and practice.“ *IDS Bulletin* 31(2):1-6.

Earth, Barbara. 2006. „Diversifying Gender: Male to Female Transgender Identities and HIV/AIDS Programming in Phnom Penh, Cambodia.“ *Gender and Development* 14(2):259-271.

Escobar, Arturo. 1995. *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*. New Jersey: Princeton University Press.

Gal, Susan and Gail Kligman. 2000. *The politics of gender after socialism*. Princeton: Princeton University Press.

Gardner, Katy, and David Lewis. 1996. *Anthropology, Development and the Post-modern Challenge*. London: Pluto Press.

Gwynne, Margaret A. 2003. *Applied Anthropology: A Career Oriented Approach*. Boston: Allyn and Bacon.

Horký, Ondřej. 2008. „Gender a rozvoj: co nás rozděluje, co nás spojuje.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 9(2):10-21.

Kandiyoti, Deniz. 1988. „Bargaining with Patriarchy.“ *Gender and Society* 2(3):274-290.

- Lorber, Judith. [1994] 2004. „Night to his Day”: The Social Construction of Gender.“ Pp. 54-63 in *Race, class, and gender in the United States: An integrated study*, edited by Paula S. Rothenberg. New York: St. Martin’s Press.
- Lyon, Sarah. 2008. „We Want to Be Equal to Them: Fair-trade Coffee Certification and Gender Equity within Organizations.“ *Human Organization* 67(3):258-268.
- Martello, Marybeth Long. 2001. „A Paradox of Virtue?: „Other“ Knowledges and Environment-Development Politics.“ *Global Environmental Politics* 1(3):114-141.
- Mohan, Giles and Kristian Stokke. 2000. „Participatory development and empowerment: the dangers of localism.“ *Third World Quarterly* 21(2):247-268.
- Mohanty, Chandra T. 1997. „Under western eyes: Feminist scholarship and colonial discourses. Pp. 79-86 in *The women, gender and development reader*, edited by Nalini Visvanathan , Lynn Duggan, Laurie Nisonoff and Nan Wiegersma. London: Zed books Ltd.
- Momsen, Janet. 2010. *Gender and Development*. 2nd ed. London and New York: Routledge.
- Moore, Henrietta L. 1988. *Feminism and Anthropology*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Mosse, David. 2005. *Cultivating Development. An Ethnography of Aid Policy and Practice*. London: Pluto press.
- Nanda, Serena. 1985. „The Hijras of India: Cultural and individual dimensions of an institutionalized third gender role.“ *Journal of Homosexuality* 11(3-4):35-54.
- Okafor, Emeka Emmanue and Yusuf Abdulazeez. 2007. „Gender-Sensitive Projects for Sustainable Development in Nigeria: A Critical Assessment.“ *Journal of Social Science* 15(3):235-248.
- Ortner, Sherry B. 1998. „Má se žena k muži jako příroda ke kultuře?“ Pp. 89-114 in *Dívčí válka s ideologií: klasické texty angloamerického feministického myšlení*, edited by Linda Oates-Indruchová. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Renzetti, Claire M. and Daniel J. Curran 2005. *Ženy, muži a společnost*. Praha:Karlínium.
- Rosario, Santi. 1992. *Purity and Communal Boundaries: Women and Social Change in a Bangladesh Village*. London: Zed Books.
- Roy, Bunker. 2011. Women Barefoot Solar Engineers. A Community Solution. Prezentace na 55. zasedání United Nations Commission on the Status of Women. New York, 22 únor – 4 březen 2011. Získáno dne 25. 2. 2012 (<http://www.un.org/womenwatch/daw/csw/csw55/panels/Panel1-Roy-Bunker.pdf>)
- Rowlands, Jo. 1996. „Empowerment examined.” Pp. 86-92 in *Development and Social Diversity*, edited by Deborah Eade. Oxford: Oxfam.
- Sharp, Joanne, Briggs, John, Yacoub, Hoda, and Nabila Hamed. 2003. „Doing gender and development: understanding empowerment and local gender relations.“ *Transactions of the Institute of British Geographers* 28(3):281-295.

Strathern, Marilyn. 1980. „No nature, no culture: the Hagen case.“ Pp. 174-222 in *Nature, Culture and Gender*, edited by Carol MacCormack and Marilyn Strathern. Cambridge: Cambridge University Press.

Turner, B. L. and Marina Fischer-Kowalski. 2010. *Ester Boserup: An interdisciplinary visionary relevant for sustainability*. PNAS 107(51): 21963-21965.

White, Sarah. 1992. *Arguing with the Crocodile: Gender and Class in Bangladesh*. London: Zed Books Ltd

White, Sarah. 1997. „Men, Masculinities, and the Politics of Development.“ *Gender and Development* 5(2):14-22

West, Candace, Don Zimmerman. 1987. „Doing Gender.“ *Gender and Society* 1(2):125-151.

Young, Kate. 2002. „WID, GAD and WAD'.“ Pp. 321-325 in *The Companion to Development Studies*, edited by Vandana Desai and Robert B. Potter. London: Arnold.

„Zpráva ze čtvrté světové konference o ženách.“ (Peking 4. - 15. září 1995). 2011. Získáno dne 20. 11. 2011.

(vlada.cz/assets/clenove-vlady/ministri-pri-uradu-vlady/michael-kocab/rovne-prilezitosti-zen-a-muzu/dokumenty/Peking-1995.pdf)

migrace a migrační politiky z hlediska aplikované antropologie

MICHAL TOŠNER

ÚVOD: SOUČASNÉ PROJEVY MIGRACE

V globálním měřítku nastal rozvoj dopravy, technologií a mezinárodního obchodu. V důsledku těchto změn zintenzivnila celosvětová cirkulace lidí, zboží, peněz a statků. Proměnilo se pojetí času a prostoru a někteří badatelé označují tento jev za „smrštění časoprostoru“ (Harvey 2004). Spolu s ekonomickou, politickou, kulturní i environmentální globalizací byl utvořen menší svět, pomyslná „globální vesnice“, v níž jsme všichni z praktického hlediska propojeni především transnacionálních vztahů nejrůznější povahy.

Z hlediska občanů České republiky je na ulicích a v dopravních prostředcích kromě češtiny často slyšet řada jiných světových i méně rozšířených jazyků. Na každém druhém rohu se otevírá vietnamský obchod, asijská restaurace nebo nadnárodní řetězec rychlého občerstvení, v průmyslu a stavebnictví pracují hostující dělníci, tzv. agenturní zaměstnanci, někdy i za nedůstojných podmínek. Řada podniků v zemi je vlastněna zahraničními subjekty, management bývá složen z cizinců a v pracovním a informačním procesu i volném čase je komunikace v cizím jazyce stále běžnější součástí každodennosti. V nadnárodních korporacích jsou ve vyšším managementu zaměstnáni tzv. expatrioti, pracovníci z firemních centrál v zahraničí, familiérně označovaní jako „expati“. Tak jako na určitém území přicházejí do kontaktu různé jazyky, tak se také setkávají odlišné vzorce jednání, hodnot, vědění i vyznání. Ve školních třídách stoupá počet dětí cizinců a na vysokých školách studuje řada zahraničních studentů (v roce 2008 to podle MV bylo 8, 4 %).

České republiky se dnes dotýkají otázky přistěhovalectví a globálních procesů. V poválečném období bylo Československo zemí, z níž se odcházelo do politické emigrace. Zároveň sem přicházeli zahraniční pracovníci a studenti z Vietnamu a afrických zemí. Množství dlouhodobě pobývajících cizinců v zemi bylo poměrně malé. Historické údaje dokládají, že před rokem 1989 pobývalo na území ČR pouze 35 298 cizinců (Uherek 2008:87). Z dlouhodobého hlediska je Česká republika zemí zdrojovou i cílovou. V důsledku uvolnění hranic po roce 1989 a po rozdělení federace se Slovenskem v roce 1993 se začlenila do širšího migračního systému a stejně jako jiné státy rozvíjí na vlastním území politiku přistěhovalectví a občanské integrace. Nárůst přes-hraničního styku zintenzívnil po vstupu do schengenského prostoru na konci roku 2007. ČR je nyní povinná dodržovat ochranu unijních hranic při vstupu do země, např. na letištích apod.

Počet a poměr cizinců je v ČR nižší než v zemích Severní Ameriky či severní a západní Evropy. Země jako Nizozemí, Belgie, Británie, Norsko, Švédsko, Francie, Itálie a nakonec i Německo jsou v posledních třech dekáдах označovány v důsledku nárůstu počtů cizinců za tzv. „migrační země“ (Schain 2008:275).

NÁSTIN MIGRAČNÍ SITUACE: ZÁKLADNÍ DATA

Nadnárodní politické subjekty vytvářejí populační cenzy a demografické analýzy za účelem monitorování migrace v měřítku světovém i státním. Podle údajů *United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division*⁸⁷ je objem mezinárodní migrace ve světě odhadován k pololetí roku 2010 na téměř 214 miliónů lidí. Na území Evropy je to k 70 miliónům a na území ČR pobývá kolem 453 tisíc přistěhovalců. *Český statistický úřad* (ČSÚ) na základě údajů MV ČR uvádí počet 426 749 cizinců k polovině roku 2010. Pro srovnání, počet imigrantů v Německu je přes 10 miliónů z celkových 82 miliónů obyvatel. Mezinárodní organizace jako *International Organization for Migration* (IOM) usilují o vlastní statistické

---

87 *United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division* (2009). *Trends in International Migrant Stock: The 2008 Revision* (United Nations database, POP/DB/MIG/Stock/Rev.2008).

přehledy globálního populačního pohybu, přičemž spolupracují s ministerstvy vnitra a ministerstvy práce a sociálních věcí jednotlivých států. Organizace IOM s odkazem na oficiální statistiky uvádí, že celkový počet mezinárodních migrantů na světě je 214 milionů, což je 3,1 % světové populace, které by dohromady mohlo tvořit pomyslnou pátou nejlidnatější zemi na světě. Z tohoto počtu migrantů je více než 15 milionů uprchlíků (<http://www.iom.int/jahia/Jahia/about-migration/facts-and-figures/lang/en>).

1

ODHADY OBJEMU MEZINÁRODNÍ MIGRACE K POLOLETÍ – ČASOVÁ ŘADA 1990-2010:

SVĚT	EVROPA	ČESKÁ REPUBLIKA
1990 - 155518065	1990 - 49400661	1990 - 424498
1995 - 165968778	1995 - 54717864	1995 - 453713
2000 - 178498563	2000 - 57639114	2000 - 453489
2005 - 195245404	2005 - 64398585	2005 - 453265
2010 - 213943812	2010 - 69819282	2010 - 453041

Z časové řady můžeme vidět, že zatímco ve světě i v Evropě objem migrace stoupá, v ČR odhadovaný počet cizinců posledních patnáct let stagnuje na 453 tisících. Pociťování migrace jako hrozby, že stát bude „zaplaven“ cizinci, nemá oporu v reálných číslech postihujících vývoj složení obyvatel.

MIGRAČNÍ POLITIKY, TYPY MIGRANTŮ A KLÍČOVÉ PROBLÉMY V OBLASTI MIGRAČNÍCH PROCESŮ

Jednotlivé státy usilují o kontrolu a regulaci migrace. Často však vycházejí z populistické premisy omezování migrace bez znalosti vlivu a povahy migračních procesů. Kolem těchto procesů je celý hrozen souvisejících politických oblastí, jako je vízový styk, povolení k pobytu, pracovní povolení, imigrační politika, občanství, právo na sloučení rodiny a povinnost poskytovat mezinárodní ochranu uprchlíkům. Co se týče samotných osob

migrantů, úřady je dělí na legální (mající povolení ke krátkodobému a dlouhodobému pobytu) a nelegální (s neplatnými dokumenty či bez dokumentů), uprchlíky a žadatele o azyl (resp. mezinárodní ochranu).

Státní migrační politiky (*polícies*) se dělí na politiky imigrační a integrační. *Migrační politiky* obecně „směřují k přímé či nepřímé regulaci a řízení pohybu lidí přes mezinárodní hranice“ a oblastí jejich působnosti je „regulace a usměrňování legální migrace a prevence nelegální migrace“ (Baršová, Barša 2005:9-10). *Imigrační politiky* stanovují podmínky, jací cizinci a za jakých podmínek se mohou v hostitelské zemi dlouhodobě usadit (ibid.:10). Předmětem regulace je vstup a pobyt přistěhovalců na území státu. *Integrační politiky* řídí proces začleňování přistěhovalců v cílových zemích a usilují o zajištění společenské soudržnosti spolu s uspokojováním specifických potřeb migrantů: „Tyto specifické potřeby plynou z jejich nedávného příchodu a jsou dány kulturní a zkušenostní odlišností – tím, že neznají dobře jazyk, hodnoty, realie a základní instituce hostitelské společnosti“ (ibid.:11). Cílem integračních politik je napomáhat adaptaci jednáni na různé sociální kontexty a začleňovat přistěhovalce do společnosti. Bezpečnostní složky exekutivně kontrolují pracovní migraci a státní i nevládní organizace se snaží bránit především obchodu s migrací, obchodu s lidmi a nucené práci. Mnoho mezinárodních nevládních organizací (INGOs) se věnuje ošetřování lidských práv migrantů. Ve všech těchto oblastech jsou využitelné nástroje sociální a kulturní antropologie v jejich aplikované podobě.

JAK ROZUMĚT MIGRACI? TRANSNACIONÁLNÍ POROZUMĚNÍ PROTI NACIONALISTICKÉ REPRESI

Migrační procesy jsou uchopovány v různých rámcích - modernity, pozdního kapitalismu, světového systému, globalizace či z hlediska lidských práv. Nacionalistické rámce oproti tomu vycházejí z romantické představy teritoriální jednoty národního státu a národní kultury. Jednota místa a kultury ovšem není z hlediska společenských věd něčím zaručeným či přirozeným. Kořeny této představy sahají do 19. století, během něhož se odehrál nárůst nacionalistických hnutí, což vedlo následně k rozpadu monarchických dynastií (Anderson 2008). Během velkých nacionálních otřesů na začátku 20. století došlo k ustavení moderních národních států. Je

třeba říci, že premisa vazby mezi územím a kulturou byla spíše politickou vůlí založenou na představě jednoty lidu, než že by odrážela skutečné populační rozložení.

Založení národních států okamžitě vyjevilo přítomnost řady skupin vyloučených z národních identit. Zastánci nacionalismu chápou přítomnost cizinců či kulturně odlišných menšin jako hrozbu. Dokonce i legální migrace je některými voliči vnímána jako divoká imigrace „mimo kontrolu“. Radikální nacionalisté vyzývají k vypuzení migrantů, praktikují xenofobii vůči cizincům, hlásají očistu národního státu od cizinců jakéhokoli původu. Problémové se takovému pohledu zdají být i historické menšiny, jako například po staletí usazení Romové ve státech východní Evropy. Nedůvěra vůči cizincům nabývá často formy rezidenčních segregací či diskriminací. Jakékoli trvání nacionalistických skupin na národních rámcích však nemůže popřít procesy migrace.

Věda a politika se koncem 19. a během 20. století opírala o tzv. metodologický nacionalismus, který viděl svět zabydlený národy či etniky, jež mají neměnnou povahu a svou „přirozenou“ geografickou oblast na základě doložitelného historického prvenství či historického nároku. Exkluzivistická představa národa jako pokrevní rodiny (primordiální jednoty) ovšem vyvolala mnoho teritoriálních sporů a v krajních případech i etnických konfliktů, jak tomu bylo např. v bývalé Jugoslávii (Barša, Strmiska 1999; Eriksen 2007).

Fakt, že obyvatelé zemí jako USA či Kanada jsou z historického hlediska směsicí potomků kolonizátorů, imigrantů a nucených migrantů, a přesto tvoří státní národ, nasvědčuje historické platnosti procesů formování historicky nových identit. V bývalých koloniálních impériích, jako je Británie či Francie, imigrace zintenzívnila v důsledku dekolonizace a rozvoje dopravy po druhé světové válce. Jsou to země, jejichž kultura a identita je *de facto* utvářena na vztahu k bývalým koloniálním teritoriím, i když to bývá *de jure* zpochybňováno. Lidská mobilita je jevem, který provází lidstvo po celou dobu jeho historie. Bylo by pošetilé pokoušet se migraci „zastavit“.

Národy jsou jistě stále působivé rámce sociální imaginace; jsou také stále spíše aktivní sociální silou a souborem politických opatření než zaručenou jednotkou sociální formy. Antropologové se proto nemohou omezovat pouze na zkoumání národů, ale musí sledovat praktiky a symbolické rámce,

kteří se optice nacionalismu vymykají. Chybou by například bylo vidět migranty výhradně jako opuštěné solitéry, kupříkladu na základě předobrazu žadatele o mezinárodní ochranu potřebujícího asistenci při integraci do hostitelské společnosti. Migranti totiž často patří ke specifickým transnacionálním sítím či diasporám. Jejich život je tímto faktem strukturován jak prakticky, tak také symbolicky a ekonomicky.

Antropologové sledují tuto politiku odlišnosti, tuto novou prostorovou diferenciaci, toto budování identit například na základě vztahu k „domovinám v představě“ (Gupta, Ferguson 1992). Lidé v promíseném prostoru praktikují nacionalismus na dálku (Anderson – Kligman 1992), vytvářejí tzv. transnacionální kulturní pole (Basch, Glick, Schiller, Szanton Blanc 1994) nebo mobilizují diaspory (Ong 2008). Například občané USA stále častěji budují svou identitu ve vztahu k vzdáleným domovinám Indie, Asie, Latinské Ameriky a Afriky. Model „tavícího kotle“ (*melting pot*) je proměněn v důsledku zmíněných sociálních procesů v USA v „salátovou mísu“ (*salad bowl*), v níž každá ingredience zachovává svou vlastní chuť (Glazer, Moynihan 1963). Diasporické identity (Clifford 1994) a dvojí vědomí přesídlených osob oslabují vůli cizinců k plné integraci do hostitelské společnosti (Gilroy 1993).

Ústředním rámcem pro sledování migrací jsou spíše státy se svými hranicemi než národy. Státy musí aktivně vytvářet a vykonávat imigrační a integrační politiku, vyžadovat od dlouhodobě pobývajících cizinců účast na hospodářském systému, jazykovou a institucionální integraci, provádět politiku udělování občanství a začlenění do daňového systému výměnou za přístup ke zdravotním a sociálním službám. Jedná se v jistém smyslu o sociální smlouvu mezi migrantem a přijímajícím státem. Zároveň státy usilují o dosahování sociální soudržnosti na svém teritoriu, a to i přesto, že se proměňují způsoby utváření kolektivit. V odpovědi se rodí inkluzivistické liberální definice politického národa a rozmanité politiky multikulturalismu, úvahy o post-nacionalismu či různá pojetí nového uspořádání světa v postkoloniální teorii.

V každém případě se ukazuje, že populistická opatření jsou mimoběžná vůči novým politickým potřebám, které migrace v kontextu ekonomických a sociálních dějů vyvolává. Proto je třeba hledat porozumění migraci v rámci transnacionálních procesů, spíše než trvat na zjednodušujících nacionálních předpokladech.

2**IMIGRAČNÍ OTÁZKY V KONTEXTU „KRIZE“**

„Viditelnost“ či „neviditelnost“ přistěhovalců ve společnosti závisí na velkém množství faktorů. Nicméně je evidentní, že „krize“, ať již je její původ jakýkoli (například ekonomická či politická, reálně existující či pouze osobně nebo kolektivně prožívaná), obnovuje negativní reprezentace, protekcionistické intervence státu v oblasti imigračních politik, vytváří prostor pro extrémismy různých druhů, a tím pádem dochází ke zviditelňování přítomnosti přistěhovalců (nebo jejich potomků) na území národního státu. Díky svému mezioborovému přesahu může aplikovaná antropologie v této oblasti přinést odpovědi osvětlováním těchto procesů a poukazováním na jejich realizaci v praxi. Příkladem může být analýza argumentace politických elit, které využívají imigrační otázky k zisku politického kapitálu v daném kontextu (v tomto případě v kontextu „krize“), a reakce veřejného mínění. Například ve Francii z výše uvedených skutečností nejvíce těžila krajně pravicová Národní fronta, která vznikla v roce 1972 z iniciativy Jean-Marie Le Pena. Od založení strany do počátku 80. let (1972 - 1983) se Národní fronta ucházela o přízeň voličů s velkým neúspěchem. V závislosti na vývoji francouzské společnosti se však tato situace postupně změnila. Nový kontext vznikající především od počátku 70. let (např. ekonomická a hospodářská krize, velký nárůst nezaměstnanosti a sociálních problémů, nové výzvy a otázky v oblasti imigrace, na které politické elity nebyly schopné nalézt odpovědi) spojený s transformacemi francouzské společnosti vytvořil vhodné podmínky pro to, aby Le Penova politická nabídka přilákala určité skupiny voličů. K tomu docházelo především od první poloviny 80. let, kdy krajně pravicová rétorika postavená na zpolitizovaném uchopení národní identity začala dobývat část veřejného mínění. Le Pen v očích voličů představoval jediného politika, který se pokouší přinést „řešení“ otázek spojených s neevropskými přistěhovalci. Ve své rétorice nabízel FN „vysněnou a ideální Francii“, tedy bez přistěhovalců. Hlavní argumentace FN tak spočívala v jakési výměně hlasů za to, že Národní fronta se postará o odchod imigrantů. Le Pen se zaměřil především na neevropské imigranty, kteří byli ve zmiňované rétorice zodpovědní za ohrožení francouzské národní identity. A právě tato rétorika v kombinaci s kritikou státních institucí a za silné podpory některých médií přilákala voliče, neboť ve francouzské společnosti se v kontextu krize začal prosazovat názor,

2

že přistěhovalci jsou zodpovědní „za všechny problémy“ Francie. FN tedy zaměřila pozornost na stereotyp „nebezpečného imigranta“. Tento náhled přilákal do volebního tábora především ty voliče, kteří byli určitým způsobem zasaženi postupující krizí. V jejich očích Le Pen představoval politika, který vystihuje jejich mínění o důvodech vlastního neutěšeného stavu. Šlo především o voliče, kteří věřili, že je možné vyřešit komplikovanou situaci jednoduchými prostředky. Vedle centrálního tématu, tedy přistěhovalectví a jeho vlivu na francouzskou společnost, se ve své rétorice leader FN také soustředil například na zkaženost mravů, nárůst delikvence, úpadek politické morálky či neschopnost vlád, které podléhají „imigrační lobby“. Na úspěchu FN nesou velký podíl také média, především televize a rádia, která dávala Le Penovi dostatek prostoru a času na obhajobu jeho myšlenek, nebo nadsazeně informovala o některých skutečnostech. Veřejné mínění projevilo zájem o Le Penovy názory a média mu začala dávat více prostoru. Od roku 1984 totiž Le Pen představoval na televizním trhu produkt, který dokázal zajistit vysokou sledovanost. Při svých vystoupeních v televizi se Le Pen identifikoval s diváky, neboť hovořil o společných problémech v první osobě množného čísla, tedy o problémech „nás Francouzů“. Jako další vliv na úspěch FN je nutné vnímat i konkurenci mezi novináři, neboť na vzrůstu Le Penovy popularity se velmi podílel boj o diváky. Podobný úspěch a oblíbenost argumentů zajistily FN i značný vliv na rozhodování vlád, především pak v oblasti imigračních politik. Rétorika Národní fronty nebyla samozřejmě přijatelná pro tradiční politické strany. Ty se od podobných proklamací distancovaly, avšak zároveň musely přehodnotit svá stanoviska, která se podobala argumentům FN. Tento krok nebyl vůbec jednoduchý, neboť imigrační otázky představovaly jedno z témat, kde bylo výrazně patrné rozdělení pravice a levice (clivage droite/gauche) a jejich přístupy při řešení různých problematik. Francouzské vlády, ať již levicové, či pravicové, musely na Národní frontu reagovat. Tím se méně soustředily na řešení konkrétních situací, neboť hlavním cílem bylo jasné vymezení se vůči její rétorice. Navíc se tradiční pravicové a levicové vlády snažily být jiné navzájem, což v kontextu střídání pravicových a levicových vlád přispělo k nekonceptčnosti francouzské imigrační politiky. Jedním z příkladů může být i snaha vlády J. Chiraca, jejíž činnost je vymezena léty 1986 - 1988. Tato vláda se, mimo jiné, pustila do návrhu změn v získávání a přístupu ke státnímu občanství, čímž pravice přistoupila k další reformě

2

Kodexu státního občanství. Nové změny přinesly zrušení práva na státní občanství pro děti cizinců narozené ve Francii v době plnoletosti. Jedním z hlavních důvodů tohoto kroku byla i rétorika Národní fronty, která upozorňovala na skutečnost, že existují Francouzi, kteří jimi ve skutečnosti nechtějí být (*les Français malgré eux*). Dalším příkladem může být snaha řešit nelegální přistěhovalectví. V roce 1995 musel nově zvolený prezident Chirac po nástupu do úřadu řešit zvyšující se počet „lidí bez papírů“ (*les sans-papiers*). Se stejnou otázkou se potýkala i levice po opětovném návratu k moci v roce 1997. Avšak později se ukázalo, že pravice ani levice nejsou schopny navrhnout v této oblasti určitá konstruktivní řešení. Opatrný přístup v oblasti nelegálního přistěhovalectví byl způsoben především vlivem obav z dalšího vzestupu Národní fronty a vzniku možného manévrovacího prostoru pro extrémní pravici (dodejme, že levice zastávala v oblasti imigrace liberálnější přístupy. Například mezi léty 1981 - 1982 byl levicovou vládou zlegalizován pobyt 140 000 „sans-papiers“, což později vedlo k nárůstu nelegálního přistěhovalectví). Z předcházejícího výkladu je patrné, že ve druhé polovině 90. let, tedy po více než deseti letech zkušeností s krajní pravicí, byl v oblasti migračních otázek stále zřejmý vliv Národní fronty na postupy francouzských vlád, neboť lidé v čele s Jean-Marie Le Penem neváhali migrační problematiku v každé situaci velmi efektivně využít ve svůj prospěch. Rok 2007 pak přinesl zásadní změnu celého fenoménu, neboť došlo k přesunu hlasů Národní fronty ve prospěch tradiční pravicové strany, jmenovitě ve prospěch Nicolase Sarkozyho, který díky své rétorice o národní identitě převzal v očích některých voličů roli politika, jenž je schopen řešit migrační otázky. Tradiční pravicová strana v čele s N. Sarkozym tak částečně přebrala úlohu, kterou po dlouhou dobu v očích části veřejného mínění zastávala extrémně pravicová Národní fronta. Z předcházejícího výkladu je patrné, že v období „krize“ jsou často úspěšné diskursy, jejichž argumenty do svého centra umísťují „jinakost“, přesněji řečeno negativní náhled na „druhého“, který je jiný. Toto zaměření pozornosti, ať už na jedince odjinud, či skupiny obyvatel, které jsou považovány za jiné, přináší v období neprosperity značný zisk oblíbenosti i politického kapitálu a odráží se v praktických jednáních. Aplikovaná antropologie se snaží tato praktická jednání sledovat a informovat veřejné mínění o jejich dopadech.

Pavel Sitek

MIGRAČNÍ STUDIA: SOCIÁLNĚ-VĚDNÍ POJETÍ MIGRACE

Migrací se zabývá řada sociálně-vědních disciplín. Interdisciplinární spolupráce a prolínání oborů probíhá jak na rovině teoretické, tak empirické. Přístupy jednotlivých disciplín jsou zahrnuty do zvláštního oboru *migračních studií*. Tato studia v sobě kombinují jednotlivé empirické přístupy a disciplíny s různými akcenty: *demografie* sbírá především dostupná statistická data a vytváří odhady počtu osob pobývajících na území cizích států, zaznamenává například věkové a genderové složení migrantů; *politologie* se zabývá migračními politikami a jejich efekty, *ekonomie* sleduje makroekonomické ukazatele a ekonomické příčiny a efekty migrací, *sociologie* zkoumá sociální procesy příčin migrace v kontextu společenských změn, *sociální práce* se zabývá praktickými otázkami integrace migrantů, *historie* zkoumá historické příčiny, proměny, průběhy a efekty migrací a *antropologie* v jednom celku zkoumá migrační procesy z kulturního, politického a ekonomického hlediska a z hlediska sociálních identit. Napřič těmito empirickými postupy se formulovaly různé teorie migrací, které se liší ve svých východiscích a vysvětleních příčin a povahy migračních procesů. Základní přehled v českém kontextu poskytuje publikace *Přistěhovalectví a liberální stát: Imigrační a integrační politiky v USA, západní Evropě a Česku* (Baršová, Barša 2005).

3

TEORETICKÉ PŘÍSTUPY K MIGRACI

Neoklasická ekonomie – příčinou migrací jsou ekonomické a pracovní rozdíly mezi státy; individuální migranti racionálně usilují o maximalizaci mzdy a kalkulují na základě tzv. vytlačujících (*push*) a přitahujících (*pull*) faktorů.

Nová ekonomie migrace – osnovu migrace tvoří rodiny; někteří členové odcházejí do prosperujících oblastí a posílají vydělané prostředky, tzv. *remittance*, za účelem zachování a rozvoje rodinných jednotek a jejich životního standardu.

3

Teorie segmentovaného pracovního trhu – určujícím faktorem jsou mzdy a společenský status jednotlivých profesí. Migranti zauímají méně ohodnocená pracovní místa, pro místní obyvatele neatraktivní i přes nezaměstnanost, jako přechodnou formu stále relativně výhodného výdělku.

Teorie světového systému – tento systém vytváří světovou nerovnost mezi centry (akumulace kapitálu), semi-periferiemi a periferiemi (vykořisťovanými). Lidé z periferií jsou v důsledku vývoje kapitalistického systému vehnáni do nevýhodných pracovních podmínek a ekonomickými tlaky jsou nuceni k migraci za prací do bohatších oblastí.

Teorie migračních systémů – existují historicky utvořené a relativně stabilní vztahy mezi regiony. Probíhá nábor národnostních etnik k služebným úkolům, jako jsou např. polští či turečtí pracovníci v Německu.

Teorie transnacionálních sítí – migranti udržují vazby mezi zemí původu, zemí imigrace a případně dalšími teritorii. Díky dopravě a telekomunikaci zůstávají ve spojení, migrují opakovaně (cirkulárně) a poskytují si vzájemně zázemí, což v důsledku vede k posílení migrace. Tzv. transmigranti zůstávají v meziprostoru, bez potřeby integrace v cílové lokalitě.

Teorie kumulativní přičinnosti a institucionalismus – zahrnuje výše uvedené příčiny v kumulativní analýze a zkoumá institucionalizované praktiky migrantů i zaměstnavatelů, a to jak legální, tak na či za hranicí legality.

Teorie klientelistické politiky – lobbistické a zaměstnavatelské skupiny podněcují migraci, ze které maximalizují profit na úkor sociálních nákladů, avšak xenofobie a kritika migrantů z hlediska majoritních obyvatel je tabuizována tzv. „antipopulistickou normou“ (viz Baršová, Barša 2005:267-278).

TRANSNACIONÁLNÍ MIGRACE Z POHLEDU ANTROPOLOGIE

Na rovině teorií je hledáno takové pojetí migrace, které usiluje o porozumění migračním procesům, aniž by byla uplatňována restriktivní nacionalistická logika. Badatelé se stále více zaměřují na globální toky. Například americký antropolog indického původu Arjun Appadurai zkoumá, jak se tyto toky, které nazývá *scapes*, projevují v jednotlivých rovinách globalizace. Jednotlivé roviny postihují šíření osvícenských idejí demokracie, občanství a svobody, šíření nacionálních identit, mediálních obsahů, technologií a proudění globálních finančních toků (*ideoscape, ethnoscape, mediascape, technoscape a financescape*) (Appadurai 1990). Toky zboží, peněz, informací, obrazů a komunikace jsou logicky propojeny též s pohybem lidí. Migrace je z hlediska transnacionalismu jen jednou z několika vrstev transnacionálních procesů. Tyto teoretické rámce se v mnohém liší od klasického pojetí migrace.

Pojem transnacionalismus vznikl na počátku 90. let 20. století pro potřeby studia globalizace a migrace. Ve srovnání s (neo)klasickými teoriemi migrace zdůrazňuje skutečnost, že migranti po příchodu do nové země neruší sociální vazby se zemí původu. Obvykle tak vzniká přeshraniční síť, například rodinné povahy. Jedinci integrovaní v těchto sítích bývají označováni jako transmigranti. Autoři zkoumající transnacionalismus poukazují na strukturální příčiny migrací. Migranti mají většinou nevýhodné postavení v rámci dělbý práce a pocházejí nejčastěji z ekonomicky slabších, nevýhodně situovaných oblastí světového systému a jsou odlišní od sociálně lépe situovaných kosmopolitních vrstev. Podle amerického antropologa Michaela Kearneye (1986) je pohyb „volné ruky trhu“ následován viditelným pohybem pracovní a transnacionální migrace. Jinými slovy, migranti jsou nuceni „hlasovat nohama“. Transnacionalismus se pokouší překonat metodologický nacionalismus, aby zvýraznil výše zmíněné procesy vymykající se optice zaměřené na lokální jednotky národních států.

Studium transnacionální migrace tematizuje změny sociálních a kulturních formací, politické, ekonomické a náboženské transformace (Vertovec 2009). Sociální formace jsou méně lokální a nabývají podobu sítí rozprostřených na širší teritoria. Typy vědomí jsou diasporické, neboť se vztahují k více než jednomu kulturnímu rámci. Kulturní reprodukce má podobu synkretismů, kreolizací, křížení a překladů, v jejichž důsledku vznikají „nové etnicity“. Identity jsou budovány v kontextu televizní a mediální produkce.

Mezinárodní kapitál a nadnárodní korporace přispívají k migraci globálních elit a vysoce kvalifikovaných profesionálů. Místa politické angažovanosti se formují v transnacionálních rámcích a projevují se kupříkladu v případě mezinárodních nevládních organizací (INGO) a transnacionálních sociálních hnutí (TSMO). Diaspory (např. indická či čínská) rozvíjejí vlastní politiku, nový patriotismus, a vytvářejí jakési deteritorializované národní státy s velkým vlivem vně hranic zemí reálného či imaginárního původu (ibid.:4-12). Steven Vertovec se zabývá globálními sítěmi a v rovině politických transformací prosazuje tříúrovňový model: identity – hranice – řády (*identities – borders – orders*).

Lidé zakládají své identity na vztahu k určitému ohraničenému teritoriu s vlastními pravidly, která jsou vnímána jako odlišná od pravidel na jiném teritoriu. Migranti přecházející přes hranice mezi různými řády utvářejí svou identitu skrze „vyprávění, veřejné rituály a instituce, formální byrokracii a neformální vztahy, na základě psaných i nepsaných pravidel a souboru předpokladů očekávání v občanském a veřejném životě“ (ibid.:87). V rámci transnacionálních identit hrají roli také náboženské praktiky, které mají často politický náboj, a náboženští vůdci mají velký vliv na chování přistěhovalců v cílových zemích, což se projevuje například u muslimů, z nich někteří na náboženském základě vytvářejí ideologii islamismu nepřátelskou vůči liberálním řádům států, v nichž pobývají. Na druhou stranu se státní instituce snaží spolupracovat s duchovními a vzdělávat je o právním a institucionálním prostředí hostitelských států za účelem zvýšení informovanosti přistěhovalců.

Všechny tyto procesy studují antropologové v terénu a vytvářejí tak představu o aktuálních společenských proměnách a způsobech a míře integrace transnacionálních subjektů a reakcích místních společností. V českém prostředí poskytuje přehled transnacionalismu sociolog Czaba Szalo v monografii *Transnacionální migrace* (2007). Antropologové a sociologové se shodují, že soudobé procesy migrace si žádají nové teoretické a empirické perspektivy (Portes, DeWind 2008).

ANTROPOLOGICKÉ VÝZKUMY A JEJICH PRAKTICKÉ VYUŽITÍ

Do středu politické diskuse se dnes a denně dostává téma kolektivních identit a států a otázky občanství. Rozšiřuje se institut dvojího občanství, který je novým, dosud nevyřešeným politickým problémem (Baršová, Barša 2005). Tyto otázky jsou v jádru antropologické a sociálních vědy jsou v této oblasti tradiční platformou teorie i výzkumu. Antropologický výzkum migrace se prolíná s oblastí politik národních identit a státních politik občanství. Pro aplikovanou antropologii je oblast migrace jedním z nejzavedenějších a nejkřičivějších polí působnosti. Aplikovaná antropologie se uplatňuje ve vyhodnocování různých přistěhovaleckých politik a institucionálních postupů ve vztahu k přistěhovalcům co do jejich efektivity a jejich sociálních dopadů ve smyslu analýzy politik (*policy analysis*) nebo může být provedena diskursivní analýzou koncepčních dokumentů z hlediska návazné sociální praxe.

Produkce vztahující se k migraci je široká, rozsáhlá a tematicky variabilní. Mezi témata patří faktory utvářející migraci, otázky kolektivních identit, kulturních a jazykových zvyklostí. Výzkumy způsobů adaptace, akomodace, inkorporace či asimilace jsou prováděny v rámci každodenních praktik. Procesy vyvolané migrací mají charakter jazykový, kulturní i politický. Ve svém celku je antropologie predisponována ke zkoumání těchto společenských procesů a způsob, kterým to činí, má větší empirickou a teoretickou citlivost než normativní ideály multikulturalismu (srov. Rex 2010).

Jednotliví badatelé se zabývají například obživnými strategiemi, zaměstnaneckými poměry, ekonomickým postavením migrantů, jejich postavením ve vztahu k systému služeb a postavením v právním systému, otázkou občanství, politickou a ekonomickou loajalitou a participací cizinců. Řada výzkumů se věnuje oblasti mapování ilegální migrace, ilegálních způsobů obživy či institucionálním postupům v otázkách pobytových a pracovních povolení. Pozornost je zaměřena také na ochranu migrantů z hlediska lidských práv a normu nediskriminace (Portes, DeWind 2009).

Paradigmatickým příkladem výzkumu v duchu transnacionalismu je výzkum amerického antropologa Rogera Rouse (1989), který prováděl výzkum migračního chování Mexičanů původem z *Acquillile* a pracujících v *Redwood City* v Kalifornii. Ukázal, jak tito transmigranti udržují kontakt se svou domovskou lokalitou a rodinou, kterou podporují zasláním finančních

prostředků a věcných darů, tzv. remitancí. Díky komunikačním technologiím se podílejí na rodinném, společenském a politickém životě v původní lokalitě bez potřeby podstatnější integrace do lokality nové. V prostředí transnacionálních kulturních polí migranti často rozvíjejí transnacionální obchod se zbožím v obou lokalitách a vytvářejí tím transnacionální mikroekonomiky. Zachování životní úrovně lokálních komunit v původních zemích přitom často závisí na příjmech od členů transnacionální sítě v zahraničí.

Migrační procesy jsou dynamickým polem, v reakci na něž jsou vytvářeny politické rámce, které mají řešit ochranu státu (v případě ČR i hranic EU při vstupu skrze leteckou dopravu), zajišťovat vyrovnanou bilanci mezi náklady a zisky (*cost-benefit*) z přírůstků obyvatel a zajišťovat společenskou soudržnost. Tato oblast politické praxe však ke svému rozhodování potřebuje znát nejen povahu, příčiny a míru migrace, ale také způsoby integrace cizinců v cílových společnostech. Za tímto účelem je třeba součinnosti sociálně-vědních disciplín. Antropologické vědění a metody svým dílem přispívají jak k teoretickým uchopením migračních procesů, tak také výzkumem kulturních a jazykových odlišností a problematiky sociálních identit v kontextu migrace a interakce cizinců s většinovým obyvatelstvem. Aplikovaná antropologie pak může přispívat i vyhodnocování obecné prospěšnosti jednotlivých opatření v rámci migračních a integračních politik.

AKADEMICKÉ A APLIKOVANÉ VÝZKUMY MIGRACE V ČR

Můžeme konstatovat, že na žádném poli není v současnosti antropologie tak provázaná s politikou v praxi jako na poli migrace. Migrační procesy znamenají totiž proměnu sociálních forem, identit a způsobů života. Po antropologickém řešení těchto otázek existuje stálá poptávka nejen politická, ale i společenská. Ta je uspokojována řadou akademických pracovišť a profesionálními výzkumnými agenturami financovanými státem i nadnárodními organizacemi či nadacemi. Zadavatelem bývá tedy nejen stát, ale poptávka vychází z širší mezinárodní vůle ke spolupráci na kontrole migrace a populace v evropském (EU) i v světovém měřítku (např. pro OSN).

Antropologické výzkumy migrace mají také v ČR poměrně dlouhou tradici. Přehled těchto výzkumů poskytuje práce *Cizinecké komunity v antropologické perspektivě* (Uherek et al. 2008). Sledována byla poválečná migrace a řecká imigrace mezi lety 1948 – 1989. V 80. letech pak Ústav pro etno-

logii a folkloristiku ČSAV zkoumal životní a pracovní podmínky Vietnamců s dlouhodobým pobytem v Československu. Tyto výzkumy pokračují dodnes (viz např. Brouček 2003; Drbohlav, Černík, Dzurová 2004). Od 90. let se zkoumají přistěhovalci z oblastí Bulharska, Makedonie, Albánie a bývalé Jugoslávie. Výzkum procesů integrace imigrantů z oblasti bývalého Sovětského svazu popisuje práce Drbohlava, Luptáka, Jánské a Bohuslavové *Ruská komunita v České republice* (1999). Řada dalších výzkumů pojednává o přistěhovalcích z Ukrajiny (Nekorjak 2005, 2006, 2007; Černík 2006). Vznikly rovněž četné samostatné studie o tzv. návratových migracích českých krajanských komunit z Kazachstánu, Sovětského svazu a Bulharska či Rumunska (např. Uherek et al. 2003; Heroldová 1983).

Kromě akademických výzkumů jsou prováděny výzkumy i tzv. veřejnými institucemi propojenými se státním sektorem. Významným výzkumným pracovištěm je *Český statistický úřad* (ČSÚ), vydávající od roku 2001 statistickou ročenku *Cizinci v České republice*. Dalším příkladem veřejné instituce zabývající se pracovními a ekonomickými aktivitami migrací je *Výzkumný ústav práce a sociálních věcí* (VÚSP). Výzkumy tohoto ústavu se odehrávají plně ve sféře aplikace sociálních věd. Výzkumy se dále provádějí např. pro *Komisi ministerstva vnitra pro realizaci politiky vlády ČR v oblasti integrace cizinců a rozvoje vztahů mezi komunitami* a zaměřují se na vliv nelegálního zaměstnávání na integraci přistěhovalců na trhu práce (Horáková, Polívka, Pfeifer 2001) či obecněji na otázku zaměstnanosti (Horáková, Čerňanská, Rudolf 2001) a pracovní migrace (Horáková, Macounová 2007).

Ministerstvo vnitra a Mezinárodní organizace pro migraci (IOM) bývá také zadavatelem analýz zaměřených na sledování vývoje migračních trendů a na obchod s lidmi. V této oblasti se angažuje rovněž organizace La Strada, spolupracující na výzkumech s AV ČR.

K plnému zapojení antropologických výzkumů do formulování integračních politik došlo mimo jiné při přípravě dokumentu *Koncepce integrace cizinců na území České republiky* (2000) a při její novelizaci (2005), na které spolupracoval např. Etnologický ústav AV ČR. Výzkumy v této oblasti „zohledňují mapování motivace k migraci, technické uskutečnění transferu, bytový status, ekonomické aktivity, situaci v oblasti bydlení,

sociálního zabezpečení, vzdělávání, rodinného života, interakce s jinými migranty a majoritou, děti v rodině a představy do budoucnosti“ (Uherek et al. 2008:24).

Pro *Komisi ministra vnitra pro realizaci politiky vlády ČR v oblasti integrace cizinců a rozvoje vztahů mezi komunitami* byl akademickými pracovními vytvořen sborník *Integrace cizinců na území České republiky* (2003) obsahující velké množství studií zaměřených na významné skupiny přistěhovalců a tematicky postihující imigrační a integrační praktiky, jazykové procesy, analýzy právního a politického systému v oblasti migračních politik, postoje majority k přistěhovalcům a obrazy cizinců v médiích či komparativní srovnání situace v ČR a dalších zemích EU (pro úplný výčet viz Uherek et al. 2008:24–26). Výzkumný ústav práce a sociálních věcí provedl srovnávací analýzu migračních politik (Horáková 2000) a zkoumal možnosti kompenzace demografického vývoje v ČR doplněním stavu cizinci (Rabušic, Buriánek 2003). Několik výzkumů se zabývá dostupností zdravotní péče pro cizince v ČR (např. Háva a kol. 2001). Dílčí výzkumy jsou také prováděny pro Ministerstvo práce a sociálních věcí či Ministerstvo pro místní rozvoj, Svaz průmyslu a dopravy a mnoho dalších. Je třeba zmínit také součinnost akademických výzkumů s Ministerstvem zahraničních věcí, např. v oblasti výzkumu azylové a migrační politiky (Uherek a kol. 2005).

Řada studií na pomezí akademických a aplikovaných výzkumů byla provedena za financování *Grantové agentury České republiky* (GAČR), jiné byly podporovány nadacemi, např. *Open Society Found* (OSF). Výzkumem a vyhodnocováním migračních politik se dlouhodobě zabývá *Multikulturní centrum Praha*, které poskytuje kvalitně zpracované informace v oblasti migrace na webových stránkách *migrace.online.cz*. Výzkumy v ČR jsou rovněž prováděny na poptávku mezinárodních organizací, jako jsou UNHCR či IOM. Řada nevládních organizací působících v oblasti integrace cizinců také přispívá k utváření poznatků o cizincích a udržuje kontakty jak s vládou, tak akademickou sférou (Uherek et al. 2008:33). Antropologie je v současné době standardně integrována do mezioborového celku migračních studií a fenomén migrace nepochybně představuje vhodné pole pro její aplikaci.

ZÁVĚR

Jak je patrné z výše uvedeného, v oblasti migračních procesů není z principu možné vést dělicí čáru mezi akademickým a aplikovaným výzkumem. Výzkumy byly často provedeny z podnětu vládních institucí či mezinárodních organizací, a můžeme je tak označit za výzkumy aplikované (*applied research*). Výstupy z nich například sloužily jako podklady pro formulování *Koncepce integrace cizinců na území České republiky* (2000). Aplikovaná antropologie může využít všech klasických antropologických metod, jako je např. pozorování, interview, analýza sociálních sítí (*network analysis*) či studium dokumentů, a zároveň může uplatnit specifické nástroje pro analýzu migračních politik (*policy analysis*) či zkoumat vnímání a reprezentaci cizinců v dokumentech a v médiích metodou diskursivní nebo obsahové analýzy (*discursive analysis, content analysis*). V oblasti přistěhovalectví se tak před antropologií otevírá rozlehlé pole, kde je možné zkoumat kulturní, jazykové, genderové, ekonomické i politické aspekty procesů integrace či zkoumat důsledky migračních politik v praxi.

Antropologie nemusí mít význam jen v oblasti empirických výzkumů, ale vzhledem k obrovskému korpusu vědění a bohaté terminologii může také v kontextu mezinárodní produkce srovnávat domácí výzkumy se zahraničními a napomáhat pružné reakci na změny v chování migrantů aplikací nových teorií. Z tohoto hlediska je možné říci, že v ČR převažuje zkoumání přistěhovalců v kolektivních pojmech komunit (viz Uherek et al. 2008:33), zatímco v zahraniční produkci již převažuje sledování transnacionálních sítí, které určují chování migrantů (Portes, DeWind 2008).

Závěrem můžeme říci, že migrační procesy jsou komplexní a dynamicky se proměňují. Z tohoto důvodu by jakékoliv politické rozhodování (*policy making*) mělo vycházet z nejlepší možné znalosti aktuálních trendů. Migrační politiky nemohou být artikulovány normativně, ale musí poskytovat účinné právní rámce vzhledem k nově vznikajícím situacím spojeným s procesy migrace. Vlády jednotlivých liberálních států jsou vystaveny několikánásobnému mezinárodnímu tlaku, totiž v povinnosti ochrany hranic či v dodržování práv cizinců, a zároveň musí stanovovat strategii rovnováhy mezi kompenzací demografického vývoje aktivní imigrační politikou a zajišťováním sociální soudržnosti obyvatel. Ideálem migračních politik pro Českou republiku je rovnováha mezi otevřeností a uzavřeností, aby dokázala kontrolovat migraci v mezinárodním systému, ale zároveň měla

dobrou bilancí mezi ekonomickými či sociálními náklady a zisky spojenými s faktem migrace. Ne všechna politická rozhodnutí jdou právě tímto směrem; v mezinárodní ekonomické soutěži tak ČR může zaostávat.

Aplikované antropologické výzkumy v součinnosti s dalšími způsoby monitorování a výzkumu migrace jsou nepostradatelné a společensky nezbytné. Před sociální vědce stejně jako před politiky kladou migrační procesy stále nové úkoly, které musí být zvládnuty tak, aby byla garantována práva cizinců a přistěhovalců v kontextu mezinárodní spolupráce bylo dokonce spíše kladně zhodnoceno ve prospěch občanů ČR.

K tomu, aby byl nalezen způsob, jakým migraci ovlivňovat, je nutné porozumět příčinám, typům migračních procesů a také sledovat praktiky migrantů a jejich vztahy s cílovou i domovskou lokalitou a s dalšími místy propojenými příbuzenskými, symbolickými či obchodními sítěmi. Sociálně antropologické náhledy a terénní výzkum migrace umožňují formulovat fundované strategie v oblasti imigrační politiky. Antropologie může o migraci v principu pojednávat na třech úrovních: 1) na úrovni teorie migračních procesů, 2) empirickým zkoumáním migrace a integrace, a 3) v aplikované rovině spoluprací při tvorbě migračních politik a korekci institucionalizovaných praxí.

SHRNUTÍ ZÁKLADNÍCH TEZÍ

- Migrace je standardním procesem příhraničního pohybu, který je upraven imigračními a integračními politikami jednotlivých států.
- Státy mají povinnost poskytovat mezinárodní ochranu a dbát na lidská práva cizinců.
- Přistěhovalectví je z ekonomického hlediska pro stát žádoucím procesem.
- Česká republika je zapojena do transnacionálního prostoru a nacionalistický populismus a restriktivní opatření nejsou smysluplnou reakcí na tento sociální fakt.

- Migraci lze popisovat na základě různých teoretických vysvětlení a skrze ně zkoumat a interpretovat jednání a potřeby migrantů a hostitelské společnosti.
- Aplikovaná antropologie specifickými metodami studuje chování migrantů a dopady migračních politik v kontextu kulturně antropologického výzkumu. Vychází ze spolupráce s mezinárodními, státními i nevládními organizacemi. Zároveň prověřuje vhodnost a obecnou prospěšnost migračních politik, případně se podílí na jejich formulaci. V neposlední řadě sleduje vznik nových situací v oblasti migrace, pracuje s uprchlíky či monitoruje případné porušování lidských práv migrantů.

LITERATURA

Baršová, Andrea and Barša, Pavel. 2005. *Přistěhovalectví a liberální stát: Imigrační a integrační politiky v USA, západní Evropě a Česku*. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav.

Rákoczyová, M. and Trbola, R. 2009: *Sociální integrace přistěhovalců v České Republice*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

Akademie věd České republiky. 2003. *Integrace cizinců na území České Republiky. Výzkumné zprávy a studie vytvořené na pracovištích Akademie věd České republiky na základě usnesení Vlády České republiky číslo 1266/2000 a 1260/2001*. Praha: Akademie věd České republiky.

Anderson, Benedict and Kligman, Gail. 1992. *Long-distance nationalism: world capitalism and the rise of identity politics*. Center for German and European Studies, University of California.

Anderson, Benedict. 2008. *Představy společenství: Úvahy o původu a šíření nacionalismu*. 1st ed. Praha: Karolinum

Appadurai, Arjun. 1990. „Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy“. *Public Culture*,(2) 2: 1-24.

Basch, Linda Green and Nina Glick Schiller and Cristina Szanton Blanc. 1994. *Nations unbound: transnational projects, postcolonial predicaments, and deterritorialized nation-states*. Routledge.

Barša, Pavel and Strmiska, Maxmilián. 1999. *Národní stát a etnický konflikt: Politologická perspektiva*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

Baršová, Andrea and Barša, Pavel. 2005. *Přistěhovalectví a liberální stát: Imigrační a integrační politiky v USA, západní Evropě a Česku*. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav.

- Brouček, Stanislav. 2003. Aktuální problémy adaptace vietnamského etnika v ČR. In: Uherek Z. (ed.). *Integrace cizinců na území České republiky. Výzkumné zprávy a studie vytvořené na pracovištích Akademie věd České republiky na základě usnesení vlády České republiky č. 1266/2000 a 1360/2001*. Praha: AV ČR: 7–184.
- Černík, J. 2006. Of Clients and Chereps. The Organisational Structures of Ukrainian Migration. In: Szczepaniková, A.; Čaněk, M.; Grill, J. (eds.). *Migration Processes in Central and Eastern Europe: Unpacking the Diversity*. Praha: MKC Praha: 25–30.
- Drbohlav, D. and Černík, J.; Dzurová, D. 2004. *Dimensions of Integration: Migrant Youth in Central European Countries*. Praha: IOM.
- Drbohlav, D. and Janská, E. and Šelepová, P. 1999. *Ukrajinská komunita v České republice*. Výzkumná zpráva grantu MV ČR. Praha: Přírodovědecká fakulta UK.
- Drbohlav, D. and Lupták, M. and Janská, E.; Bohuslavová, J. 1999. *Ruská komunita v České republice*. Výzkumná zpráva grantu MV ČR. Praha: Přírodovědecká fakulta UK.
- Eriksen, Thomas Hylland. 2007. *Antropologie Multikulturních Společností: Rozumět Identitě*. 1st ed. Praha: Triton.
- Clifford, James. 1994. „Diasporas“. *Cultural Anthropology* 9, 3: 302-338.
- Gilroy, Paul. 1993. *The Black Atlantic: modernity and double consciousness*. Harvard University Press.
- Glazer, Nathan and Moynihan, Daniel P. 1963. *Beyond the melting pot: the Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians, and Irish of New York City*. M.I.T. Press.
- Gupta, Akhil and Ferguson, James. 1992. „Beyond ‚Culture‘: Space, Identity, and the Politics of Difference“. *Cultural Anthropology* 7, 1: 6-23.
- Harvey, David. 2004. *The condition of postmodernity: an enquiry into the origins of cultural change*. Wiley-Blackwell.
- Háva, P. et al. 2001. Analýza zdravotní péče o cizince v České Republice. Podpora integrace cizinců v ČR. *Zdravotní politika a ekonomika* 3: 2–182.
- Heroldová, I. 1983. „Čeští reemigranti z rumunského Banátu“. *Český lid* 70: 240–244.
- Horáková, M. 2000. *Srovnávací analýza migračních politik*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Horáková, M. and Polívka, M. and Pfeifer, P. 2001. *Nelegální zaměstnávání cizinců jako překážka v jejich žádoucí integraci na trhu práce*. Část 1. Praha, Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Horáková, M. and Polívka, M. and Čerňanská, D.; Rudolf, V. 2001. *Nelegální zaměstnávání cizinců jako překážka v jejich žádoucí integraci na trhu práce*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.

- Horáková, M. and Macounová, I. 2007. Mezinárodní pracovní migrace v ČR. *Bulletin* 18. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Kearney, Michael. 1986. „From the Invisible Hand to Visible Feet: Anthropological Studies of Migration and Development“. *Annual Review of Anthropology*, 15: 331-361.
- Nekorjak, M. 2005. Imigrace Ukrajinců do České republiky. In: Staněk, A.; Dopita, M. (eds.). *Výchova k demokratickému občanství a vzájemné toleranci v multikulturní společnosti*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci: 91–109.
- Nekorjak, M. 2006. Klientický systém a ukrajinská pracovní migrace do České republiky. *Sociální studia*. Brno: Fakulta sociálních studií: 89–109.
- Nekorjak, M. 2007. Úvahy nad neregulární migrací se zaměřením na ukrajinskou migraci v Česku. *IVRIS Working Papers*. Brno: Institut pro výzkum integrace a reprodukce 01: 1–21.
- Noiriel, Gérard. 2007. *Immigration, antisémitisme et racisme en France (XIXe-XXe siècles)*. *Discours publics, humiliation privées*. Paris: Fayard.
- Noiriel, Gérard. 2007. *A quoi sert „l'identité nationale“*. Marseille: Agone.
- Ong, Aihwa. 2008. Cyberpublics and diaspora politics among transnational Chinese. X. J. Inda - R. Rosaldo, eds.: *The Anthropology of Globalisation: A Reader*, Second Edition. Oxford: Blackwell Publishing, 167 – 183.
- Portes, Alejandro and Josh DeWind. 2008. *Rethinking Migration: New Theoretical and Empirical Perspectives*. Berghahn Books.
- Rabušic, L. and Buriánek, A. 2003. *Imigrace a migrační politika jako prvek řešení české demografické situace?* Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Rémond, René. 1996. *Le XXe siècle. De 1918 à 1995*. Paris: Fayard.
- Rex, John. 2010. „The Concept of Multicultural Society “ in Guibernau, Montserrat, a John Rex. *The Ethnicity Reader: Nationalism, Multiculturalism and Migration*. Polity, 217-230.
- Rouse, Roger Christopher. 1989. *Mexican migration to the United States: family relations in the development of a transnational migrant circuit*. Stanford University.
- Schain, Martin. 2008. *The politics of immigration in France, Britain, and the United States: a comparative study*. Palgrave Macmillan.
- Szaló, Csaba. 2007. *Transnacionální migrace: Proměny Identit, Hranic a Vědění O Nich*. 1st ed. Brno: CDK (Centrum pro studium demokracie a kultury).
- Uherek, Zdeněk et al. 2008. *Cizinecké komunity z antropologické perspektivy: Vybrané případy významných migračních skupin v České Republice*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.

Uhrek, Zdeněk. 2008. „Migrace, postmigrační procesy a jejich teoretické retematizace“ in Zdeněk Uhrek et al. 2008. *Cizinecké komunity z antropologické perspektivy: Vybrané případy významných imigračních skupin v České Republice*. Praha: Etnologický ústav AV ČR.

Uhrek, Zdeněk et al. 2003. *Češi z Kazachstánu a jejich přesídlení do České Republiky*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky.

Uhrek, Zdeněk et al. 2005. *Integrace azylantů a efektivita Státního integračního programu*. Výzkumná zpráva pro Ministerstvo vnitra ČR, Odbor azylové a migrační politiky. Praha: Etnologický ústav AV ČR.

Vertovec, Steven. 2009. *Transnationalism*. New York: Routledge.

Weil, Patrick. 2004. *Qu'est-ce qu'un Français?*. Paris: Gallimard.

Winock, Michel. 2003. *La France politique. XIXe-XXe siècles*. Paris: Seuil.

PRAMENY

United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2009). Trends in International Migrant Stock: The 2008 Revision (United Nations database, POP/DB/MIG/Stock/Rev.2008

<http://www.frontnational.com>

<http://www.iom.int/jahia/Jahia/about-migration/facts-and-figures/lang/en>

aplikovaná antropologie a doména lidských práv

MICHAL TOŠNER

ÚVOD: ANTROPOLOGIE A LIDSKÁ PRÁVA

Koncepce lidských práv zasahují do ústředních antropologických témat, kterými jsou problémy kulturního imperialismu, etnocentrismu a kulturního relativismu. Některé premisy v listině lidských práv operují s otázkami přirozenosti člověka, jeho kulturní podstaty a skupinové příslušnosti. Proto je toto téma diskutováno a kriticky promyšleno v teoretické kulturní antropologii. Z hlediska antropologie je listina základních práv a svobod navzdory dobrým úmyslům vnitřně rozporným dokumentem, například v nejednoznačném upřednostňování individuálních či kolektivních práv (Eriksen 2001:135). Praktické lokální prosazování, zavádění a vykonávání lidských práv čelí mnoha komplikovaným situacím a naráží na četná dilemata.

V návaznosti na antropologické promyšlení lidských práv se na poli aplikované antropologie ustavují specifické způsoby, jimiž se antropologové snaží ovlivňovat situace, při nichž dochází k týrání, vydírání či působení násilí jednotlivcům či skupinám. Někteří antropologové upřednostňují před morálním diskursem lidských práv koncept „násilí“ a „utrpení“ (Hastrop 2003), protože hledisko lidských práv redukuje komplexní morální a politické otázky na chudý právní jazyk, překládá zkušenost s násilím a utrpením do „objektivních“ legálních měřítek (ibid:312). Antropologie naopak skýtá příležitost, jak „soucítěně a kriticky vyhodnocovat konsekvence vzestupu řeči a mechanismu práv“ (Wilson, Mitchell 2003:4). K tomu, abychom mohli v současnosti efektivně uvažovat o lidských právech, je třeba mnoha analýz moci, disciplíny, řízení společnosti a společenské praxe, spíše než abychom se drželi logiky oddělených jedinečných kultur, které mají být zachovány, nebo nekritického předpokladu univerzální platnosti (ibid.). Když jsou antropologové v terénu, zjišťují, že teoretické premisy lidských práv často odhlížejí od sociálních praktik, k nimž se vztahují. Proto je antropologie vhodná také k tomu, aby sledovala, jak jsou lidská práva aplikována v praxi.

ZÁKLADNÍ FAKTA LIDSKÝCH PRÁV

Všeobecná deklarace lidských práv byla přijata společně s Chartou OSN Valným shromážděním OSN dne 10. prosince 1948. Od založení OSN 51 státy v roce 1945 na konferenci v San Francisku je jeho hlavním cílem zajistit mírové soužití národů a snaha předcházet hrůzám podobným těm, které přinesla II. světová válka. Deklarace lidských práv byla zprvu pouhým prohlášením, aby vstoupila v platnost, musela být ratifikována, tj. přijata jednotlivými členskými státy OSN. Státy ratifikací přijímají, že budou dodržovat lidská práva, a mohou být podrobeny kontrole expertních orgánů OSN.

Koncepce lidských práv je na půdě OSN stále rozvíjena a k deklaracím jsou připojovány další dokumenty a dohody zaměřené na ochranu žen, dětí, tělesně i duševně postižených, původního obyvatelstva, dělníků migrujících za prací atd. (viz box I.).

1

VŠEOBECNÁ DEKLARACE LIDSKÝCH PRÁV (*10. prosinec 1948)

10. prosinec je „Dnem lidských práv“

DVA MEZINÁRODNÍ PAKTY O LIDSKÝCH PRÁVECH

Mezinárodní pakt o ekonomických, kulturních a sociálních právech

(leden 1966) - do roku 2000 ratifikovalo 143 států:

- právo na práci za spravedlivých a příznivých podmínek;
- právo na sociální zajištění, přiměřenou životní úroveň a co nejvyšší úroveň fyzického a duševního blaha;
- právo na vzdělání.

Mezinárodní pakt o občanských a politických právech a jeho *první opční protokol* (1966) a *druhý opční protokol* (1989); přijat 147 státy roku 1976, k protokolu přistoupilo 98 států:

- svoboda pohybu, rovnost před zákonem; právo na spravedlivý soud a presumpce nevinu; svoboda myšlení, svědomí a vyznání; svoboda přesvědčení a projevu; právo na pokojné shromažďování; svoboda spolčování a svoboda účastnit se veřejného života a voleb; ochrana práv menšin.

1

- zákaz svévolného zbavování života, mučení a krutého a ponižujícího zacházení a trestů, svévolného zatčení a zadržování, svévolného narušování soukromí, válečné propagandy a obhajoby rasové a náboženské nesnášenlivosti.

DALŠÍ ÚMLUVY (kolem roku 1980):

- Mezinárodní úmluva o prevenci a trestání zločinů genocidy (1948) – přijalo 132 států;
- Úmluva o postavení uprchlíků (1951) – přijalo 136 států;
- Mezinárodní úmluva o odstranění všech forem rasové diskriminace (1966) – přijalo 157 států; kontrolní orgán: **Výbor pro odstranění rasové diskriminace**;
- Úmluva o odstranění všech forem diskriminace žen (1979) – 166 států; **Výbor pro odstranění diskriminace žen**;
- Úmluva o zákazu mučení a jiného nelidského a ponižujícího zacházení a trestů (1984) – 123 států; **Výbor proti mučení**;
- Úmluva o právech dítěte (1989) – ratifikována 191 zeměmi; **Výbor pro práva dítěte**;
- Mezinárodní úmluva o ochraně práv všech migrujících dělníků a jejich rodinných příslušníků (1990) – dosud nevstoupila v platnost, ratifikovalo ji pouze 15 států.

REGIONÁLNÍ DOHODY:

- Evropská úmluva o lidských právech,
- Americká úmluva o lidských právech,
- Africká charta lidských práv a práv národů (1981).

DALŠÍ NORMY A PRAVIDLA:

- Deklarace o odstranění všech forem netolerance a diskriminace na základě vyznání a přesvědčení (1981),
- Deklarace o právu na rozvoj (1986),
- Deklarace o právech příslušníků národnostních, etnických, náboženských a jazykových menšin (1992),
- Deklarace o zastáncích lidských práv (1998).

Míra mezinárodního konsensu ohledně jednotlivých úmluv je však různá, což dokazuje rozdílný počet států, které jednotlivé dokumenty ratifikují. Normy chránící lidská práva nemohou být uplatňovány, pokud netvoří součást národní legislativy a pokud nejsou podpořeny na úrovni jednotlivých států. Některé státy nemohou vzhledem k vnitropolitické situaci dodržování lidských práv zaručit. Na druhou stranu byly v mnoha jiných státech ustaveny národní komise či rady vlády pro lidská práva a byl například zaveden institut zmocněnce pro lidská práva či ombudsmana.

OSN prosazuje mezinárodně platná práva ekonomická, sociální, kulturní, občanská a politická a usiluje o vytvoření mechanismů zajišťujících ochranu těchto práv (Komise OSN pro lidská práva, Vysoký komisař pro lidská práva). Komisař OSN je pověřen reagovat na porušování lidských práv. Kromě toho OSN zajišťuje soudnictví a školící aktivity, monitoruje dodržování lidských práv a zkoumá zprávy o stavu lidských práv předkládaných jednotlivými státy. Komise OSN pro lidská práva iniciuje spolupráci s dalšími orgány OSN – UNICEF, UNESCO, UNDP a UNHCR. Jejich prostřednictvím získává informace přímo v terénu. OSN také věnuje pozornost zprávám podávaným nevládními organizacemi, jako je například *Amnesty International* nebo *Human Rights Watch*, které celosvětově monitorují dodržování lidských práv.

NATURALISMUS, UNIVERZALISMUS, RELATIVISMUS: MOŽNÁ POJETÍ LIDSKÝCH PRÁV

Lidská práva jsou založena na představě o všelidském, univerzálním chápání práv a svobod, uznání nezrušitelnosti přirozených práv člověka, práv občana a svrchovanosti zákona, tedy na zásadách občanské společnosti a právního státu. Původní idea lidských práv, která se utvářela na konci 19. století ve Francii a USA, se opírala o představu, že určitá práva souvisejí s přirozeností člověka a lidstva, jsou jeho podstatou a platí pro všechny žijící lidi na světě. Tuto představu lze považovat za naturalistickou, protože se opírá o představu univerzální lidské přirozenosti, univerzálních potřeb člověka, na nichž se zakládají jeho práva. V duchu přirozených práv se probouzí soucit s těmi, kterým se těchto práv nedostává, a rozhořčení nad společnostmi, politickými systémy či organizacemi, které tato práva porušují. S naturalistickým pojetím práv se pojí představa, že by tato práva měla platit univerzálně. Takový postoj je označován za univerzalizmus.

Při bližším zkoumání vzniku lidských práv zjistíme, že věc je složitější, neboť práva se opírají o koncepcce humanity, univerzálního lidství a o specifické západní pojetí morálky. Alasdair MacIntyre dokládá, že „lidská práva jsou vystavena na morálním slovníku převzatém od Řeků, křesťanských a protestantských myslitelů, na jehož základě je rozlišováno dobro a zlo. Zároveň obhajují koncepci autonomního jedince jako převzatého vzorce charakteristického pro kapitalistickou společnost. Jejich zavádění představuje roztržku mezi starými zvykovými vzorci jednání a novými očekáváními“ (MacIntyre 1967:161). Koncepcce Všeobecné deklarace lidských práv historicky navazuje na starší západní filozofické a morální myšlenkové proudy. Předcházela jí Deklarace práv člověka a občana (1789) formulovaná ve státech vznikající Severoamerické Unie. Do Evropy byla přenesena francouzskými osvícenci. Specifické ideály mohou být odvozovány z úvah Johna Locka (Locke 1965) nebo z konceptu společenské smlouvy, jak ji v 18. století formuloval Jean Jacques Rousseau. Rousseau poznamenává, že „člověk se narodil svoboděn a všude je v okovech“ (Rousseau 2002). I když je podle Rousseaua svoboda vrozená, nelze jí docílit ve společnosti bez úmluv, právního zajištění a společenské smlouvy, jež přinášejí, mimo jiné, omezení absolutních svobod jednotlivce ve prospěch harmonického společenského soužití a prosazování kolektivní vůle (ibid.)

Právě toto historické západní podloží lidských práv zakládá námitku proti univerzální platnosti lidských práv. Mimo kontext svého vzniku – euroamerické společnosti – mohou být chápána jako „pozápádnování“ světa a vnučování cizí kultury. V kulturním ohledu skutečně mohou být tato práva vnímána tak, že narušují původní kulturní hodnoty a praktiky. Postoj, který chápe každou kulturu jako hodnotu samu o sobě, je v principu kulturním relativismem. Od tohoto postoje je odvozováno relativistické pojetí lidských práv. Jednoznačné určení společné podstaty lidí, tedy toho, co je označováno za přirozenost člověka, není z tohoto hlediska zcela jednoduché. Kulturní relativisté vystupují proti pojetí práv jakožto přirozených a univerzálně platných. Podle nich není možné logicky a empiricky nalézt poznatelnou podstatu člověka, ba naopak, nacházejí kontextem podmíněnou sociálně konstruovanou osobnost. V této perspektivě nelze určit lidskou přirozenost mimo specifický kulturně-politický kontext a konkrétní rozpravu o lidství a přirozenosti. Prohlášení, že „lidská práva platí univerzálně a jsou odvozena od lidské přirozenosti“, je z hlediska kulturního relativismu nepřijatelné, protože tato práva vznikla v omezeném politickém, kulturním a společenském kontextu.

Podle kulturního relativismu je chápání jedince a jeho práv v různých kulturách utvářeno odlišně. V asijských a afrických společnostech je jedinec, v souladu s náboženstvím a společenským uspořádáním zasahujícím do nejmenších detailů každodenního života, podřízen zájmu kolektivu. Společenská uspořádání jsou například v Indii tradičně autoritářská a hierarchická (Dumont 1966) a rovnostářské ideály demokracie pro ně představují cizorodou politickou kulturu. Inspiraci pro globální spravedlnost spíše umožňuje Kantova koncepce kosmopolitismu (Wilson, Mitchell 2003:3). Myšlenka lidských práv našla odezvu u intelektuálů v nezápádním světě a vzniklo světové hnutí za lidská práva. Nelze se tedy jednoznačně spolehat na relativistický postoj.

2

SUHARTŮV REŽIM V INDONÉSII

Řada asijských států, jako například Indonésie, Thajsko, Singapur a Malajsie, představila v roce 1993 *Spojeným národům* deklaraci z Bangkoku, v níž se ohradili proti západnímu zasahování do vlastních vnitřních záležitostí států, které se při společenské a sociální regulaci opírají o „asijské hodnoty“. Lpění na kolektivismu však vyvolalo rozhořčenou reakci tamních lidsko-právních aktivistů a posílilo vědomí vůči tomu, jak političtí vůdci využívají relativistickou ideologii k ospravedlnění svých vlastních prohřešků. Představitel nepotistického a zkorumpovaného režimu v Indonésii byl svržen masovými protesty, jejichž účastníci se kromě jiných věcí dovolávali i principů mezinárodních lidských práv (Wilson, Mitchell 2003:2).

CO JSOU TO PRÁVA? UNIVERZALITA A RELATIVITA PRÁVA A DALŠÍ NESNÁZE S POJMY

Univerzalisticko - relativistický spor je veden o samotnou povahu práva a jeho vztahu ke společnosti. Ve hře je tzv. legalistický přístup, který se zabývá teorií práv a otázkou vztahu mezi právy a státy, které je mají zajišťovat. Antropologie může k těmto debatám přispět svými výzkumy vztahu mezi právem a sociální strukturou. Americký antropolog českého původu Leopold Pospíšil kritizuje „právní ortodoxii“ ve své studii *Etnologie práva*. Na základě výzkumu praktikování práva u Kapauků na Nové Guineji do-

cháží k závěru, že: „...právo neunikne tomu, že by se nedala rozpoznat jeho relativita vůči skupině, v rámci které existuje, a vůči členům této skupiny, jejichž život utváří a často i chrání. Je paradoxní, že nahrazením ortodoxního myšlení v absolutních termínech tím, že byla uznána relativita práva, stal se tento pojem relevantním vůči sociální struktuře – to jej činí integrální součástí sociokulturní matrice, ve které právní jevy existují“ (Pospíšil 1997:113). Je zde tedy poukazováno na vazbu mezi právem a konkrétní společností. V kontrastu k tomu myšlenka lidských práv vznikala v době, kdy o právu bylo uvažováno v absolutních termínech, přičemž později, v důsledku zkoumání neevropských společností, bylo poukazováno na relativitu právních systémů, respektive na vazbu mezi typem právních vztahů a společností, která je užívá. V jiných kulturních kontextech je totiž otázka toho, co bychom – etnocentricky – nazvali „právem“, řešena zcela odlišně (Kapaukové vnímají uvěznění jako nesrovnatelně horší trest než usmrcení). Také „sociologický přístup odmítá oddělovat práva od společenského života jako celku a od konkrétních otázek moci a ve výsledku trvá na problematizaci výroků o rovnosti ve jménu lidských práv jak na rovině národní, tak univerzální“ (Woodiwiss 2005). V relativistickém přístupu je dále uznávána rozmanitost a rovnost kultur a právo na sebeurčení. Proto není možné nadřazovat jednu kulturu nad druhou. Požadavek přizpůsobení se právních systémů jednotlivých kultur západnímu modelu lidských práv může být zpochybňován.

Kritici relativismu upozorňují, že samotný koncept autonomních kultur a ideál humanity je taktéž dědictvím evropského myšlení, zejména pak německého romantismu (Herder 1941). Relativistickým přístupům je tedy vytýkáno, že samotné pojetí kultury, ze kterého vycházejí, vzniklo v rámci západní společnosti a kulturní relativismus sám je založen na univerzalismu, podle něž je právo na odlišnou kulturu základním univerzálním lidským právem. Tyto námitky jsou zcela legitimní. Koncept kultury se z historického hlediska bez většího odporu univerzalizoval.

Ačkoli je v deklaraci lidských práv obsaženo univerzální právo na zachování kultury, tento koncept se v sociální teorii značně proměnil (Abu-Lughod 1991). Kultury nejsou pojímány jako statické a izolované, ale jako umístěné do kontextu ostatních kultur a do širších politicko-ekonomických vztahů. Pojetí lidských práv se v antropologii proměňuje spolu s vývojem její vlastní teorie. Populární relativistický postoj 70. a 80. let obhajující kulturní odlišnosti proti univerzalistickým nárokům západního pojetí lidských

práv je od 90. let pozvolna opouštěn. V důsledku oslabení konceptu kultury, který byl příliš kolektivistický a předpokládal jasné hranice, se dostávají do popředí post-kulturní úvahy o praktickém jednání, tzv. *agency*, o vzájemném působení a utváření lokalit v duchu multi-lokální etnografie a o procesech globalizace a transnacionalismu. Diskuse mezi relativismem a univerzalismem se proto posunula dále k analýzám vztahů mezi mocí a jednáním, přičemž se zdůrazňují spíše vazby a sítě jednotlivých sociálních uskupení než jejich kulturní specifika a konflikty (Wilson, Mitchell 2003:9). Proces vzájemného ovlivňování jednotlivých společností je procesem, jenž provází celou historii, a podoba kultur a společností je výsledkem vyjednávání. Proto mají jednotlivé společnosti nárok jak na vlastní kulturu, tak na rozvoj. Idea lidských práv může sloužit jako nástroj vyjednávání budoucí podoby práv v jednotlivých společnostech.

Podle Americké antropologické asociace by měly být respektovány kulturní odlišnosti tak, jak je tomu u ostatních sociálních a individuálních odlišností (Raport, Overing 2000:162). Na druhou stranu, podle tzv. post-kulturního přístupu mají jedinci právo osvobodit se od kulturních předsudků vlastní společnosti i jejich sociálních statusů a mohou uplatňovat své občanské svobody. Kulturnímu relativismu tak lze vytýkat, že je v principu etickým relativismem a v duchu uznání kulturní rozmanitosti obhajuje a toleruje některé násilné a drastické kulturní praktiky.

3

AFRICKÁ ŽENSKÁ OBŘÍZKA

Některé tradiční kulturní instituce jsou v přímém rozporu s požadavky lidských práv. Jedním z nejkřiklavějších příkladů je provádění ženské obřízky některými africkými společnostmi. Kulturní relativismus tvrdí, že taková praktika musí být nejprve shledána problematická samotnými aktéry, než zasáhne někdo zvnějšku a začne poskytovat informace vedoucí ke změně (Raport, Overing 2000:162). Jiní badatelé poukazují na to, že označování této praktiky za „obřízku“ je eufemismus, protože se ve skutečnosti jedná o odnětí klitorisu a uřezání stydkých pysků (Dembour 2001:60). Obhajoba této praktiky se dovolává tradic nebo náboženských, zdravotních či sexuálních důvodů; obřízka údajně zajišťuje plodnost a chrání plod před náka-

3

zou, což je vše v rozporu s poznatky moderní medicíny. Ovšem samy ženy jsou o těchto vlivech přesvědčeny a participují na této praktice u svých dcer a mladších žen a zachovávají ji, i když migrují do západních zemí. Ačkoli je tato praktika prováděna mezi přistěhovalci v i Británii a Švédsku, soudní žaloby za provádění tohoto zákroku byly vzneseny pouze ve Francii. Mezi jinými byl případ úmrtí tříleté holčičky, která v důsledku obřízky vykrvácela. Soudy zaujaly střední cestu mezi univerzalismem a relativismem (ibid.:67). Matky byly často odsouzeny k několikaletému vězení, takže oběti byly potrestány dvakrát - nejen znetvořením, ale také odloučením od matky. Navíc tyto matky vyznávaly u soudu lásku ke svým dcerám, kterým obřízku provedly. Případ ženské obřízky ilustruje, jak problematické je řešit problém mezi univerzalismem a relativismem v konkrétních soudních případech (viz Dembour 2001:60 – 69).

Uvažování o lidských právech se po dlouhá desetiletí pohybovalo jako pomyslné kyvadlo mezi pólem univerzalizmu a relativismu (Dembour 2001). Každý z přístupů má své záporny. Univerzalizmus se vyznačoval arogancí západní filozofie a politiky, relativismus přehlížel modernizaci neevropských společností a vedl k netečnosti vůči utrpení a toleranci vůči násilí (ibid.:56–60). Z tohoto důvodu bylo překročeno ortodoxní pojetí práva a vznesen požadavek na rozvíjení lidských práv směrem k novým standardům.

NOVÝ POŽADAVEK UNIVERZALITY

Antropologové Richard Wilson a Jon P. Mitchell rekapituluji diskusi kolem lidských práv a konstatují, že od 60. do 90. let jí dominoval spor mezi relativismem a naturalismem. Od poloviny let devadesátých ožila lidská práva duchem „nového humanitarismu“ a zintenzivnila snaha vytvořit globální spravedlnost a posílit instituce s globální jurisdikcí. Mezinárodní soudní tribunál v Haagu od soudů válečných zločinů po druhé světové válce uspěl až prostřednictvím ICTY a ICTR v druhé polovině 90. let při soudech po genocidách v Jugoslávii a Rwandě. Začal tak být praktikován mezinárodní výkon práva. Poté, co byl v roce 1998 zadržen a odsouzen Pinochet, je možné soudit i příslušníky jiných států, a to také za skutky, které se odehrály mimo jejich teritoria (Wilson, Mitchell 2003:3). Mezinárodní tribunál pro válečné zločiny prosadil v roce 1998 univerzální jurisdikci v oblasti

zločinu proti lidskosti, genocidy, válečných zločinů a agrese. Tato praxe však naráží na četné terminologické nesnáze, neboť jazyk lidských práv se opírá o abstraktní výrazy jako „zločiny proti lidskosti“, tj. stále obsahuje západní kulturní koncepte spravedlnosti a morálky (ibid.:1).

Současný svět prochází řadou proměn společenských a politických uspořádání včetně procesů hospodářských konjunktur a krizí. Vychází-li idea lidských práv ze specifické evropské historie, z historie západní kultury, jejího pojetí práva a jejich hodnot, je provázána s evropským typem společenského, státního, politického a ekonomického uspořádání. To znamená, že tato práva jsou propojena s liberalizací, rozvojem a demokracií. Proto je téma lidských práv spojeno také s otázkou rozvoje. Právo na rozvoj je upřednostňováno před konzervativním upřednostňováním kulturní autonomie. Někteří současní autoři dokonce zdůrazňují, že univerzální prosazování lidských práv je nutné realizovat současně s prosazováním hospodářského rozvoje (Alston, Robinson 2005). Na něm totiž závisí uplatňování práva na vzdělání, lékařskou péči apod. Lidská práva se tak stávají projektem nikoli hledajícím lidskou přirozenost, ale projektem budování mezinárodních standardů.

Lidská práva jsou v posledních desetiletích vykládána jako dynamicky se vyvíjející. Proto někteří badatelé rozlišují politiku lidských práv od politiky pro lidská práva, a to za účelem zdůraznění progresivního utváření lidských práv oproti politickému prosazování neměnné, hodnotově a normativně vymezené doktríny. Podle Baxiho má být stát učiněn „více etickým, vláda spravedlivější a moc předvídatelnější“ (Baxi 2002:241). V souladu s pojmáním lidských práv jakožto procesu budování mezinárodních standardů dochází k přehodnocení relativisticko-univerzalistické polemiky a výroků o její výhradní historické vazbě na evropskou tradici.

Egyptský politický teoretik Mohamed El Sayed Said ve své studii *Islam and Human Rights* prochází bohatou rozpravou o právních systémech, která je vedena v arabském světě, aby ukázal, že četné historické právní a intelektuální proudy jsou v souladu s hlavními zásadami lidských práv. Z právního kodexu Šaría jsou odvozovány koncepte lidské důstojnosti, právo na ochranu vlastnictví, náboženská tolerance, práva žen, menšin apod. El Sayed Said zároveň nepopírá, že existují ortodoxní a populistické interpretace islámského práva, ty jsou však v rozporu s postojem intelektuálních elit (Said 1997:27–28). Pro srovnání: v evropské historii bylo

dříve také mnoho proudů odporujících ideálům lidských práv. Již například u Locka, tohoto „filozofa svobody“, nalezneme schvalování otroctví. V evropské minulosti, především v 19. století, se rodila různá nacionalistická, rasová či eugenická hnutí, jejichž předpoklady byly v přímém rozporu s ideály lidských práv. El Sayed Said poukazuje na to, že ačkoli je westernizace v islámském světě jako taková odmítána, existuje zde otevřenost k učení se od Západu, která je silnější než kdykoli předtím (ibid.:4). Islámské právo prochází v mnoha arabských společnostech modernizací. Budování mezinárodních standardů ovšem nenapomáhá přítomná všestranná xenofobie.

Mají-li lidská práva vytvořit nové mezinárodní standardy a dostát požadavku univerzality, je třeba opustit myšlenku jejich výhradního evropského původu a propojit je s obdobnými právy a myšlenkami přítomnými v ostatních společnostech světa. Lidská práva nejsou v tak přísné vazbě na západní kulturu, jak bývá zdůrazňováno. V podloží tohoto relativizujícího argumentu přežívá evropocentrismus. Je totiž možné poukázat na to, že ani v samotné Evropě nejsou některá práva dodržována nebo jsou dodržována pouze teoreticky. Vojáci USA během druhé války v Iráku a ve věznicích na Guantanamo se, dokonce se souhlasem prezidenta George W. Bushe a špiček americké armády, dopouštěli mučení, čímž *de facto* i *de jure* porušovali lidská práva. Také Česká republika se potýká v posledním desetiletí s problémy nucené práce a práce cizinců za otrockých podmínek, obchodu s lidmi a nedobrovolné sterilizace, na což upozorňují mezinárodní lidsko-právní organizace. Lidská práva by neměla dělit země na země dobra a zla, ale řešit praktické problémy se zajišťováním lidských práv na svých územích. V opačném případě totiž hrozí riziko mocenského zneužívání lidských práv k získání politické nadvlády světovými mocnostmi.

Morální rétorika lidských práv je využívána ke zdůvodňování ekonomických restrikcí či se stává - v krajním případě - argumentem pro vojenskou intervenci. Sociolog Ulrich Beck upozorňuje: „Režim lidských práv morálně zakládá mocenský prostor vnitřní světové politiky, která jde přes všechny hranice. Umožňuje tak (...) použití vojenské síly všude na světě jako pokračování morálky lidských práv jinými prostředky...“ (Beck 2007:325). Takováto opatření jsou problematická, nehledě na to, že závažnost porušování lidských práv bývá posuzována „dvojím metrem“, podle obchodních a strategických zájmů světových mocností. Lidská práva se pak mohou jevit jako „právo silnějšího“ zasahovat do záležitostí slabších.

Praxe lidských práv je tedy dosud otevřeným transnacionálním procesem. Proces zavádění lidských práv není v žádném společenském systému dokončen a završen. Někteří antropologové poukazují v této souvislosti na vznik „globální ekumeny“, tedy vzájemné konvergence představ o univerzálních lidských právech (Hannerz 1989). Existuje velký počet společensky podmíněných úhlů pohledu, které vytvářejí různá pojetí lidských práv. Lidská práva se mohou stát společným symbolem, na jehož základě se může spět k jejich zdokonalení. Žádoucím cílem podle některých je, aby idea lidských práv uzrála v takový soubor práv, který by mohl lépe sloužit globální většině (Woodiwiss 2005).

APLIKOVANÁ ANTROPOLOGIE A LIDSKÁ PRÁVA

Lidská práva patří mezi základní domény aplikované antropologie (Keida, Willigen 2002:8). V oblasti lidských práv možno využít téměř všechny metody aplikované antropologie - od diskursivních analýz přes analýzy politik (*policy analysis*), výzkum založený na spolupráci (*collaborative research*) až po kulturní zprostředkování (*cultural brokerage*) a sociální marketing atd. (srov. Willigen 2002). Každá z metod aplikované antropologie v oblasti lidských práv musí být volena adekvátně ke kontextu a doméně aplikace. Může jí být například obchod s lidmi, práva uprchlíků a migrantů, práva žen či dětí, práva původních obyvatel, právo na lékařskou péči, obranu před násilným přesídlením etc.

Antropologie poskytuje teoretické i metodologické zázemí pro vyhodnocování případného zneužívání lidských práv za účelem politické či ekonomické dominance. V širším mezinárodním měřítku antropologové sledují dodržování práv domorodých skupin ve smyslu tradiční antropologické advokacie, tj. obrany původních obyvatel před násilným útlakem (například v podobě zabírání půdy) ze strany státu či soukromého sektoru, nebo působí ve směru rozvoje za účelem opuštění původních násilných praktik, které příslušníkům původních společností ze subjektivního hlediska působí utrpení. Aplikovaná antropologie prostředkuje své znalosti zodpovědným místům a antropologové mohou ovlivňovat situaci v jednotlivých pobočkách OSN, u Evropského komisaře pro lidská práva či v Radě vlády pro lidská práva a v dalších vládních či mezinárodních politických organizacích. Jinou alternativu představuje práce pro neziskové nevládní organizace (NGO) nebo mezinárodní nevládní organizace (INGO), které se za-

bývají řešením situací v souvislosti s lidskými právy. V ČR se tímto zabývá například *Český helsinský výbor*, dále *Liga lidských práv* v oblasti práva na zdravotnickou péči, *Centrum pro integraci cizinců* ve vztahu k porušování práv cizinců nebo česká pobočka organizace *La Strada* zaměřující se na nucenou práci a obchod s lidmi.

ZÁVĚR

Jak již bylo řečeno, antropologové mohou být svědky páchání násilí a utrpení a díky terénnímu výzkumu kriticky a odpovědně posuzovat lokální prosazování či porušování lidských práv. Účast antropologů ve veřejné či politické debatě o lidských právech lze využívat k rozvíjení a ustavování globálních standardů. Jak to pěkně vyjádřili Richard Ashby Wilson a Jon P. Mitchell: má-li expert kompetentně působit v oblasti lidských práv, je třeba, aby byl „eticky a empiricky informovaný a konceptuálně sofistikovaný“ (Wilson, Mitchell 2003:10).

SHRNUTÍ ZÁKLADNÍCH TEZÍ

- Antropologie se zabývá slovníkem a prosazováním lidským práv v kontextu etnografického výzkumu.
- Lidská práva byla vyhlášena Chartou OSN 10. prosince 1948; k ní jsou postupně připojovány další úmluvy a dokumenty, které zahrnují práva žen, dětí, uprchlíků atd.
- Myšlenka lidských práv vznikla v důsledku západních osvícenských idejí. Z toho vyplývá problém s jejich nekritickým univerzálním uplatňováním, které relativisté odmítají jako kulturní imperialismus. Antropologie ve své aplikované podobě usiluje o empiricky zakotvené a vědecky podložené překonání naturalistického, univerzalistického a relativistického pojetí lidských práv.
- Aplikovaná antropologie umožňuje překonat čistě legalistické pojetí lidských práv, tzn. je schopna poměřovat právní jazyk s komplexitou společenských praktik a zkušeností.

- Aplikovaná antropologie se podílí na vytváření nových mezinárodních standardů v oblasti globální spravedlnosti a na rozvíjení lidských práv v duchu nového humanitarismu.
- V oblasti lidských práv je možno využít téměř všechny metody aplikované antropologie - od diskursivních analýz přes analýzy politik (*policy analysis*), výzkum založený na spolupráci (*collaborative research*) až po kulturní zprostředkování (*cultural brokerage*) a sociální marketing atd.

LITERATURA

Abu-Lughod, Lila. 1991. "Writing Against Culture". In Fox R. G. (ed.). *Recapturing Anthropology: Working in the Present*. Santa Fe: School of American Research Press.

Alston, Philip and Robinson, Mary (eds.). 2005. *Human Rights and Development. Towards Mutual Reinforcement*. New York: Oxford University Press.

Baxi, Upendra. 2002. *The future of Human Rights*. New Delhi: Oxford University Press.

Beck, Ulrich. 2007. *Moc a protiváha moci v globálním věku. Nová ekonomie světové politiky*. Praha: Slon.

Cowan, J. K. and Dembour M. B. and Wilson R. A. (eds.). 2001. *Culture and rights: anthropological perspectives*. Cambridge University Press.

Dembour, M. B. 2001. "Following the movement of a pendulum: between universalism and relativism". In Cowan, J. K. and Dembour M.-B. and Wilson R. A. (eds.). 2001. *Culture and rights: anthropological perspectives*. Cambridge University Press.

Dumont, Louis. 1966. *Homo Hierarchicus: The Caste System and Its Implications*. Chicago: University Chicago Press.

El Sayed Said, M. 1997. "Islam and Human Rights". In Warner, D. (ed.). *Human Rights and Humanitarian Law. The Quest for Universality*. London: Martinus Nijhoff Publishers.

Eriksen, Thomas H. 2001. "Between universalism and relativism: a critique of the UNESCO concept of culture". In Cowan, J. K. and Dembour M.-B. and Wilson R. A. (eds.). 2001. *Culture and rights: anthropological perspectives*. Cambridge University Press.

Hannerz, Ulf. 1989. "Notes on the Global Ecumene". *Public Culture* 1 (2): 66- 75.

Hastrup, Kirsten. 2003. "Violence, Suffering and Human Rights". *Anthropological Theory* 3 (3): 309 -323.

- Herder, Johan G. von. 1941. *Vývoj Lidskosti*. Praha: Jan Laichter.
- Pospíšil, Leopold. 1997. *Etnologie práva: teze ke studiu práva v mezikulturní perspektivě*. Praha: Set Out.
- Kedia, Satish and Willigen, John van. 2005. *Applied anthropology: domains of application*. Greenwood Publishing Group.
- Locke, John. 1965. *Dvě pojednání o vládě*. Praha: ČSAV.
- MacIntyre, Alasdair. 1967. *A Short History of Ethics*. Routledge: London.
- Raport, Nigel and Overing, Joanna. 2000. *Social and Cultural Anthropology: The Key Concepts*. London: Routledge.
- Rousseau, Jean-Jacques. 2002. *O společenské smlouvě, neboli, O zásadách státního práva*. Dobrá voda: Aleš Čeněk.
- Willigen, John van. 2002. *Applied anthropology: an introduction*. Greenwood Publishing Group.
- Wilson, Richard A. and Mitchell, J. P. (eds.). 2003. *Human rights in global perspective: anthropological studies of rights, claims and entitlements*. London: Routledge.
- Wilson, Richard A. (ed.). 1997. *Human rights, culture and context: anthropological perspectives*. Pluto Press.
- Woodiwiss, U. (2005). *Human Rights*. London: Routledge.

INTERNETOVÉ ODKAZY

- <http://www.lidskaprava.cz/student/uprchlici-a-migranti/odkazy>
- <http://www.osn.cz/lidska-prava/>
- <http://www.osn.cz/dokumenty-osn/soubory/vseobecna-deklarace-lidskych-prav.pdf>
- <http://www.llp.cz/cz/>
- <http://www.amnesty.cz/>
- <http://www.vlada.cz/cz/pracovni-a-poradni-organy-vlady/rlp/rlp-uvod-17537/>
- http://www.vlada.cz/assets/ppov/rlp/dokumenty/zpravy-lidska-prava-cr/Zprava-LP-2010_cz.pdf
- http://www.aaanet.org/press/an/1006/human_rights_oct.html

Vybrané kapitoly z aplikované sociální antropologie

Tomáš Hirt (a kol.)

Autoři: Tomáš Hirt, Tereza Zíková, Laco Toušek, Daniel Sosna, David Henig, Michal Tošner, Ema Hrešanová, Ilona Dvořáková, Aleš Kavalír, Jakub Kovář, Alena Pařízková

Grafický návrh a sazba: Ondřej Polony

Jazyková úprava: Helena Koubková

V roce 2012 vydala Západočeská univerzita v Plzni.

Vydání první

ISBN 978-80-261-0122-2

Aplikovaná (sociální) antropologie je označením snah o využití teorií, postupů a poznatků sociální a kulturní antropologie (či etnologie) při řešení praktických problémů současných komplexních společností vyplývajících z jejich kulturní a sociální rozmanitosti. Cílem *Vybraných kapitol z aplikované sociální antropologie* je představit jednak okruhy problémů, na které se aplikovaná sociální antropologie zaměřuje, a jednak specifické konceptuální a metodologické přístupy, které v rámci této disciplíny vykrytalizovaly v posledních desetiletích především ve Velké Británii a Spojených státech. Publikace je určena nejenom pro studenty a učitele společenských oborů na českých vysokých školách, ale i pro odborníky z mimoakademického prostředí, kteří se z různých pozic a v různých institucionálních rámcích zabývají tzv. sociální problematikou.

Autory jednotlivých kapitol jsou sociální a kulturní antropologové, kteří vedle toho, že působí či působili na akademické půdě Katedry antropologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, mají zkušenost s realizací projektů aplikovaného výzkumu ve spolupráci s mimoakademickými subjekty (instituce státní správy a místní samosprávy, nevládní organizace, školy) nebo přímo pracují ve sféře sociálně-integrační praxe.

Další informační a metodické zdroje k oboru aplikované sociální antropologie mohou zájemci nalézt na webových stránkách Katedry antropologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni (www.ksa.zcu.cz), kde jsou mj. zveřejněny i výstupy Centra aplikované antropologie a terénního výzkumu, specializovaného pracoviště, které se na oblast aplikovaného výzkumu ve společenských vědách dlouhodobě zaměřuje.

